

ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет

ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ

Тематичний збірник статей

Львів
Видавничий центр
ЛНУ імені Івана Франка
2008

УДК [94+903.2"63"+39(091)](477.83/.86)"18/19"(082)
ББК ТЗ(4УКР31)52я43+Т4(4УКР31)2я43+Т51(4УКР31)415я43
Г 15

Рецензенти:

Гаврилюк С. д-р іст. наук, проф., проректор Волинського державного університету імені Лесі Українки;
Патер І. д-р іст. наук, проф., зав. відділом новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф.
Степан МАКАРЧУК (відповідальний редактор)
доц., канд. іст. наук
Григорій РАЧКОВСЬКИЙ (відповідальний секретар)
д-р іст. наук, проф. Михайло ГЛУШКО
д-р іст. наук, проф. Степан КАЧАРАБА
д-р іст. наук, проф. Костянтин КОНДРАТЮК
доц., канд. іст. наук Роман СІЛЕЦЬКИЙ
проф., д-р іст. наук Оксана ФРАНКО

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 5 від 20 грудня 2006 р.)*

Г 15 ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ: Тематичний збірник статей. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, – 2008. – 216 с.

Збірник містить статті і матеріали про етнічну історію на галицьких землях з дописемних часів, етнодемографічний розвиток Галичини з кінця XVII до початку XXI ст., проблеми етнографічного районування Галичини, традиційну професійну культуру краю.

УДК [94+903.2"63"+39(091)](477.83/.86)"18/19"(082)
ББК ТЗ(4УКР31)52я43+Т4(4УКР31)2я43+Т51(4УКР31)415я43

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2008

Степан МАКАРЧУК

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ЯК СКЛADOVA НАРОДОЗНАВЧИХ ЗНАНЬ

Сучасний стан відносин між народами і державами великою мірою залежить від міжетнічних контактів, різнопланових культурних та економічних зв'язків, а нерідко також від взаємної конфронтації у минулому. Особливо сильно в етнічній історії народів давалися взнаки відносини з іншими етносами та державно-політичними утвореннями на географічних рубежах розселення народів. Східна Галичина, яку ми знаємо сьогодні як невід'ємну частину етнічної території українського народу від дописемних часів, була ареною найінтенсивніших всебічних контактів давніх українців та їхніх прямих слов'янських предків з поляками, словаками, угорцями на заході, з історичними волохами, румунами і молдованами на південному заході. Від перелому ер і до часу давньоруської державності корінне, у переважній масі ранньослов'янське, населення піддавалося інтенсивному демографічному змішанню з племенами кельтської, дако-фракійської, германської, скіфо-сарматської, від IV ст. н. е. тюркської приналежності. Незважаючи на це, фактично протягом всього I тис. н. е. слов'янський елемент, за винятком окремих територій Галичини і конкретно окремих хронологічних періодів, переважав на галицьких землях, а його етно-культурна традиція зберігала свою неперервність від носіїв зарубинецької культури і до періоду руської державності. Українська, а також зарубіжна археологічна наука від другої половини XIX ст. і до кінця XX ст. відкрила на території України, і зокрема Галичини, багато археологічних культур, носії яких були предками українського народу або ж в кінцевому підсумку були ним асимільовані.

Традиційна культура вже згаданих зарубинців (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), що була поширена головню на Середньому Подніпров'ї від рр. Десни і Прип'яті на півночі і до р. Псьол на півдні, через прип'ятське Полісся вже як пізньозарубинецька у першому столітті н. е. захоплювала також Північне Прикарпаття¹. Тут зарубинецькі племена зустрілися з племенами липицької культури, носії якої, на думку археологів, належали до фракійської етнічної віднесеності, а також з населенням пшеворської культури, можливо, кількоетнічної віднесеності (слов'яно-балто-германської). Культурна інтеграція зарубинців (також пізньозарубинців), населення липецької і пшеворської культур породила явище зубрицької культури (II – III ст. н. е.), пам'ятки якої були поширені практично на всій території низинної Галичини і яка отримала ще назву волино-подільської. Пам'ятки цієї культури були науково узагальнені і виділені в окрему культуру лише у 80-х рр. XX ст.²

© Макарчук С., 2008

¹ Козак В. Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // Етногенез та історія населення Українських Карпат. У 4-х т. – Львів, 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – С. 166.

² Тертиловський Р. До проблеми етногенезу слов'ян (за даними Подністров'я I половини I тис. н. е.) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліття. Матеріали міжнар. конференції 30–31 березня 2001 р. – Львів.

Починаючи від II ст. н. е., сильний етнокультурний вплив на населення території сучасної Галичини мала так звана кількохстолітня мандрівка готів – германського племені, що до цього замешкувало в районі нижньої Вісли. Готську “мандрівку”, готські старожитності, що отримали в науці назву вельбарської культури, засвідчують розкопки багатьох поселень на заході Волині, в Галичині, на дорозі у південно-східному напрямку аж до північного Приазов’я. Готський елемент, контактуючи із зубрицькою культурою, перебуваючи в полі фракійських, сарматських і пізноримських впливів на великому просторі від Середнього і Нижнього дніпровського Лівобережжя і до Дунаю на південному заході верхнього Подністров’я і східних територій Угорщини, Словаччини, Польщі, витворив багату культуру, що одержала назву Черняхівської (від села Черняхів Кагарлицького району Київської області, де у 1900 – 1901 рр. були вперше відкриті її старожитності).

З приводу етнічної приналежності носіїв черняхівської культури в археологічній науці єдиної думки немає. Більшість дослідників вважають її поліетнічною. Хронологічно культуру датують II – першою половиною V ст. н. е. Очевидно, що був такий період в історії Південно-Східної і Східної Європи, коли побут і культура місцевого населення перебували під дуже сильним пізноримським впливом в кількохстолітньому контактуванні з готами, що спонукало деяких західних науковців зачисляти черняхівців до германського етносу. Південна смуга поширення культури зберігала на собі багато реліктів сарматської культури, а також тюркської гуннської навали. Проте демографічні рухи й інтенсивне міжетнічне контактування тогочасної доби на означеному просторі, що якоюсь мірою нівелювали культуру і побут населення, не завжди вели до його механічної заміни, а, отже, і до перервності його етнічної природи. Лише цим можна пояснити те, що хронологічно наступні після черняхівської культури на території України, в тому числі й регіону Прикарпатського Подністров’я, верхнього Побужжя і Західного Поділля, починаючи від V ст. н. е., ідентифікуються практично всіма вченими як слов’янські. Йдеться про культури празько-корчацьку (VI–VII ст.), пеньківську (VI–VIII ст.), західні відроги якої сягали нижньогалицького Подністров’я, райковецьку (VIII–X ст.), старожитності якої вивчені з території від середнього правобережного Подніпров’я через село Райків Бердичівського району історичної Волині через Галичину, Карпати, Закарпаття аж до Дунаю.

Незважаючи на особливості згаданих слов’янських культур VI–X ст., за якими їх ідентифікують археологи, всіх їх об’єднує багато спільних рис викопних пам’яток матеріальної культури, які більшою чи меншою мірою становлять ретроспективу культури населення давньоруської державності. Це півземлянкові житла у плані близького до квадрата прямокутника зі зрубною чи каркасною конструкцією, встановлення печі чи вогнища в куті (найчастіше північному) інтер’єру житла, розташування поселень найчастіше на неукріплених прирічкових надзаплавних терасах, безкурганні місця поховань, перевага трупоспалення над захоронням тіла померлого із захороненням праху в урнах або ямах. За знаряддям праці всі культури другої половини I тис. н. е. ідентифікуються як землеробські з розвиненим

тваринництвом. Серед предметів побутового вжитку домінує як ліпна, так і гончарна кераміка, багато ужиткових виробів із заліза та прикрас типу підвісних сережок, пряжок, браслетів, фібул та інших виробів з кольорових металів. На багатьох поселеннях виявлені різні привізні речі.

Можна, отже, говорити про відносну неперервність власне слов'янської культурної традиції на території Галичини від перелому ер і до часу давньоруської державності. Слов'янський характер народонаселення Галичини від початку I тис. н. е. і в наступні часи певною мірою простежується і через писемні джерела. Римський історик I–II ст. н. е. Публій Корнелій писав про племена венедів, розселених на великому просторі на північний схід від римської периферії. Пізніші історики – готський Йордан та візантійський Прокопій Кесарійський у середині VI ст. ідентифікували венедів з антами і склавинами. Зокрема Йордан у своїй праці “*Getica*”, в якій опис подій доведено до 551 р., писав, що венети “походять з одного кореня і нині відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавинів. Хоч тепер через наші гріхи вони чинять неподобства повсюдно, але тоді (у IV ст. – С. М.) вони підпорядковувалися владі Германаріха”³. Той же Йордан писав про війну одного з наступників Германаріха – вождя остготів – Амала Вінитарія з антами, в якій після першої поразки за другого рішучого наступу переміг їх, схопив їхнього вождя Божа з синами та ще сімдесятьма старшинами, яких з метою застрашити підкорених антів розіп’яв⁴.

Про ідентифікацію антів зі склавинами (слов’янами) писав також Прокопій Кесарійський, сучасник Йордана: “ці племена, слов’яни і анти, не управляються окремою людиною, а віддавна живуть в народоправстві (демократії – С. М.) і через це у них щастя і нещастя вважаються загальною справою.

.... У одних і інших одна і та ж мова, доволі варварська. І за зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від іншого.

... А колись навіть ім’я у слов’ян і антів було одне і те ж. В давнину обидва ці племені мали назву спори (розсіяні – С.М.), думаю, через те, що вони жили, займаючи країну “спораден” (розсіяно – С.М.), окремими поселеннями. Через це їм і землі потрібно займати багато”⁵.

Прокопій подавав досить точно окреслену територію розселення слов’ян: від озера Мурсіанського на заході до Данапра на сході, там, де “Понтійське море утворює вигин”, а на півночі – “де через три гирла забираються води ріки Вістули”⁶.

Як відомо, в науці й досі немає єдиної думки з приводу того, де шукати прабатьківщину слов’ян. Відомі вчені Володимир і Ярослав Барани з цього приводу

---

³ Йордан. О происхождении готов. “*Getica*”. Вступ. статья, перевод и комментарии Е. Ч. Скржинской. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 84.

⁴ Там же. – С. 108.

⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами / Перевод с греческого С. П. Кондратьева. Вступ. статья З. В. Удальцовой. – Москва, 1950. – С. 297–298.

⁶ Йордан. О происхождении и деяниях чехов. – С. 67.

узагальнюють, що в історичній науці запропоновано 10 концепцій прабатьківщини слов'ян, які можна звести до чотирьох:

- Найбільш рання дунайська, започаткована літописцем Нестором, і в тому чи іншому варіанті підтримувана як карпато-дунайська П. Шафариком, як придунайська російськими вченими останнього часу І. Ляпушкіним та О. Трубачовим;
- Вісло-одерська, яку обґрунтовують польські автори Ю. Костжевський, М. Рудницький, Т. Тер-Сплавінський;
- Вісло-дніпровська, яку обстоювали Л. Нідерле, М. Васмер, О. Шахматов, М. Петров, Ф. Філін, М. Грушевський, а нині поділяє В. Баран;
- Від 50-х років ХХ ст. останню концепцію спробували географічно розширити на просторі від Дніпра до Одри. Прихильниками цієї концепції є Б. Рибаків, П. Третьяков, М. Артамонов⁷.

До цього варто додати особливу думку в науці про те, що усі перелічені концепції можуть виявитися слушними з тим застереженням, що в давнину, у всякому разі з другої половини I тис. до н. е. і до початку другої половини I тис. н. е. – на всіх гіпотетичних прабатьківщинах слов'яни, можливо, не в один і той же час, але проживали. Наприклад, писемні джерела VI ст., зокрема Прокопій у своїй “Таємній історії”, повідомляють про чисельні набіги придунайських слов'ян на північні провінції Східної Римської імперії⁸. Але археологічних пам'яток слов'янської етнічної віднесеності, раніших VI ст. на Подунав'ї не виявлено. А це нашоує на припущення, що подунавські слов'яни VI ст., можливо, становили собою недавніх мігрантів зі сходу чи півночі.

Суперечливою є концепція вісло-одерської прабатьківщини слов'ян, особливо під кутом зору лінгвістичних джерел. Вважається, що поміж Віслою і Одрою майже немає гідронімів слов'янської приналежності. Натомість вони найгустіше виявляють себе на просторі між Прип'яттю і Десною на півночі, Дніпром на сході, Карпатами на південному заході. Зокрема, Прип'ять має праві притоки (Вижівку, Турію, Стохід, Веселуху, Стир зі Стублою, Горинь зі Случчю, Свічу, Уборть, Словечну, Уж). Дніпро нижче від впадання Прип'яті має притоки Тетерев зі Здвижем, Ірпінь, Десну, Стуглу, Рось, Тясмин та ін. На півдні “вісло-дніпровської прабатьківщини” плывуть притоки Дністра Верещиця, Бистриця. Свіча, Зубра, Свірж, Ломниця, Золота Липа, Серет, Збруч та ін. У Віслу несуть свої води Буг, Вепр, Сян тощо. Поряд з переконливим переважанням на окресленій території слов'янських гідронімів такі назви, як Дніпро, Дністер, Стрий є свідками багатовікового проживання на південній межі давнього слов'янського заселення народів іранської мовної віднесеності – скіфів і сарматів, у мовах яких лексема дон означає воду, дунай – велику воду, дніпро – глибоку воду, дністер – бистру воду, стрий – бистрий.

⁷ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 10–11.

⁸ Прокопій из Кесарии. Война с готами. – С. 52–54.

Важливо зазначити, що вже стосовно середини I тис. н. е. археологічні джерела наштовхують на думку про певну етнокультурну диференціацію слов'янства. Досліджено, зокрема, що західні межі зубрицької археологічної культури дивним чином передували межам русько-українського і польського пограниччя, що писемно було зафіксовано від X ст.

Як уже було зазначено, писемні джерела VI ст. називають слов'янські племена і об'єднання різними іменами: склавінами, антами, венетами, згадують про їхнє давнє ім'я спори. Це може означати, що навіть чужинці вже бачили певні відмінності серед слов'ян. Це відповідно відображене в історичній науці кінця XIX–XX ст., яка виводить етногенез окремих слов'янських народів від середини I тис. до н. е. Згадаємо хоч би М. Грушевського, який писав, що “порогом історичних часів для Українського народу можемо прийняти IV вік по Хр(исті), коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи”⁹.

У пропонованому читачеві збірнику етнічну історію на галицьких землях дописемних часів висвітлено у статті Я. Онищука.

Винятково важливим етапом етнічної історії українського народу були часи давньоруської державності. Різні східнослов'янські племена – поляни, сіверяни, дуліби (волиняни) або бужани, тиверці, хорвати, древліани, дреговичі, полочани, кривичі, радимичі, новгородські слов'яни, опинившись у складі одної держави – монархії Рюриковичів, підпали під сильні конвергентні впливи інтеграції в єдиний руський політичний простір. Усі ці племена, зокрема їхні панівні верстви, більшою чи меншою мірою почали однаково прилучатися до єдиної писемної мови держави – церковнослов'янської, до християнської релігії і єдиної церкви, однакового способу політичних і суспільних відносин. У рамках спільної держави формувався загальноруський патріотизм і національна гордість. Що в свою чергу знаходило відображення у письменстві, зокрема в літописанні, церковній публіцистиці і повчаннях, художніх творах, як, наприклад, у “Слові о полку Ігоревім”. В межах спільної держави, навіть тоді, коли вона опинилася у стані династичної роздробленості, вся територія Русі набула рівних можливостей для розвитку зовнішніх економічних і культурних зв'язків із зарубіжним світом. Дуже принциповим був факт сприйняття всім слов'янським населенням держави протягом X–XII ст. єдиного автоетноніма “русь”.

На жаль, із цієї низки сюжетів на території Галичини у збірнику маємо лише статтю О. Щодрої та А. Копитка про зв'язки Галицької і Волинської земель з Візантією та Північним Причорномор'ям. Автори розкривають це питання, аналізуючи і узагальнюючи наукові дослідження в галузі археології галицьких і волинських земель. Археологія дала в розпорядження сучасних істориків давньоруської доби численні речові джерела: грецькі і причорноморські амфори, стеатитові ікони, хрестики, намистини, браслети, скляні прикраси, фрагменти шовкових тканин,

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.– К., 1991. – Т. 1. – С. 18.

монети та інші речі, що дають змогу відтворити масштаби, географію, а також асортимент привізних товарів, що, по суті, були невід'ємним атрибутом культури і побуту заможніших верств населення галицьких земель Х–ХVI ст. При цьому багаті фактологічні матеріали наведені за результатами розкопок давніх галицьких і волинських “городів” Галича, Теремовлі, Звенигорода, Плісниськ, Городка, Белза, Божеська, Бовшева, Зудяча, Луцька, Володимира, Пересипниці, Дорогобужа та багатьох інших.

Етнічна історія галицьких земель в часи їхнього перебування у складі Польського Королівства і Речі Посполитої, тобто від середини XIV ст. і до 1772 р., у збірнику представлена статтею про українську галицьку магнатерію і шляхту загалом. Зі статті видно, якими засобами і якими темпами відбувався процес окатоличення і ополячення української політичної і соціальної верхівки в умовах польської держави. Та верхівка поступово поривала з національною традицією, церквою, мовою і вливалася в лоно польського панства. У цьому випадку на прикладі українського галицького панства розкрито економічні, політичні, культурно-ідеологічні та психологічні чинники, що зумовлювали втечу соціальної верхівки від власного народу, явище, яке неодноразово повторювалося в історії України: на Наддніпрянщині після Люблінської і Брестської уній, а також в часи Руїни на Гетьманщині, коли козацька верхівка і шляхта в умовах російської політичної зверхності перебігала в табір апологетів російського самодержавства, московської церкви, переймала чужі культурно-побутові традиції російського дворянства, зрештою перетворювалася у гнобителів власного народу на зразок чужинців. Аналогічні процеси у своєрідних виявах були в Україні у ХХ ст., в тому числі в Українській РСР, коли частина скомунізованої і зрусифікованої інтелігенції допомагала зміцнювати тоталітарний режим і русифікувати Україну. Та й нині скільки синів і дочок українських батька і матері стали для них вже чужими “іншомовними” дітьми.

Вперше в українській історіографії читачеві запропоновано свого роду нарис про етнодемографічний розвиток Галичини з кінця XVII до початку XXI ст. Питання загального кількісного складу населення української Галичини від часу її входження у 1772 р. до складу Австрії і до 1900 р., динаміки демографічного руху, національної і конфесійної структури, становища соціальних груп і кількісних співвідношень між ними, впливу політичних, економічних та культурних чинників, у тому числі масового безземелля, голодних років, що багаторазово повторювалися у XIX ст., кількість і склад населення висвітлив у своїй статті С. Качараба. Окрім широкого залучення матеріалів тогочасних наукових, статистичних і демографічних розвідок, публіцистики, автор опрацював офіційні результати австрійських військових конскрипцій населення, що проводили у 1773, 1800, 1817, 1827 рр., австрійських державних переписів населення за новою методикою 1857, 1869, 1880, 1890 та 1900 рр. У статті з'ясовано причини скорочення кількості населення в окремі роки, коли смертність перевищувала народжуваність. У першій половині XIX ст. вона була спричинена головно голодом, у другій – також значною заоканською еміграцією, що від 80-х років XIX ст. ставала дедалі інтенсивнішою. З

огляду на значні відмінності в динаміці етнодемографічного руху в українській Галичині під Австрією та причини, що її зумовили в часі від 1772 до 1900 рр., автор виділяє три періоди: 70-ті роки XVIII ст.–20-ті роки XIX ст.; 30–50-ті роки XIX ст.; друга половина XIX ст. Простежено особливості соціально-демографічного розвитку окремих національностей: українців, поляків, євреїв. Під цим кутом зору цікавими є матеріали, які свідчать про стабільне співвідношення кількості українців і поляків упродовж всього XIX ст., незважаючи на те, що лише протягом першої половини XIX ст. понад 210 тис. греко-католиків перейшли у римокатолицький обряд. Очевидно, відбувалася також нефіксована через шлюбні та інші побутові стосунки природна асиміляція поляків у переважно українському оточенні. Бачимо, наприклад, що за військовою конскрипцією 1773 р. частина поляків у межах в майбутньому виділеної (у 1847 р.) Східної Галичини становила 22 % населення. За державним переписом 1857 р. – 21,4%¹⁰, 1900 р. – 22,7%. Причому у другій половині XIX ст. при певному зростанні частки поляків у загальній кількості населення Східної Галичини суттєво збільшувалася частка українців серед населення міст. Наприклад, у Львові у 1857 р. на греко-католиків (українців) припадало всього 7,48%, а в 1890 р. – 17,10%, у 1910 – 19,07%¹¹.

Вважаємо, що С. Качараба вводить в українську історіографію цікаву історичну інформацію про жорсткі дискримінаційні заходи австрійської влади, які вона застосовувала проти єврейського населення в Галичині з метою гальмування його приросту та недопущення збільшення пропорційної частки у загальній структурі населення регіону. Дискримінаційні норми права ускладнювали шлюбні відносини, працевлаштування, здобуття професії євреями. Вони діяли аж до 40-х рр. XIX ст. Їхнє поступове скасування справді зумовило швидкий приріст євреїв у Галичині. З 1830 р. і до 1900 р. їхня кількість збільшилася від 241 до 619 тис. осіб.

Питання етнодемографічного розвитку української Галичини до 1900 р. стосовно XX ст. продовжене у статті автора цих рядків “Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст.”. Тут розглянуті особливості етносоціального руху населення краю в такі різні за умовами політичного й економічного становища періоди, як 1900–1919, 1914–1921, 1921–1939, 1939–1945, 1946–1959, 1959–1989, 1989–2001 рр. При висвітленні етносоціального розвитку населення до 1939 р., тобто періоду, який відносно повно досліджували багато попередніх авторів, важливим було завдання узагальнення вже опрацьованого тематичного матеріалу. В межах цього періоду вивчено і проаналізовано соціальну структуру і особливості зайнятості польського населення української Галичини, головню за матеріалами державного перепису населення 1931 р. Автором розвідки про це є О. Дудяк. Що стосується етнодемографічних процесів в Галичині від 1939 р. і до 2001 р. (українського перепису населення цього року), які розглядаються у розділі С. Макаруча, – то вони, на жаль, досі досліджувалися фрагментарно, в тому числі такі питання, як вплив

¹⁰ Handbuch der Lemberger Stathalter-Gebietes in Galizien fur das Jahre 1860. – Lemberger, 1860. – S. 4–5.

¹¹ Наші меншості по великих містах // Діло. – 1906. – 3 (16) січня.

радянських репресій 1939–1941 рр. на склад і зміну структури населення, наслідки німецьких репресій проти українського і польського антифашистського руху, фашистської політики геноциду євреїв, вивезення української молоді на примусові роботи до Німеччини, втрати населення в ході українсько-польського політичного і збройного протистояння, загибель мобілізованих до Червоної Армії галичан на радянсько-німецькому фронті, смерть десятків тисяч вояків УПА та вивезення до Сибіру їхніх родин в процесі радянського придушення українського визвольного руху в 1944–1950-х рр.

Як відомо, досі чимало написано про примусове виселення поляків із західних областей України до післявоєнної Польської держави і таке ж виселення з неї українського населення, що проводилося на виконання люблінської “українсько-польської” угоди від 9 вересня 1944 р. Водночас маємо лише перші спроби висвітлення процесу російської імміграції в край у 40–50-х і наступних роках ХХ ст., що цілеспрямовано здійснювався радянським урядом. Ще менше напрацьовано щодо етнодемографічного та соціального розвитку Галичини має українська історіографія про період 1959–2001 рр. Треба зазначити, що вміщена у збірнику стаття далеко не компенсує тих чистих листів, які не заповнила українська історіографія Галичини останніх десятиріч ХХ ст. Це ж стосується вивчення і висвітлення різноманітних напрямків руху населення в останні десятиріччя в межах всієї України.

Традиційну професійну культуру краю у ХІХ–ХХІ ст. розкривають вміщені у збірнику розвідки професора М. Глушка щодо історіографії проблеми етнографічного районування України, доцента Р. Сілецького про традиційні житла і поселення в краї, професора К. Кондратюка про українське професійне мистецтво Галичини кінця ХІХ–початку ХХ ст. та ґрунтовний огляд сучасного музейництва в галицьких областях доцентів Б. Вола та Р. Шуста.

Не випереджаючи змісту перелічених розвідок, все ж хочеться звернути увагу на їхні окремі положення. М. Глушко досі найґрунтовніше, без сумніву, простежив, як українська, польська, чеська, російська науки, починаючи від першої половини ХІХ ст., нагромаджували знання про етнографічні та локальні групи галицького українського населення та географію їхнього розселення: про Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, Західне Поділля, Опілля, Жидачівсько-Самбірське Підгір'я, Надсяння та так звану Галицьку Волинь. Зазначено, що увага етнографічної науки до Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини, Покуття має багату традицію, започатковану ще у першій половині ХІХ ст. Проте етнографічне вивчення Жидачівсько-Самбірського Підгір'я, Опілля та Галицької Волині фактично розпочалося лише від початку ХХ ст. Уперше межі етнографічного Опілля тільки у 20-х рр. ХХ ст. спробував окреслити керівник етнографічного закладу Львівського університету польський етнограф Адам Фішер. На сході межу цього району вчений проводив орієнтовно через сучасну територію Зборівського і Бережанського районів Тернопільської області, на півдні – вів її, починаючи від лівобережної частини сучасного Галицького району Івано-Франківської області вгору течією Дністра до впадіння в нього річки Верещиці, що визначала західну межу району. За північну

межу Опілля приймав південні кордони історичної Волині, що, як відомо, орієнтовно проходили на південь від міст Рави-Руської – Жовкви – Кам’янки-Бузької – Буська – Олеська – Підкаменя – Почаєва – Ланівців. На базі праць етнографів кінця XIX–початку XX ст., в тому числі А. Фішера, Я. Фальковського, І. Франка, М. Зубрицького, Р. Роздольського, Р. Радовича, а також власних етнографічних напрацювань М. Глушко подає особливі визначальні риси культури Підгір’я, Надсяння, Галицької Волині.

Значні культурно-побутові відмінності окреслених етнографічних районів, що належать до Галичини, не дають підстав визначати її як етнографічний район чи суперрайон. Галичина є свого роду історико-політичним краєм, етнографічні райони якого мали спільну історичну долю, значно відмінну від долі інших регіонів України, що врешті-решт зумовило появу та побутування у всій Галичині багатьох спільних чи однакових явищ та рис й у сфері традиційної культури, як, наприклад, повага до авторитету громади, домінування унійної церкви і загалом вищий, ніж в інших районах України, рівень набожності, вразливе національне чуття і поцінування національної атрибутики, більше сприйняття культурних цінностей Заходу, відносно ширше охоплення планованих правильними конфігурацій забудовами сільських поселень і дворів, збереження реліктів сімейної обрядовості тощо.

Безперечно, дуже виразною етнічною ознакою традиційної культури є житла, двори і поселення. Окремі аспекти цієї групи етнографії Галичини висвітлені у статті Р. Сілецького. Стисло, але водночас дуже змістовно описано основні планувальні, екстер’єрні та інтер’єрні властивості окремо всіх етнографічних районів Галичини, деталізовано різні варіанти горизонтального планування, техніки будівництва, оформлення інтер’єру кожного з районів. Житлове будівництво на Покутті представлено двома відмінними техніками: лісового типу, такого ж, як і будівництво на Підгір’ї, та лісостепового у Придністров’ї, пов’язаного з подільською традицією. На Підгір’ї був поширений тип господарських будівель, з’єднаних з власне хатою під одним дахом, коли будівля одержувала назву “довгої хати”. У Надсянні у багатьох місцевостях домінував тип “житла з дахом на пристінних стовпах”, що, напевно, було наслідком впливу польської традиції. У західному Поділлі, також у прилеглий покутській зоні поширеним були хати типу Х + С + Х. Значною багатоваріантністю за горизонтальним плануванням відзначалися житла Опілля, що зрештою відображено у поширенні різних назв на означення хати: хата, хатчина, мала хата, передня хата, зимова хата, халупа, світлиця, літня хата, зимова хата і т. ін. Волинське житлове будівництво відзначалося специфічним використанням як будівельного матеріалу різних порід дерева: дуба, сосни, липи, берези, тополі та ін. Тут більше, ніж деінде замість фундаменту використовували короткі дубові колоди: “стояни”, “штандари”, “кльоци”, “колоди”.

Читач з інтересом ознайомиться з сучасним станом музеїв Галичини. Нині у краї діє близько 700 державних, комунальних, приватних і громадських музейних установ загальноісторичного, краєзнавчого, військово-історичного, етнографічного, меморіального, художнього профілю. Серед них великі і менші, давні і нові музеї.

У фондах Львівського історичного музею зберігається близько 330 тис. пам'яток історії й культури, в Тернопільському краєзнавчому – близько 120 тис., майже стільки ж у Івано-Франківському краєзнавчому. Львівський історичний, Тернопільський та Івано-Франківський краєзнавчі музеї мають свої філіали у містах і селах областей. Наприклад, Тернопільський краєзнавчий має такі філіали в Бережанах, Боршеві, Бучачі, Заліщиках, Збаражі, Зборові, Гусятині, Чорткові, Шумську, Денисові (Козівського району).

В царині науки і культури працюють такі львівські музеї, як Національний музей образотворчого мистецтва, Музей етнографії і художнього промислу, Картинна галерея, Природознавчий музей, музей народної архітектури і побуту у Львові, в якому зібрані, доглядаються і вивчаються пам'ятки народної архітектури, побуту, занять і ремесел з Бойківщини, Гуцульщини, Покуття, Закарпаття, Буковини, Поділля, Полісся, Волині, Опілля.

Значну увагу автори статті звернули на висвітлення форм і методів просвітницької роботи музеїв серед населення, наукового опрацювання пам'яток культури, видавничої справи.

Пропонуючи читачам збірник статей, присвячений етнічній історії Галичини, редколегія має підстави сподіватися, що він стане хоч і незначною, але потрібною справою у поширенні серед населення України народознавчих знань, виховання національної свідомості і патріотизму.

Ярослав ОНИЦУК

ЕТНІЧНА ВІДНЕСЕНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР І ТИС. Н. Е. НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ

Етнокультурна історія України I тис. н. е. вивчена порівняно добре. Щорічно відкривають і досліджують нові археологічні пам'ятки, в загальних рисах з'ясовано тип етнічних процесів, роль міграцій та місце племен Європи в генезисі археологічних культур I тис. н. е. на території України.

Проте низка проблем етнокультурного плану, зокрема етнічна приналежність тієї чи іншої археологічної культури, залишається до кінця не з'ясованою.

Сучасна територія Галичини є одним із важливих районів для вивчення етнокультурних процесів, що відбувалися на території України в I тис. н. е. Досліджуваний регіон був своєрідною зоною зіткнення груп різноетнічної людності, територією, де внаслідок взаємодій носіїв різних археологічних культур формувалися своєрідні риси матеріальної та духовної культур місцевого населення.

Історія населення, яке проживало на території Галичини в I тис. н. е., стала предметом вивчення українських та зарубіжних учених. Чималий внесок у дослідження археологічних культур в цьому районі зробили К. Гадачек, В. Деметрикевич, Т. Сулімський, Я. Пастернак, М. Смішко, І. Свешніков, В. Ауліх, В. Баран, Б. Тимошук, Л. Вакуленко, Й. Винокур, В. Цигилик, Д. Козак, І. Герета та інші. Однак низка питань історії та культури населення галицьких земель ще потребує детальнішого висвітлення. Насамперед це стосується специфіки, особливостей розвитку й етнічної структури цієї території.

1. Населення першої половини I тис. н. е.

1.1. Племена пшеворської культури. У перших століттях нашої ери на території Європи відбувалися складні етнокультурні процеси, зумовлені різними причинами. Одним із чинників нестабільності був початок кризи в Римській імперії. У багатьох народів простежують послаблення родо-племінних відносин, відбувається формування військово-племінних об'єднань. Ці явища відображені у численних війнах та міграціях.

Однією з найбільших культур пізньолатенського часу в межиріччі Вісли та Одери була пшеворська культура. Вона сформувалася у Центральній і Східній Польщі приблизно на зламі III–II ст. до н. е. під дією латенських (кельтських) впливів на місцеву поморсько-кльошову культуру¹. У I ст. до н. е. унаслідок просування на схід частина пшеворської людності проникає у верхів'я Західного Бугу і Верхнє Подністров'я, де формує т. зв. Верхньодністровський локальний варіант пшеворської культури. Інша група пшеворців, рухаючись вздовж Люблінської височини, опиняється на території Західної Волині.

© Оницьук Я., 2008

¹ Czopek S. Pradzieje Polski południowo-wshodniej. – Rzeszów, 2003. – S. 164.

Територія поширення східної групи пшеворської культури охоплює площу в 60 тис. км², оперізуючись на заході Віслою і Сяном, на сході – Горинню, на півночі – Прип'яттю і Збручем на півдні². Порівняння матеріалів з пам'яток цієї території зі старожитностями пшеворської культури Центральної Польщі й Мазовії дає змогу стверджувати про їхню типологічну близькість³.

Окремі поховання пшеворської культури на території Галичини належать до пізньоримського часу і датуються кін. II–III ст. н. е. На думку М. Смішка, вони належали германізованому пшеворському населенню, яке з Повіслення у невеликій кількості переходило через зазначену територію у райони Семиграддя⁴.

Перші пам'ятки пшеворської культури в Галичині були відкриті ще наприкінці XIX–на початку XX ст. в результаті господарських робіт (Хотимир, Лучка, Монастириха, Репужинці, Петрилів тощо). Однак виявлені матеріали опублікував лише перед Першою світовою війною К. Гадачек⁵. У 1932 р. М. Смішко подав детальну характеристику відомих тоді пшеворських старожитностей, ідентифікуючи їх з германським племенем вандалів⁶.

У Верхньому Подністров'ї та Галицькому Поділлі на сьогодні відомо понад двадцять поселень і могильників, що сягають різних періодів існування пшеворської культури. Вони розміщені головню групами, на невеликій відстані одне від одного. Загалом густота поселень була зумовлена низкою причин: наявністю річок, торгових шляхів, лугових долин і легких родючих ґрунтів.

Пшеворські селища були найчастіше розташовані на мисах посеред долин або ж на перших терасах пагорбів над долинами рік і потоків. Вони мали невеликі розміри площею 0,2–0,5 га, були зрідка забудовані житловими і господарськими спорудами. Основним типом житлових споруд були напівземлянки, хоча зрідка траплялися й житла наземного типу. Це невеликі будівлі, прямокутні із заокругленими кряями або овальні. Долівка добре втрамбована, в окремих випадках вимощена дрібним камінням і підмазана глиною (Підберізіці). Наземна частина складалася з дерев'яного каркасу стовпово-плетінчастої конструкції та, ймовірно, двосхилого даху. Площа жител, зазвичай, не перевищувала 10 м².

Характерними засобами опалення пшеворських жител у Верхньому Придністров'ї та Галицькому Поділлі були вогнища. Зазвичай вони розташовувалися у невеликому заглибленні у центрі долівки будівлі або в одному з кутів північної стінки на материковому виступі. Черені вогнищ обкладали камінням (Підберізіці, Підбірці), а в окремих випадках споруджували з глиняних вальків (Чишки).

² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – С. 3–6; Козак Д. Н. Слов'яни у II ст. до н. е. – першій чверті I тис. н. е. (за археологічними даними) // Давня історія України: В 3 т. – К., 2000. – Т. 3. – С. 28.

³ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї... – С. 47.

⁴ Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 37.

⁵ Hadaczek K. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Pszeworska. – Lwów, 1909. – S. 1–21.

⁶ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – S. 3–26; 69–111.

Численні господарські об'єкти, розташовані поряд з житлами, свідчать про землеробський спосіб життя населення. До них належать наземні та легкозаглиблені у материк споруди з плетінчастими або обмазаними глиною стінами і ями-підвали. Часом у долівці була невелика підвальна яма, вздовж стін – материкові останці-прилавки, які слугували для побутових потреб.

Господарські ями споруджували поряд із житлами, вони становили з ними один комплекс (Підбірці). Нижня частина ям часом виліплена шаром глини і випалена. Такі об'єкти, очевидно, слугували для збереження зернових припасів.

Важливе значення для характеристики матеріальної культури пшеворського населення Верхнього Подністрів'я має кухонний і столовий посуд. До цієї групи знахідок належать насамперед горщики, миски, чаші, кухлики і чарки. Вони виготовлені ліпним способом з глини, в якій є домішки піску й жорстви.

Розвинутою була залізообробна справа. Залізо добували сиродутним способом із болотяної руди, багаті поклади якої були в заболочених долинах рік та озер. Із заліза виробляли необхідні господарські й побутові речі (ножі, бритви, ножиці, голки тощо). Частину виробів (знаряддя праці, побуту) виготовляли безпосередньо в поселеннях. Деякі з них (предмети озброєння та спорядження вершника, окремі прикраси) потрапляли на територію Верхнього Придністрів'я також з районів Центральної Європи.

Грунтові могильники розташовані на підвищених сухих місцях, відділених від поселень ярами або улоговинами. Поховання здійснювали переважно за обрядом трупоспалення. Кремація відбувалася у межах могильника. Зокрема таке місце було виявлено у Звенигороді. Воно являло собою яму розмірами 4Ч1,7 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні, у заповненні якої виявлено багато попелу, вугликів та окремі фрагменти деформованої від вогню кераміки⁷.

Характерною рисою пшеворських поховань було обкладення урн фрагментами перепаленої ліпної або гончарної кераміки. Прикладом цього може бути захоронення Гринівського могильника, де урна з кальцинованими рештками обкладена уламками шести посудин.

Особливістю пшеворських могильників на території Галичини є наявність в їхніх комплексах предметів озброєння. Виявлена у похованнях зброя у більшості випадків пошкоджена внаслідок проведення ритуалу. Матеріали з Гринєва, Звенигорода, Болотні свідчать, що псували переважно мечі. Їх гнули або ламали на декілька частин. Сліди навмисного пошкодження мають також наконечники списів, ножі, умбони щитів. Часом фрагменти зброї і деякі гострі побутові речі (наприклад, ножиці) були увігнані у землю (Гринів)⁸.

Обряд покладання у могилу зброї (особливо мечів) свідчить про наявність серед пшеворського населення певних військових загонів, які, можливо, забезпе-

⁷ Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенській час і перших століть нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 191.

⁸ Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону... – С. 191.

чували його охорону і під час переселення на нові землі. Водночас знахідки мечів, наконечників списів, умбонів щитів, предметів дорогого спорядження вершників вказують на певне соціальне розшарування у пшеворському суспільстві, виокремлення у ньому прошарку професійних воїнів, а отже, формування певної військової організації. Ритуальне псування зброї, своєю чергою, було зумовлене намаганням позбавити покійника можливості й надалі її використовувати проти живих.

Існування на території Галичини пшеворських пам'яток датують I ст. до н. е. – I ст. н. е. На основі інтеграції пшеворської та інших суміжних культур досліджуваного району (липицька, зарубинецька) на початку II ст. н. е. тут формується зубрицька культура, яка, на думку дослідників, має чітко виражене слов'янське походження⁹.

Проблема етнічної віднесеності пшеворського населення ще не з'ясована повністю. Частина дослідників (Х. Пешек, Б. Ріхтговен, М. Ян та інші), посилаючись на генетичний зв'язок пшеворської культури з германською людністю латенського часу північної Ютландії, пов'язує його з племенами вандалів¹⁰. Цей погляд на перших порах підтримував М. Смішко, вважаючи, що виявлені на території Галичини пшеворські пам'ятки належать германському племені вандалів¹¹. На сьогодні популярною серед польських дослідників є думка про приналежність пшеворської культури до романського союзу племен, відомого в джерелах під назвою лугії¹². Деякі українські (М. Смішко, В. Баран Д. Козак та інші), а також післявоєнні польські (К. Яджевський, Я. Костшевський, В. Гензель) вчені допускали існування серед пшеворського населення змішаного герmano-слов'янського елемента. Зокрема М. Смішко, змінивши своє попереднє бачення етнічної приналежності пшеворців, вважав, що серед носіїв пшеворської культури були групи людності, яка належала до великого слов'янського масиву¹³.

Припущення М. Смішка розвинув Д. Козак. На основі зіставлення даних археології і письмових згадок він дійшов висновку, що пшеворське населення, яке проживало на території Верхнього Подністров'я та Західної Волині, становило одну з праслов'янських груп, сформованих на основі поморсько-підкльошової культури, можливо певною мірою германізоване¹⁴. Підтвердженням цієї думки може бути формування на початку II ст. н. е. в Західній Волині зубрицької культури, яка виникла внаслідок інтеграційних процесів пшеворських і зарубинецьких племен, генетично споріднених за походженням.

Отже, археологічні матеріали пшеворської культури з території Галичини свідчать, що вже на рубежі н. е. досліджуваний район був місцем осілого прожи-

⁹ Козак Д. Н. Слов'яни у II ст. н. е. – першій чверті I тис. н. е. (за археологічними даними)... – С. 33; Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону... – С. 209–215.

¹⁰ Смішко М.Ю. Племена пшеворської культури... – С. 36.

¹¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego... – S. 3–26, 69–111.

¹² Olędzki M. Proba odtworzenia oblicza etnicznego kultury pszeworskiej w okresie rzymskim na podstawie źródeł pisanych i przesłanek archeologicznych // Kultura pszeworska. – Lublin, 1997. – S. 81–92.

¹³ Ibid. – S. 38.

¹⁴ Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону... – С. 195.

вання ранньослов'янського населення, яке у подальшій трансформації утворило Верхньодністровську локальну групу черняхівської культури.

1.2. Липицька культура та її етнічні ознаки. Однією з яскравих, хоча й невеликих за територією поширення, була липицька культура. Розселення її носіїв на території Галичини відбувалося у межах Верхнього Дністра з притоками Золота Липа, Стрипа, Серет, а також у верхів'ях Західного Бугу. Вважається, що населення цієї культури прийшло на територію сучасної Галичини з Подунав'я і було етнічно пов'язане з дакійськими племенами, а отже не мало місцевих коренів¹⁵.

Дослідження пам'яток липицької культури розпочалося у другій половині XIX ст., коли 1889 р. під час будівництва колії Рогатин–Тернопіль було відкрито великий тілопальний могильник у с. Верхня Липиця Івано-Франківської області. В результаті археологічних розкопок, які провів у 1889–1890 рр. І. Корперницький, там було знайдено 60 поховань. На основі виявленого матеріалу могильник датовано кінцем II–початком III ст. н. е.¹⁶ Під час подальших досліджень К. Гадачека, М. Смішка, В. Барана, Л. Крушельницької, В. Циглика та інших відшукано низку нових пам'яток липицької культури, сформовано багату джерельну базу рухомого матеріалу¹⁷.

Територія поширення липицької культури обмежується на заході лінією Розділ–Львів, на півночі вона проходить по Волино–Опільсько–Подільському пограниччю вздовж лінії Львів–Золочів, а на сході головню охоплює правобережжя Золотої Липи. Дослідження останніх років дали підстави стверджувати проникнення окремих общин липицького населення на схід в райони Кременецького горбогір'я до верхів'їв р. Ікви (Попівці), де вони змішалися з пшеворською людністю¹⁸. Нині у межах окресленої території відомо понад 20 пам'яток липицької культури.

Розташування поселень на південних і південно-західних схилах пагорбів з родючими ґрунтами, численні житлові споруди, господарські будівлі, побутові речі свідчать про осілість і землеробський тип економіки липицького етносу. Поселення переважно простягаються на довжину до 600 м і ширину 100–150 м вздовж перших надзаплавних терас рік та потоків¹⁹.

Дослідження поселень у Верхньому Подністров'ї дали підстави стверджувати, що деякі з них мали вуличне планування. Наприклад, у Верхній Липиці житлові та господарські об'єкти розміщалися кількома рядами²⁰.

¹⁵ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – К., 1975. – С. 147.

¹⁶ Demetrikewicz W. Die Oesterreiche-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – P. 130.

¹⁷ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... – С. 5–11.

¹⁸ Онищук Я. І. Поселення перших століть нової ери у верхів'ї р. Ікви // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1999. – Вип. VII. – С. 186–199.

¹⁹ Циглик В. М. Племена липицької культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 23

²⁰ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... – С. 60

Матеріальна культура липицького населення вивчена порівняно добре. Воно будувало заглиблені та наземні житла чотирикутної або овальної форми площею до 25 м². У долівках іноді траплялися підвальні ями, які перекривали дерев'яним настилом. Уздовж стінок деяких житлових споруд розміщалися невисокі, широкі останці, які могли використовуватися як лави або лежанки. Покрівлю будинків підтримували стовпи. Напівземлянки переважно опалювали вогнищем, хоча відомі випадки використання печей (Черепин, Бовшів, Заліски). Місця для них іноді вимощували шматками пісковика (Верхня Липиця). В інших випадках черені розташовували безпосередньо на долівці (Лагодів) або на невисокому материковому підвищенні (Липівці).

На деяких поселеннях липицької культури виявлено вогнища, розташовані на певній відстані від споруд. Імовірно, такі вогнища використовували в літній період.

Окрім житлових споруд, на липицьких пам'ятках Верхнього Подністров'я виявлено господарські ями. Більшість їх округлої форми, з вертикальними або дещо звуженими донизу стінками і рівним дном. Як відомо, господарські ями використовували для зберігання різних припасів. Є імовірність, що глибокі споруди відігравали роль своєрідних природних холодильників, тому в заповненні більшості з них виявлено фауністичні рештки. У випалених ямах, очевидно, зберігали злакові культури. Наприклад, на Верхньолипицькому поселенні в одній із ям знайдено рештки проса²¹.

Наземну споруду типу комори було виявлено на поселенні в Попівцях у верхів'ї р. Ікви. Це була невелика будівля з частково заглибленою у материк долівкою і плетеною з хмизу та обмазаною глиною наземною частиною. Знахідка у ній великого біконічного горщика-зерновика діаметром вінець 25 см, тулуба 50 см і високою збереженою частиною 50 см свідчить про винятково господарське призначення об'єкта²².

Про розвиток гончарного виробництва в середовищі липицьких племен свідчить виявлена у Липівцях гончарна піч. Вона мала два яруси. Паливна камера була овальної форми розміром 0,7x0,8 м. Гаряче повітря надходило до випалювальної частини печі через отвори в перегордці²³.

Численним матеріалом з поселень і могильників є кераміка. До керамічних виробів насамперед належить посуд, який за способом виготовлення поділяють на ліпний і гончарний. Ліпні посудини, зазвичай, використовували для кухонних потреб – горщики, миски, кухлики, друшляки, виготовлені з глини з домішками шамоту, часом жорстви. Гончарний посуд мав столове призначення, а також широко використовувався у поховальних цілях як урни. Липицькі гончарі часто прикрашали кераміку різноманітними орнаментами у вигляді пальцевих втиснень по краю

²¹ Там само. – С. 68

²² Онищук Я. І. Поселення перших століть нової ери... – С. 188–189.

²³ Цигилик В. М. Поселення липицької культури поблизу с. Липівці на Львівщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 130–133.

вінець, гудзиків з ямками у центрі, наліпних валиків з пальцевими защепами. З глини виготовлялися також пряслиця і важки від ткацьких верстатів.

Про значення в середовищі липицької людності металургії заліза свідчать залізоплавильні горни на Липівському і Ремезівському поселеннях. Зокрема у Ремезівцях виявлено унікальну залізоплавильну майстерню. Вона була розташована в окремому приміщенні, що входило до конструкції житла. Споруда мала вигляд чотирикутної камери розмірами 2,3Ч3 м, у північно-східній стінці якої були вирізані п'ять горнів²⁴. Із заліза та кольорових металів виготовляли знаряддя праці, побуту, предмети озброєння і спорядження вершника, прикраси тощо.

Важливим джерелом для вивчення духовної культури дакійського населення сучасної Галичини є поховальні пам'ятки. Вони розташовані на підвищених місцях на відстані 0,3–1 км від поселень. Усього на території поширення липицької культури досліджено 125 поховань, з яких 86,4% становлять трупоспалення. Урни з прахом ставили в ями, які іноді мали кам'яну вимостку (Гринів). Поряд клали речі поховального інвентарю: кераміку, знаряддя праці, побутові вироби, прикраси. Характерною рисою для липицьких поховань Верхнього Подністров'я є накривання посудин-урн чашею з відбитою ніжною або кам'яною плиткою.

Отож, археологічні матеріали дають підстави припустити, що основою господарства носіїв липицької культури на території Верхнього Подністров'я було землеробство. Також розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней, займалися рибальством і полюванням. Населення підтримувало тісні контакти з провінційно-римським світом, що зумовило їхній вищий рівень соціального та економічного розвитку порівняно, наприклад, з пшеворською людністю.

Хронологічні рамки існування племен липицької культури у Верхньому Подністров'ї та суміжних із ним районах охоплюють період від початку I ст. до зламу II–III ст.

Щодо походження липицької культури на сьогодні немає суттєвих розбіжностей. Згідно повідомлення Птоломея, на північ від Карпатських гір мало проживати плем'я костобоків (кістобоків). Керуючись писемними та археологічними джерелами, більшість українських вчених (М. Грушевський, Я. Пастернак, М. Смішко, В. Баран, В. Цигилик та інші) ототожнювали носіїв липицької культури із даками, що переселилися у Верхнє Подністров'я з південних передгір'їв Східних Карпат²⁵. Проте досі нерозв'язаним є питання обставин, які зумовили появу дакійського населення на території Верхнього Подністров'я. У літературі було висловлено думку, що причиною його переселення було підкорення Дакії римлянами²⁶. Однак простежується хронологічна невідповідність між подіями, пов'язаними із завоюваннями Трояна (поч. II ст. н. е.) та появою перших пам'яток липицької культури у Подністров'ї (початок I ст. н. е.). В. Цигилик пояснює це активним розвитком

²⁴ Цыгылык В.Н. Поселение возле села Ремезовцы Львовской области (I в. до н. э. – III н. э.) // Советская археология. – Москва, 1971. – № 2. – С. 158–159.

²⁵ Цыгылык В.Н. Поселение возле села Ремезовцы... – С. 148.

²⁶ Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – Москва, 1955. – С. 75.

дакійського суспільства, що спричинило його розселення на суміжні території Північного Прикарпаття²⁷. Не заперечуючи такого припущення, зазначимо, що одночасно із зростанням могутності Дакії в дакійському середовищі відбувалися певні процеси, пов'язані з посиленням влади вождя. Відомо, що в першій половині I ст. н. е. виникає велике військово-політичне об'єднання гето-дакійських племен на чолі з царем гетського походження Бурібістою (Біребістою)²⁸. Спроби зміцнити владу відбувалися також в часи правління сина Бурібісти – царя Нотіса (30–24 р. до н. е.). Це могло спричинити незадоволення певної частини вільнолюбних даків, зумовивши їхнє переселення на північ за карпатський хребет. Важливо, що територія Північного Прикарпаття була відома дакійцям ще з часів поширення тут культури фракійського гальштату доби раннього заліза.

Як було зазначено, липицькі племена проіснували на території сучасної Галичини до початку III ст. н. е. Однак вже від II ст. у матеріальній культурі цього населення відчувуються впливи насамперед пшеворської і, частково, зарубинецької людностей. Унаслідок цих взаємодій тут, як і на території Західної Волині, зароджується нова етнокультурна формація – зубрицька культура.

1.3. Зубрицька та черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї. Наприкінці I ст. н. е. у матеріальній культурі пшеворської людності на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я відбуваються певні зміни, спричинені культурними впливами населення зарубинецької культури, розселеного на великому просторі від Середнього Подніпров'я до Верхнього Подністров'я і Західної Волині. На основі взаємодій пшеворської, зарубинецької та липицької культур формується зубрицька культура.

Це одна з молодих археологічних культур, яку виділив Д. Козак на початку 80-х років XX ст. спочатку як волино-подільську групу²⁹. Її назва походить від найкраще дослідженого поселення в с. Пасіки-Зубрицькі поблизу Львова.

Територія поширення зубрицького населення на півночі охоплювала правобережжя Прип'яті, на півдні – Середнє Подністров'я, на сході доходила до р. Горинь, а на заході – до Східної Люблінщини і Посяння. Сьогодні на цьому просторі відомо близько 100 пам'яток цієї культури³⁰.

Зубрицькі селища розташовані на чорноземних, придатних для обробітки, ґрунтах певними групами. На сьогодні дослідники виділили 10 таких груп. Чотири із них виявлено в Північному Прикарпатті і Західному Поділлі. Група налічує 3–8 селищ, розташованих на відстані 1–5 км одне від одного, однак, імовірно, існували і менші групки – т. зв. гнізда поселень. Існує думка, що такий порядок відображає

²⁷ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... – С. 151.

²⁸ Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней / Под ред. В. П. Виноградова. – Москва, 1987. – С. 8.

²⁹ Козак Д. Н. Пшеворская культура и волино-подольская группа // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 25–34; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). – К., 1991. – С. 30–69.

³⁰ Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону... – С. 209

соціальну структуру зубрицького населення: на селищі проживала велика патріархальна сім'я, гніздо селищ утворювало рід, група – плем'я³¹.

Основним типом житлових споруд вважають напівземлянку стовпово-плетінчастої конструкції. З'ясовано, що поряд із житловими, зазвичай, розташовувались господарські будівлі, утворюючи житлово-господарські комплекси.

На зубрицькій кераміці позначилися етноінтеграційні процеси, які проходили в середовищі культури: пшеворський посуд змінюється, стає шорстким, грубше виготовленим. Зникає потовщення краю вінець посудини, їхнє огранення. Поширюється орнамент у вигляді пальцевих втиснень або косих насічок по краю вінець, характерних для зарубинецької культури.

Основу зубрицької кераміки становить ліпний посуд. Серед керамічних форм переважають горщики. Вони відомі у великій кількості на пам'ятках в Підбірцях, Зубрі, Пасіках-Зубрицьких, Підберізцях тощо.

Столову кераміку репрезентують миски і черпаки. Це ребристі або напівсферичні посудини з прямими та відігнутими вінцями, чітко виділеними плічками і конічною придонною частиною.

Специфічними виробами на зубрицьких пам'ятках Верхнього Придністров'я є округлі плоскі диски – сковорідки або накривки, відомі у невеликій кількості (Підбірці, Підберізці, Пасіки-Зубрицькі). Панує думка, що в зубрицькій культурі вони поширилися під впливом зарубинецької культури³².

Приблизно в середині II ст. у середовищі зубрицьких племен поширюється гончарна кераміка у вигляді горщиків, глеків і мисок. Її виготовлено за провінційно-римською технологією з відмуденої глини світло-сірого, рідше чорного кольору. Ймовірно, на зубрицькі селища гончарний посуд потрапив унаслідок взаємодій з липицьким населенням, а тому трапляється досить рідко. Зокрема, за підрахунками Д. Козака, на пам'ятках Верхнього Подністров'я він становить лише 2–4,8% усього керамічного комплексу³³. Окремі екземпляри такої кераміки виявлені в Зубрі, Підбірцях, Давидові та Пасіках-Зубрицьких.

До ремісничих виробів зубрицької культури на території сучасної Галичини належать речі, виготовлені з металу, кістки й каміння. Це знаряддя праці (ножі, тесла, сокири), побуту (голки, проколки, гребені), предмети озброєння і мисливства (наконечники списів), прикраси (фібули) тощо.

До сьогодні невивченим є питання поховального обряду зубрицького населення. Численні спроби відшукати поховальні пам'ятки виявилися безуспішними. На думку Д. Козака, відсутність некрополів зубрицької культури можна пояснити своєрідним поховальним обрядом, який не фіксують археологічні дослідження³⁴.

³¹ Там само.

³² Козак Д. Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї // Археологія. – К., 1985. – № 52. – С. 61.

³³ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї... – С. 23.

³⁴ Козак Д. Н. Этнокультурное развитие населения Северо-Западной Украины в I пол. I тыс. н. э. Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1989. – С. 19.

В етнічному відношенні зубрицька культура має чітко виражені слов'янські ознаки, сформовані на базі зарубинецьких та пшеворських елементів матеріальної і духовної культур. Її носії перейняли характерні риси занять та побуту вищезазначених культур: землеробсько-тваринницький тип господарства, ліпне керамічне виробництво, різні види ремесел тощо. У процесі подальшого розвитку зубрицькі старожитності поступово набувають самобутності, вираженої у топографії селищ, їх забудові, кераміці тощо. Зубрицька культура стає основним компонентом у час формування слов'янського за своїм походженням верхньодністровського локального варіанту черняхівської культури, поширеного на території сучасної Галичини.

Черняхівська культура була одним з найбільших етнокультурних явищ першої половини I тис. н. е. на території України. Вона охоплювала велику територію від верхів'їв Західного Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, правобережжя Сейму та верхів'їв правих приток Прип'яті на півночі до Нижнього Дунаю на півдні³⁵.

Серед локальних груп черняхівської культури виділяється зона Верхнього Подністров'я та верхів'їв Західного Побужжя, для якої характерні невеликі за розмірами поселення, переважно заглиблені у материк житла з печами-кам'янками, і чимала кількість ліпної кераміки.

Населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Поділля головню селилося на південних пологіх схилах рік, струмків і водоймищ, інколи на високих плато біля злиття річок. Вони невеликі за розмірами (3–4 га), незахищені, займали, зазвичай, середню частину схилу.

Житла будували переважно заглиблені – напівземлянки і землянки, однак у деяких селищах траплялися невеликі за розмірами наземні споруди. Напівземлянки були прямокутними чи овальними за формою (Ріпнів II, Черепин), невеликих розмірів – 3,0x3,2–6,8x5,6 м. Стіни вертикальні, рідше звужені донизу, долівка рівна і добре втрамбована.

На деяких пам'ятках (Дем'янів, Бовшів) у долівці жител розміщали підвальні ями. Їх використовували для різних хатніх потреб, зокрема для збереження продуктів. Здебільшого вхід був із сонячного боку. Житла опалювали вогнищами, а також печами-кам'янками (Черепин, Бовшів), які з'явилися у пізній період існування культури.

Окрім жител, на черняхівських поселеннях відкрито значну кількість господарських ям. Їхня глибина залежала від функціонального застосування. Найглибші об'єкти, мабуть, використовували як природні холодильники. Крім того, відомі комори для зберігання припасів.

Поховальний обряд верхньодністровського варіанту черняхівської культури досі залишається не вивченим. Наприклад, до сьогодні на території Верхнього Подністров'я не виявлено жодного черняхівського поховання. Поховальні ж пам'ятки з території Волино-Подільського пограниччя і Західного Поділля (Чес-

³⁵ Баран В. Д. Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – С. 153.

нівський Раковець, Чистилів, Чернелів-Руський, Біла тощо) змішаного черняхівсько-вельбарсько-сарматського типу.

Найбільшу групу знахідок черняхівської культури становить кераміка. Черняхівське населення користувалося ліпним і гончарним посудом. Важливою рисою поселень, розташованих у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, є наявність на них великої кількості ліпної кераміки. Вона становить понад половину керамічного комплексу³⁶.

Ліпний посуд характеризується наявністю у глиняній масі значних домішок шамоту, піску, а іноді жорстви. Його поверхня нерівна, інколи у нижній частині вінця заглажена, мало орнаментована. Основний візерунок орнаменту – заглиблена пряма або хвиляста лінія на плечиках посудини.

Найпоширенішим видом ліпного посуду черняхівської культури є горщики. Найчастіше трапляються широкогорлі екземпляри з високо розташованими плечиками та легко розхиленими вінцями з потовщеним краєм (Бовшів, Дем'янів). Виявлені ліпні кухлики з рівним або на кільцевій підставці дном, часом трактовані як миски, а також мініатюрні посудинки типу горняток.

Іншу групу черняхівської кераміки становить гончарний посуд провінційно-римського походження. Серед керамічних виробів найбільше знайдено мисок. Вони мають легко відхилені назовні вінчики, різкий перегин плічок і дно на кільцевій підставці або без неї. До цієї ж категорії належать великі гончарні посудини господарського призначення – піфоси, в яких переважно зберігали зернові продукти.

Майже у всіх черняхівських поселеннях Галичини трапляється залізоплавильний шлак, який разом із знахідками металевих предметів засвідчує розвинуте металургійне виробництво місцевого населення. Під час розкопок у с. Меденичі Л. Крушельницька дослідила виробничий комплекс, пов'язаний з випалом дерев'яного вугілля для потреб залізодобувної справи. Він складався з чотирьох споруд грушоподібної форми із великими печами у кожній із них³⁷.

До виробів із заліза належать знаряддя праці, предмети побуту, кінської упряжі. Серед землеробських знарядь відомі наральник, чересло, серпи та кільця для закріплення кіс. Деревообробними знаряддями є долота і струги.

Зброя та засоби мисливства черняхівських пам'яток трапляються рідко і на території Верхнього Дністра і Західного Бугу виявлені лише на пам'ятках у Львові та Черепині. До предметів озброєння належать наконечник списа, три вістря стріл і два окуття ратищ.

Окрім виробів із заліза, жителі черняхівських поселень користувалися предметами, виготовленими з кольорових металів. До них належать прикраси (підвіски, лунниця, браслети, сережки, срібне кільце), знаряддя праці та монети, зроблені переважно з бронзи, рідше – з міді та срібла.

³⁶ Баран В. Д. Черняхівська культура... – С. 75.

³⁷ Бандрівський М. Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі. – С. 166.

Відносно рідкими знахідками на черняхівських пам'ятках вважають вироби зі скла. Вони надходили, очевидно, із римської склоробної факторії, яку відкрив Смішко у с. Комарів на Середньому Дністрі³⁸.

Велика кількість остеологічних залишків, виявлених на поселеннях досліджуваної території, свідчать про неабияку роль в житті черняхівців приселищного тваринництва. У Верхньому та Середньому Подністров'ї вирощували велику (бики, корови) і малу (вівці, кози) рогату худобу, свині та коні.

Допоміжними заняттями у житті населення черняхівської культури були мисливство, рибальство та збиральництво.

Поки що дискусійним питанням залишається етнічна атрибуція черняхівського суспільства. В історіографії стосовно цього є три головні напрями: германський, слов'янський та поліетнічний. З огляду на велику територію поширення черняхівської культури більшість сучасних дослідників схиляється до її поліетнічності.

Натомість, верхньодністровська локальна група черняхівської культури має яскраво виражені слов'янські риси. Дослідження М. Смішка, В. Барана, Й. Винокура та ін. на території Верхнього і Середнього Подністров'я, а також Західного Поділля переконливо засвідчують, що у період III–V ст. н. е. на території сучасної Галичини, зокрема Верхньодністровського лівобережжя, проживали етнічно сформовані слов'янські племена. У процесі подальшого етногенезу черняхівська культура означеного ареалу розвинулася у ранньосередньовічну празьку культуру.

1.4. Культура карпатських курганів та її етнічна віднесеність. Найближчими сусідами черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї були племена культури карпатських курганів, які проживали на території Верхньодністровського правобережжя. Археологічні дослідження цієї культури розпочалися наприкінці XIX–початку XX ст., коли Й. Сомбаті та І. Коперницький провели перші розкопки пам'яток на території Галичини і Буковини. Зокрема, австрійський археолог Й. Сомбаті 1893 р. досліджує групу курганів, розташованих поблизу с. Глибока на Буковині, виявивши багатий археологічний матеріал. У 1912 р. І. Коперницький розкопує такий самий курган біля с. Нижній Струтинь в Галичині³⁹. У 1934–1938 рр. Т. Сулімірський, Я. Пастернак, К. Журовський і М. Смішко проводять цілеспрямовані масштабні дослідження на території Галицького Передкарпаття, де було розкопано близько 100 насипів на 17 могильниках цієї культури⁴⁰.

Дослідження пам'яток культури карпатських курганів продовжили у післявоєнний час. У 1960 р. М. Смішко публікує монографію під назвою „Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.”, де зібрав і проаналізував усі відомі

³⁸ Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1964. – Вип. 5. – С. 67–80.

³⁹ Kopernicki J. Mogiła w Strutyńiu Niżnim // Wiadomości archeologiczne. – 1923. – Sv. 8. – S. 194–197.

⁴⁰ Вакулєнко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – С. 231.

на той час матеріали, що стосувалися поховальних комплексів⁴¹. З середини 60-х років Л. Вакуленко проводить розкопки поселень, які до цього часу були не відомі. Багатолітня праця дала змогу розпочати вивчення культури в контексті нових матеріалів, отриманих унаслідок досліджень як поселень, так і нововідкритих поховальних пам'яток. Результати дали змогу не тільки розширити, але у деяких аспектах змінити уявлення про історію та культуру прикарпатського населення пізньоримського часу⁴².

Культура карпатських курганів отримала назву від специфічних поховальних пам'яток, представлених у вигляді земляних насипів. Вона охоплює територію Північно-Східного Прикарпаття і простягається вузькою смугою вздовж Карпатського хребта між Карпатами і Дністром у північно-західній частині передгір'я, а також Карпатами і Верхнім Прутом – у його південно-східній частині⁴³. Отже, пам'ятки цієї культури відомі на території Галицького Прикарпаття, Буковини, Закарпаття, а також Румунії.

Поселення розташовані на перших або других надзаплавних терасах, невеликих (2–3 га) та середніх (5–7 га) розмірів. Забудовані наземними і заглибленими житловими спорудами, будівлями господарського призначення та ямами.

Напівземлянкові житла переважають за кількістю. Вони невеликих розмірів (9–12 м²), квадратної форми. Долівка зроблена з добре утрамбованого матеріка. Опалювальним пристроєм слугували вогнища (Грабовець), глиняні (Глибока) або кам'яні печі. Наземні житлові споруди були прямокутної форми з глинобитними стінами дерев'яно-каркасної конструкції. На поселенні у Голині відкрито двоярусні горни для випалу кераміки.

Поховальний обряд культури карпатських курганів вивчений значно краще. Загалом у різних частинах Карпатського передгір'я досліджено 211 курганів з 30 могильників⁴⁴. Поховальні пам'ятки розташовані на підвищених місцях (хребтах, високих берегових мисах). Могильники різні за розмірами і нараховують від 3 до 20 курганних насипів заввишки 1–1,5 м і діаметром 10–12 м. Захоронення виконували за обрядом кремації. Перепалені рештки покійника клали в яму, урну або на рівні тогочасної денної поверхні. Дослідження засвідчують, що в більшості випадків ховали безпосередньо на місці спалення тіла. Поруч з останками залишали супровідний матеріал – посуд з їжею і питвом, знаряддя праці й побуту, прикраси. Під одним насипом могло бути одне або й декілька захоронень.

Кераміка культури представлена ліпним і гончарним посудом. У першому випадку це товстостінні горщики, зерновики, кухлі й горнятка, виготовлені з глини, в яку домішували шамот. Гончарний посуд відрізняється досконалішою роботою і

⁴¹ Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1960. – 186 с.

⁴² Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат в першій половині I тисячоліття н. е. – К., 1977. – 142 с.

⁴³ Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганов // Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 59.

⁴⁴ Вакуленко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час... – С. 239.

якісним випалом. Це опуклобокi горщики з відігнутими назовні вінцями, миски на піддонах, глики, двовухі вази і товстостінні піфоси. Загалом, як і в черняхівській культурі, така кераміка належить до предметів, виготовлених за провінційно-римською технологією.

Серед населення культури карпатських курганів високого розвитку набула металургія заліза й кольорових металів, ковальська справа. Частими знахідками на пам'ятках є знаряддя праці (наральник, серпи, ножі, зубило), предмети побуту (ключі, пряжки), прикраси (фібули, браслети, підвіски) тощо. Предмети озброєння відомі за знахідками наконечників списів, дротиків, стріл, умбонів щитів. Населення підтримувало активні контакти з провінційно-римським світом, про що свідчать численні знахідки амфорної тари, римських монет, прикрас, виробів зі скла тощо. Зокрема, з могильника у Нижньому Струтині походить унікальна чаша з прозорого червоно-фіолетового скла, прикрашена візерунками з прямих та зигзагоподібних стрічок із жовтого та блакитного скла⁴⁵.

Вивчення остеологічного матеріалу, знайденого на поселеннях і могильниках, засвідчує розведення великої і малої рогатої худоби, свиней і коней.

Хронологія поширення пам'яток культури карпатських курганів у Галицькому Прикарпатті визначається кінцем II–першою половиною V ст. н. е⁴⁶.

Отже, результати багаторічних досліджень зазначеної культури дають підстави стверджувати, що основою її господарства було землеробство та приселищне тваринництво⁴⁷.

Питання етнічного походження її носіїв залишається відкритим. Зокрема М. Смішко дійшов висновку, що вони належали до згадуваних у писемних джерелах племен карпіан або карпів. Дослідник припускав, що у процесі подальшого етногенезу населення культури карпатських курганів стало предками літописних хорватів⁴⁸. Румунський археолог В. Міхайлеску-Бирліба запропонував концепцію, за якою досліджувана культура виникла внаслідок змішання дакійського липицького населення з германським племенем астінгів пшеворської культури. Своєю чергою, Л. Вакулєнко вважає, що культура карпатських курганів виникла унаслідок змішання гето-дакійського та слов'янського етносів. У процесах дальшого розвитку гето-дакійські елементи поступово втратили свої характерні риси, асимілюючись у переважаючому слов'янському середовищі, що зумовило трансформування культури карпатських курганів у ранньосередньовічну празьку культуру⁴⁹.

Отже, проблема етногенезу та етнічної віднесеності культури залишається дискусійною, хоча наявність в археологічних комплексах змішаних дакійсько-слов'янських рис, на нашу думку, переконливо підтверджується як передумовами

⁴⁵ Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. – С. 121. Знахідка зберігається в експозиції Львівського історичного музею.

⁴⁶ Вакулєнко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час... – С. 253.

⁴⁷ Там само. – С. 246.

⁴⁸ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е... – С. 148–152.

⁴⁹ Вакулєнко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час... – С. 235.

виникнення, так і її історичною долею. Безумовно, сформувавшись у середовищі липицького та зубрицького населення у Верхньому Подністров'ї, культура карпатських курганів не зникла безслідно. З виникненням наприкінці V ст. празько-корчацької етнокультурної спільності її носії у Східно-Карпатському Передгір'ї інтегрувалися у нове середовище, зберігши певні традиції в поховальному обряді, житлобудуванні та кераміці.

2. Населення другої половини I тис. н. е.

2.1. Празька культура в етнокультурній історії Галичини. Однією з найбільших слов'янських культур раннього середньовіччя є празька культура. Перші пам'ятки цієї культури були відкриті наприкінці XIX–на початку XX ст. С. Гамченком на Волині⁵⁰. У 1940 р. систематизував зібраний на той час матеріал І. Борковський. Досліджуючи могильник у Празі він звернув увагу на численні аналогії насамперед у топографії пам'яток, керамічному виробництві, житлобудуванні характерні для території Центральної Європи. Отож, дослідник виділив ці пам'ятки в нову культурну спільність, названу за місцезнаходженням у Празі празькою культурою⁵¹. З 50-х років розпочинаються планомірні розкопки празьких пам'яток як на території України, так і Центральної Європи. Розкопки Г. Смірної, В. Барана, Л. Крушельницької, Й. Винокура, Б. Тимошука, І. Русанової, Л. Вакуленко та інших дослідників на території Волині, Галичини і Буковини дали змогу не лише зібрати великий фактологічний матеріал, а й порівняно добре вивчити основні риси матеріальної і духовної культур празького населення, визначити його етнічний склад та історичну долю.

За територією поширення празька культура охоплює райони від Середнього Дніпра, Прип'яті та Попруття на сході, аж до верхів'їв Дунаю та Ельби на південному заході⁵². Загалом на цій території відомо понад 500 пам'яток⁵³. Займаючи великі простори Південно-Східної і Середньої Європи, празька культура формувалася залежно від їхніх природних та історичних умов розвитку. Однак локальні групи вивчені ще недостатньо. На сьогодні відомо два великі скупчення пам'яток, які дещо відрізняються одна від одної особливостями матеріальної культури. Це подільські та західно-волинські старожитності типу Корчак. Спорідненими з празькою культурою є поширені на території Польщі пам'ятки типу Дзієдзїци-Шеліги.

Дослідженнями В. Барана у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі засвідчено спорідненість розташованих тут поселень верхньодністровської групи черняхівської культури та пам'яток VI–VII ст.⁵⁴ Схожу ситуацію простежують

⁵⁰ Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 357.

⁵¹ Borkovski I. Steroslovanska keramika ve Středni Europe // Studie k počátkom Slovanske kulture. – Praha, 1940.

⁵² Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья. – С. 3

⁵³ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 53.

⁵⁴ Баран В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 203

наприкінці V ст. н. е. і в трансформації культури карпатських курганів у празькі старожитності на території Північного Прикарпаття. Порівняльний аналіз їхніх матеріалів свідчить про певний типологічний зв'язок, простежений в однаковій топографії селищ, наявності заглиблених жител з печами-кам'янками, ліпної кераміки подібних форм тощо.

Вивчення топографії пам'яток празької культури свідчить, що у VI–VII ст. населення сучасної Галичини та суміжних районів заселяло південні, південно-східні, рідше – західні й північні схили перших терас рік і потоків. Поселення локалізувалися невеликими групами. Прикладом цього можуть бути розташовані неподалік одне від одного три ранньослов'янські селища біля с. Рашків. Археологічні розкопки засвідчили наявність на них житлових і господарських споруд, предметів матеріальної культури. Декілька празьких жител виявив Д. Козак на поселеннях у Підберізцях, Сокільниках і Підбірцях.

Усього на пам'ятках Північного Прикарпаття досліджено понад 150 жител. Наприклад, у Рашкові-III В. Баран виявив 77 жител заглибленої конструкції⁵⁵. Слов'янське населення проживало у спорудах чотирикутної форми, напівземлянкового типу. В північному або північно-західному кутах розташовували піч переважно підковоподібної форми. У Підберізцях, Сокільниках і Підбірцях простежено печі-кам'янки.

Важливим елементом будівельної конструкції празьких жител була наявність у них так званих „прилавків” – невеликих виступів-лав завширшки 0,2–0,5 м, розміщених уздовж вертикальних стінок котловану. Окремі з них могли використовуватися під лави або лежанки, вужчі слугували для побутових потреб. У долівках часто розміщували підвальні ями. Дах утримувався на стовпах.

На пам'ятках празької культури Галичини відомі господарські об'єкти у вигляді ям. Вони зазвичай розташовані неподалік житла, утворюючи із ним один комплекс. Більшість ям мала округлу форму (діаметр 0,9–1,5 м), легко звужені додолу стінки та рівне дно⁵⁶. Їхня глибина становила 1,05–2 м від сучасної поверхні. Окрім них на території поширення празьких старожитностей відомі наземні господарські споруди, загони для худоби, а також вогнища відкритого типу, які, очевидно, використовували у літній період.

Певну проблему становить вивчення поховального обряду празьких племен Верхнього Подністрів'я та суміжних із ним районів. Це пов'язано з відсутністю відомих у цьому районі некрополів VI–VII ст. Можемо, однак, припустити, що подібно до могильників празької культури з інших територій її поширення (Буковина, Волинь, Подніпров'я, Закарпаття, Польща, Румунія, Словаччина) в його основі лежала кремація переважно в безкурганних могильниках.

Основним типом посуду в празькій культурі був ліпний горщик. Часом траплялися миски і сковорідки. Кераміка переважно виготовлена ліпним способом з

⁵⁵ Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 276.

⁵⁶ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С. 222.

глини, до якої домішували пісок, шамот, часом жорству. Вона малоорнаментована. Горщики мають розхилені вінця, випуклі стінки та рівне дно. Деякі з них стрункої форми, інші більш приземкуваті. Унаслідок досліджень Д. Козака на поселеннях в Підберізцях, Сокільниках і Підбірцях знайдено керамічний матеріал, який складався з горщиків та сковорідок⁵⁷. У горщиків ледь розхилені або прямі вінця, помітно виділені плічка, конічно звужений донизу тулуб і рівне дно. Посудина з Підберізців була прикрашена на вінцях орнаментом у вигляді наліпного валика з косими насічками. Сковорідки мають грубе, рівне дно і низенькі, заокруглені бортики.

Порівняно з керамікою знаряддя праці представлені бідніше. Однак, незважаючи на скромну кількість згаданих виробів, вони засвідчують розвиток серед носіїв празької культури на території Галичини різних ремесел: металообробного, ткацького, ювелірного тощо.

Хронологія празької культури визначається V–VII ст. н. е. і зроблена на основі добре датованих археологічних комплексів.

Отже, виявлені матеріали VI–VII ст. засвідчують існування на території Галичини пам'яток празької культури, населення якої займалося ліпним керамічним, залізодобувним, ковальським і ткацьким ремеслами. На основі результатів вивчення поселень можемо стверджувати, що основою його економіки було землеробство та приселишне тваринництво.

На сьогоднішній час питання етнічної інтерпретації празької культури вивчене добре. Загалом серед дослідників немає суттєвих заперечень щодо слов'янської приналежності її носіїв, хоча є певні розбіжності стосовно історичних коренів культури. Так В. Баран вважає, що празька культура сформована на основі слов'янського компонента черняхівської культури Верхнього та Середнього Дністра⁵⁸. Російські археологи-славісти І. Русанова і В. Седов дотримувалися інших поглядів. Вони припускали, що витоки празької культури потрібно шукати у межиріччі Вісли та Одери в пшеворських старожитностях⁵⁹.

Безумовно, що формуванню празької культури передували складні етнокультурні та соціально-економічні процеси, участь в яких брали й неслов'янські за своїм походження племена. Проте основну роль у ньому відігравали, безумовно, слов'яни Подністров'я та Середнього Подніпров'я.

Заселяючи велику територію, слов'янські племена поділялися на менші утворення. В їхній основі були племінні чи територіальні центри на чолі з місцевою адміністративною верхівкою. Посилаючись на писемні (Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський, Йордан та інші) та археологічні джерела, більшість дослідників празької культури пов'язують її із склавинським союзом племен⁶⁰.

⁵⁷ Козак Д. Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. – К., 1984. – № 47. – С. 93.

⁵⁸ Баран В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури... – С. 199.

⁵⁹ Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. – Москва, 1976. – С. 196–215; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979. – С. 101–133.

⁶⁰ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу... – С. 52.

Отже, територія Галичини в період раннього середньовіччя входила до складу великого слов'янського етнічного масиву, який на той час поширювався на просторах від Дніпра на сході аж до верхів'їв Дунаю та Ельби на південному заході.

2.2. Населення райковецької культури. Період останньої чверті I тис. н. е. в історії східних слов'ян характеризується занепадом родового ладу і переходом до процесів державотворення. І хоча ці явища відбувалися на всій території поширення слов'янського етносу, в різних регіонах вони проходили по-різному.

У VIII–X ст. н. е. на території сучасної Галичини існують пам'ятки райковецької культури. За ареалом поширення вони охоплюють велику територію: на сході досягають Дніпра, на заході – верхів'їв Західного Бугу та Дністра, на півночі – Прип'яті і на півдні – Потясминня і середньої течії Південного Бугу⁶¹.

Порівняно з іншими територіями слов'янські старожитності VIII–X ст. Галичини вивчені слабо, більшість райковецьких пам'яток – на підставі розвідкових досліджень.

Вивчення топографії поселень VIII–X ст. у Верхньому Подністров'ї та Галицькому Поділлі засвідчує, що вони переважно розміщені на сонячних схилах місцевості, поблизу рік, потічків та водоймищ. В окремих випадках пам'ятки розташовувалися на високих мисах чи горбогір'ях (Стільсько).

Слов'янське населення VIII–X ст. регіону Галичини проживало в напівземлянкових житлах переважно квадратної або наближеної до неї форми площею 10–16 м². Споруди опалювали печами, побудованими з каменю. Визначено, що їхня обігрівна площа прямо пропорційна до об'єму жител. Вона становила від 2,8 до 4 м², об'єм приміщень – 18–28 м³⁶². Поряд з піччю-кам'янкою могла бути розташована припічна яма.

Окрім опалювальних споруд, у житлах населення райковецької культури в літній період користувалося печами, розташованими поза межами будівель. Зокрема, дві такі печі відомі з Неслухова у верхів'ях Західного Бугу. Вони побудовані з глини, округлої форми, діаметром 1 м. Випалений до червоного кольору купол піднімався над черенем на висоту приблизно 0,5 м. Поміж печами була збудована господарська яма. Ймовірно, що функціонально споруди мали покрівлю і разом з ямою становили господарський комплекс.

На поселеннях поряд з житлами були будівлі та ями, які використовували для зберігання різних припасів. Наприклад, три господарські ями були досліджені в Ракобовтах на Західному Бузі. Вони мали овально-видовжену форму, дещо звужені донизу стінки і рівне дно⁶³.

Поховальний обряд слов'ян VIII–X ст. на території Галичини не вивчений через відсутність на цій території досліджених поховальних пам'яток. У літературі

⁶¹ *Смиленко А. Т.* Славянская культура VIII–IX вв. Правобережья Днепра (памятники типа Лука Райковецкая) // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т.3. – С. 174.

⁶² *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X століть в українському Прикарпатті: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 18.

⁶³ *Баран В. Д.* Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1962. – Вип. 4. – С. 81.

є лише невелике повідомлення про могильник у с. Новосілка на Західному Бузі, відкритий 1935 р. Відомо, що ховали в ньому за обрядом трупоспалення. Кремація відбувалася на місці захоронення, а виявлені останки перемішувалися з попелом та вугіллям⁶⁴. На сьогодні це поки що єдиний поховальний пам'ятник досліджуваного періоду в цілому регіоні. Можна, однак, припустити, що поховальний обряд слов'янського населення сучасної Галичини мало чим відрізнявся від Середнього Подніпров'я. У цьому регіоні основним типом захоронень залишається кремація у ґрунтових могильниках, хоча з подальшим розвитком райковецької культури на зміну поступово приходять кургани. Спалені останки покійників клали в урни або ямки. Поряд був скромний супровідний матеріал: ножі, бронзові прикраси, скляні намиста тощо.

Найбільшу кількість знахідок на пам'ятках райковецької культури становлять керамічні вироби. Населення користувалося ліпним, частково підправленим на слаботораційному крузі, і гончарним посудом. На більшості пам'яток гончарний посуд становив лише 5–20% від усієї виявленої кераміки⁶⁵. Ліпні посудини переважали кількісно. Це були грубостінні горщики з домішками в глині значної кількості шамоту та піску. Їхні вінця відігнуті назовні, край переважно косозрізаний, поверхня багато орнаментована сукупністю прямих і хвилястих горизонтальних ліній. Виявлено також дещо більші за розмірами горщики (діаметр вінець 30–34 см, висота 35–40 см), які використовували як тару для зберігання припасів (Стільсько).

До керамічних виробів також належить незначна кількість фрагментів дисків-сковорідок та глиняні пряслиця. У деяких випадках пряслиця виготовляли з мергелю.

Приблизно в IX ст. у керамічному виробництві райковецької культури на території Верхнього Подністрів'я і Поділля відбуваються позитивні зміни: поступово зникає ліпний посуд, змінюється техніка і технологія його виготовлення, склад гончарної маси тощо. Однак, як засвідчують дослідження пам'яток Волино-Подільського пограниччя, старі традиції виготовлення посуду певний час ще співіснували⁶⁶.

Про важливу роль в тогочасному суспільстві залізодобувного та металообробного ремесел свідчать знахідки залізних виробів, насамперед ножів. На селищах, розташованих у верхів'ях Західного Бугу, знайдено наконечники списів і стріл, шпори, долото, ножі, прикраси (Підгірці, Ріпнів). Часто трапляються вироби з кістки (проколки, шила) та каменю (гострильні бруски, жорнові камені).

Хронологія райковецьких племен визначається кінцем VII–поч. X ст. н. е. Зокрема вважається, що на території Галицьких земель культура припиняє існувати з

⁶⁴ Аулик В.В. Славяне Прикарпаття и Волини в VIII-X вв. // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 72–73.

⁶⁵ Баран В. Д., Баран Я.В. Историчні витоки українського народу... – С. 94.

⁶⁶ Онищук Я. Нові матеріали до вивчення давньоукраїнських пам'яток Вороняцького горбогір'я // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 24; Онищук Я. Горщики XI–XII століть з Волино-Подільського пограниччя // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2003. – № 1. – С. 126.

походами князя Володимира на білих хорватів у X ст. Її змінює культура Київської Русі, розвиток якої припадає вже на початок II тис. н. е.

Етнічна приналежність населення райковецької культури нині не викликає дискусії. Сучасні дослідники пов'язують її із слов'янськими племенами – нащадками празької і пеньківської культур. Потомками склавинів була також заселена у VIII–X ст. й територія Галичини.

Отже, археологічні дослідження пам'яток I тис. н. е. на території Галичини дають підстави виокремити складні етнокультурні та соціально-економічні процеси, що тут відбувалися. Саме серед цих суперечностей сформувалася слов'янська культура, яка має довготривалі традиції, відображені в матеріальній і духовній сферах місцевого населення. На його економіку споконвіку впливав землеробсько-тваринницький тип господарювання. Впродовж усього часу слов'яни Галицьких земель займалися орним землеробством та приселищним тваринництвом, залізодобувною і металообробною справою, гончарним, каменеобробним, косторізним ремеслами тощо. Характерні риси суспільного устрою, матеріальної і духовної культури населення Галичини стали тими підвалинами, на основі яких на початку II тис. тут виникають перші державні утворення – Звенигородське й Терехівлянське князівства.

Ольга ЩОДРА, Андрій КОПИТКО

ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ГАЛИЦЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ З ВІЗАНТІЄЮ ТА ПІВНІЧНИМ ПРИЧОРНОМОР'ЯМ У X – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

У системі економічних і, зокрема, торговельних зв'язків Галицької і Волинської земель у X–першій половині XIV ст. вагому роль відігравали контакти з Візантією, яка тривалий час була однією з найбільших торговельних держав середньовіччя. Їхній стабільний характер був зумовлений низкою сприятливих чинників: наявністю політичних, культурних і церковних зв'язків Русі з імперією, територіальною наближеністю південно-західних руських земель до Візантії, існуванням досить розгалуженої як на той час системи водних і сухопутних шляхів, а також мережі укріплень, які захищали торговельні магістралі і виконували при потребі функції митниць. Окрім того, в Галицьку і Волинську землі в окреслений період постійно приходили переселенці з північнопричорноморських візантійських володінь, зазвичай, купці і ремісники, які продовжували підтримувати тісні зв'язки з містами Причорномор'я і метрополією.

Вивчення економічних зв'язків Галицької та Волинської земель з Візантією розпочалось в українській історіографії наприкінці XIX ст. Одним із перших звернув увагу на цю тему і зробив її предметом спеціальних досліджень М. Грушевський. Використовуючи головню писемні джерела, він простежив динаміку русько-візантійських економічних контактів і виділив два етапи в їхньому розвитку: перший – з X до XII століття і другий – з XIII до XIV ст. На першому етапі, на думку М. Грушевського, руські купці проводили торговельні операції в Царгороді й інших середземноморських портових містах. На другому етапі, який розпочався після взяття Константинополя хрестоносцями у 1204 р. в містах метрополії торгівля занепадає і торговельні операції руських купців обмежуються Північним Причорномор'ям¹. Саме торговельні інтереси, як вважав М. Грушевський, зумовили активну колонізацію Галицьким князівством дністровсько-прутського пониззя у XII–XIII ст.² Втрата цих земель унаслідок походу монголів у Східну Європу призвела до припинення безпосередніх контактів руських і грецьких купців. Русько-візантійська торгівля опиняється в руках генуезців, венеціанців та вірмен. Вона втрачає, зробив висновок М. Грушевський, своє першочергове значення; торгівля Галицької і Волинської земель стала інтенсивнішою з іншими країнами, і, як зазначав історик, з ними “велася з більшою участю місцевої людности, а з тим – мала і для місцевого життя далеко більше значення і вплив”³.

© Щодра О., Копитко А., 2008

¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 4.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 26.

³ Там само. – С. 26–27.

Археологічні дослідження значною мірою підтвердили висновки М. Грушевського, хоча і внесли в них певні корективи. Вони розпочалися на території Галицької і Волинської земель в другій половині XIX ст. Перші археологічні розвідки в Плісеську організували В. Компаневич і Т. Земенцький, в літописному Галичі – Л. Лаврецький, І. Шараневич, А. Петрушевич, в Звенигороді – І. Шараневич і А. Шнайдер. Матеріал до вивчення русько-візантійських контактів дали також дослідження некрополів, які розпочали А. Кіркор, Г. Осовський, І. Коперницький, В. Пржибиславський. Речові джерела, серед яких були і пам'ятки візантійського походження, зокрема, монети, рештки парчової тканини, вперше описали та інтерпретували Б. Януш⁴, В. Антоневич⁵, В. Пржибиславський⁶, Я. Пастернак⁷.

З другої половини 40-х років XX ст. археологічні дослідження Галицької і Волинської земель стають систематичними. Почали діяти стаціонарні археологічні експедиції, які нагромадили значний джерельний матеріал. У 1946–1949 рр. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, яку очолював І. Старчук, досліджувала городище літописного Плісеська. Серед інших були виявлені і візантійські пам'ятки, зокрема залишки золототканої парчі і рештки амфор для зберігання вина, олії і сипучих речовин, які І. Старчук датував XI–XII ст.⁸

З середини 50-х років експедиція Інституту суспільних наук під керівництвом О. Ратича розпочала археологічні розкопки на Замковій горі у Львові. Було відкрито фрагменти амфорної тари, які дали підстави дослідникові виділити два типи амфор, що потрапили на Замкову гору. Перший тип, що кількісно переважав, становили за описом дослідника “грушоподібні, вузькогорлі, круглодонні амфори із сильно роздутим корпусом і високо піднятими масивними і округлими у перерізі ручками”⁹. Такі самі амфори, на думку О. Ратича, були знайдені в Саркелі, Херсонесі, Ескі-Кармені, а також Києві, Галичі, Плісеську. Цей тип виявлених у Львові амфор археолог датував XII – серединою XIII ст.¹⁰ Другий тип амфор, як припускав О. Ратич, був більш ранній. Він описував їх як амфори зі “струнким корпусом, який сильно звужується до дна” і датував кінцем X–XI ст.¹¹ Схожі до них пам'ятки, на думку дослідника, виявлені в Північному Причорномор'ї, в слов'янському шарі Саркелу, у Вишгороді й Белзі. О. Ратич зробив висновок, що знахідки амфор ха-

⁴ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 75.

⁵ Antoniewicz W. Archeologia Polski. Zarys czasow przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem polskich. – Kraków, 1928. – S. 217–218.

⁶ Przybyslawski W. Repertoryum zabytkow przedhistorycznych Galicyi Wschodniej na obszarze szesnastu powiatow. – Lwów, 1906. – S. 20.

⁷ Pasternak J. Ruske Karpaty w archeologii v Praze. – 1928. – S. 153–154.

⁸ Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947–1949 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 394; Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Старчук І. Д. Звіт зі стаціонарних розкопів в 1949 р. на городищі “Плісесько”. – С. 27.

⁹ Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1961. – Вип. 3. – С. 121.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

рактерні для міст і поселень, через які в середньовічну епоху проходили важливі сухопутні або водні торговельні шляхи. До таких поселень Галицької і Волинської земель належали Галич, Звенигород, Белз, Теребовля, Володимир-Волинський, Червен, Плісеськ, Львів, Копачинці на Дністрі¹².

У 50-х роках було поновлено археологічні дослідження літописного Звенигорода на р. Білці. Їх проводили експедиції Львівського історичного музею під керівництвом І. Свешнікова та Г. Власової. Упродовж 1954–1962 рр. експедиції виявили в культурному шарі Звенигорода велику кількість решток амфорної тари, а також інших речей, що ймовірно завозили з Північного Причорномор'я та Візантії і були у вжитку місцевих жителів¹³.

На початку 50-х років експедиція під керівництвом В. Гончарова продовжила археологічні дослідження літописного Галича. Серед інших були виявлені візантійські пам'ятки, зокрема, фрагменти амфор, які датуються XI–XII ст.¹⁴

Поодинокі унікальні візантійські пам'ятки, такі як монета часів імператора Іоана Цимісіхія, виявила археологічна експедиція Львівського історичного музею у 1956 р. в с. Зеленче Тернопільської області, на місці якого, на думку деяких дослідників, знаходилася літописна Теребовль¹⁵. Важливий джерельний і, зокрема, нумізматичний матеріал збрала також експедиція лєнінградського археолога М. Каргера, що досліджувала давньоруське городище поблизу сучасного села Городище Хмельницької області, яке вважають залишками літописного Ізяслава, що був розташований на порубіжжі Волинської і Київської земель. На цьому городищі були виявлені монети, визначені М. Каргером як візантійська і херсонеська¹⁶, а також фрагменти парчі¹⁷.

У 60-х роках ХХ ст. археологічні експедиції О. Ратича (Звенигород на р. Білці), М. Кучери (с. Затурці Локачинського району Волинської області, м. Луцьк), П. Раппопорта і М. Малевської (городище Замок біля с. Підгороддя Рогатинського району Івано-Франківської області) дали новий джерельний матеріал до історії русько-візантійських торговельних зв'язків на регіональному рівні. Виявлені М. Кучерою

¹² Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 197.

¹³ Власова Г. М., Возницький Б. Г. К исследованию Северо-Западной части городища летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета и Одесского государственного археологического музея в 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 116; див. також щорічні звіти Г.М. Власової про роботу експедиції в архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

¹⁴ Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. V. – С. 27.

¹⁵ Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–53 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 12.

¹⁶ Каргер М. К. Древнерусский город Изясловль в свете археологических исследований 1957–1963 гг. // Тезисы докладов советской делегации на I международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.). – Москва, 1965. – С. 40.

¹⁷ Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 23.

поблизу с. Затурці, а також на території Нижнього замку в Луцьку рештки амфорної тари, ймовірно, сягають XI–XII ст.¹⁸ Фрагменти амфор, знайдені на городищі Замок, П. Раппопорт і М. Малевська датували XII–XIII ст.¹⁹

У 1970-х роках значно розширилася географія археологічних досліджень на Волині. Були організовані стаціонарні експедиції в Белзі, Пересопниці, Дорогобужі, Володимирі-Волинському й інших містах. Це своєю чергою дало новий матеріал для вивчення торговельних зв'язків Волинської землі з візантійськими колоніями Північного Причорномор'я і метрополією.

В 70-х роках XX ст. розпочалися дослідження в м. Володимирі-Волинському. Археологічна експедиція під керівництвом М. Кучинки відкрила фрагменти амфор, які, на думку дослідників, використовувалися як голосники у храмах²⁰. М. Кучинко стверджував, що у Володимир-Волинський, Червен, Дорогичин, Перемишль візантійські амфори доставлялися з Києва²¹.

Візантійські пам'ятки, а саме фрагменти амфор були виявлені також на городищі літописної Муравиці (околиця міста Млинова Рівненської області)²², на городищах Дорогобужа²³, Пересопниці²⁴, Берестя²⁵. Окрім того, експедиція П. Лисенко в Бересті знайшла також залишки шовкової і парчової тканини, а вивчення курганного могильника поблизу с. Майдан – Липенський Волинської області дало підстави львівському археологові В. Патегиричу висловити припущення про використання місцевими жителями у поховальному ритуалі намистин зі синього скла візантійського походження²⁶.

¹⁸ *Кучера М. П.* Раскопки у с. Затурцы на Волыни // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – Вып. 2. – С. 195; *Кучера М. П.* Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині // Середні віки на Україні. – 1971. – № 1. – С. 182; *Кучера М. П.* Археологические исследования Волынского отряда // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – Вып. 3. – С. 245.

¹⁹ *Раппопорт П. А., Малевская М. В.* Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза (итог работ 1962 года) // Acta archaeologica Carpathica. – 1963/Т.V. – Fase, 1–2. – S. 65.

²⁰ *Раппопорт П. А.* “Старая кафедра” в окрестностях Владимира-Волынского // СА. – 1977. – № 4. – С. 262.

²¹ *Кучинко М. М.* Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975 г. – Москва, 1976. – С. 349–350; *Кучинко М. М.* Население бассейнов Западного Буга и Сана в IX–XIII вв.: Автореф. дисс. ... кандид. истор. наук. – К., 1972. – С. 13.

²² *Пономарева Т. А., Никольченко Ю. М., Загоруйко Н. И., Карабутов Ч. Т.*, и др. Исследование летописной Муравицы // Археологические открытия 1978 г. – Москва, 1979. – С. 389–390.

²³ *Никольченко Ю. М., Пономарев Г. А., Зимина Л. М., Гордиенко Н. М.* Раскопки городища Дорогобуж // Археологические открытия 1975 г. – Москва, 1976. – С. 371–373.

²⁴ *Терський В. С.* Звіт про роботу Ровенської давньоруської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в с. Пересопниці Ровенської області в 1975 р. – Львів, 1976. – С. 15–16.

²⁵ *Лысенко П. Ф.* Работы Брестского отряда // Археологические открытия 1975 г. – Москва, 1976. – С. 422.

²⁶ *Петегирич В. М.* Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси (по археологическим данным) // Славянские древности: этногенез и материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 158.

У 70-х роках тривали археологічні розкопки у Звенигороді на р. Білці, у Пліснеську та Львові. Експедиція під керівництвом В. Ауліха працювала на городищі літописного Галича. Майже щосезону серед її знахідок були і фрагменти амфор²⁷. У цей період розпочалися археологічні дослідження пунктів, розташованих на південному порубіжжі Галицької землі. У 1976–1977 рр. експедиція під керівництвом М. Кучери, П. Горішного і О. Моця вела пошукові роботи на городищі літописної Ушиці (біля с. Стара Ушиця Кам'янсько-Подільського району Хмельницької області). Серед знахідок були виявлені також рештки візантійських амфор²⁸. Тоді ж О. Моця вивчав давньоруський могильник XII–XIII ст. в урочищі Баштан біля с. Коржівка Старокостянтинівського району Хмельницької області, а С. Пачкова – городище Гринчук на Дністрі. Обидва дослідники вказували на наявність візантійських речей серед матеріалів розкопок. О. Моця зачислявав до них фрагменти парчових стрічок, виявлені в деяких похованнях²⁹; С. Пачкова вважала візантійськими фрагменти амфор з “густим рифленням” поверхні³⁰.

Наприкінці 50-х років Чернівецький краєзнавчий музей та історичний факультет Чернівецького університету розпочали стаціонарні археологічні дослідження давньоруських поселень і поховань на території Північної Буковини, зокрема, Ленківецького городища і Василева. Керував археологічними експедиціями Б. Тимошук. Як і в населених пунктах Галицької землі тут також були виявлені речі візантійського походження. На думку Б. Тимошука, до них належить жіноча головна прикраса, обшита шовковою тканиною, яку він датує другою половиною XII – першою половиною XIII ст.³¹, а також рештки золотоканної парчі, яка могла походити з “міст узбережжя Чорного моря”³². З Візантії та Києва доставляли також червоноглиняні та жовтоглиняні амфори³³, виявлені на Ленківецькому городищі. До візантійських товарів, що потрапляли на територію Північної Буковини варто зачислити також, на думку Б. Тимошука, скляні браслети темно-синього або чорного кольору, знайдені в Ленківцях³⁴.

²⁷ Аулих В. В., Опрыск В. Г., Петегирич В. М. Исследования Галичского отряда Прикарпатской экспедиции // Археологические открытия 1978 г. – Москва, 1979. – С. 292; Аулих В. В., Петегирич В. М. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции // Археологические открытия 1977 г. – Москва, 1978; Аулих В. В., Опрыск В. Г., Петегирич В. М. Исследования летописного Галича // Археологические открытия 1976 г. – Москва, 1977. – С. 263–264.

²⁸ Кучера М. П., Горюшин П. А., Моця А. П. Раскопки летописной Ушицы // Археологические открытия 1976 года. – Москва, 1977. – С. 320–321.

²⁹ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 79.

³⁰ Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія, – 1979. – № 32. – С. 94.

³¹ Тимошук Б. О. Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология. – 1959. – С. 555–556.

³² Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород. – С. 82.; Тимошук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними // УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 165.

³³ Тимошук Б. О., Винокур С. І. Слов'янські пам'ятки Буковини // Чернівецький державний університет. Наук. зошити. – Т. 54. – Сер. істор. наук. – Вип. третій. – Чернівці, 1961. – С. 92.

³⁴ Тимошук Б. О. Твердиня на Пруті. – Ужгород, 1978. – С. 19.

Розкопки на Ленківцевському городищі, продовжені в 1967 р., дали новий значний матеріал, передовсім фрагменти амфорної тари XII–XIII ст., що дало змогу археологам М. Малевській, П. Раппопорту і Б. Тимощуку класифікувати їх і зачислити до чотирьох основних типів причорноморських амфор. Вони, на думку дослідників, походили з візантійських міст Північного або Північно-Західного Причорномор'я³⁵. До візантійських імпортів були зачислені також три сині скляні браслети, виготовлені за античною технологією.

Нові пам'ятки візантійського походження, а саме уламки амфор, датовані XII–XIII ст., були виявлені на території Чернівецької області в 70-х роках під час розкопок городища поблизу с. Перебиківці Хотинського району³⁶, а також на давньоруському городищі біля с. Молодія Глубокського району тієї ж області³⁷.

Зібраний стаціонарними археологічними експедиціями у 50–70-х роках речовий матеріал свідчив про масовий характер візантійських імпортів, зокрема амфорної тари, на території Галицької і Волинської земель у XII–XIII ст. Вона надходила, за висновками дослідників, з Візантії і міст Північного Причорномор'я, а також з Києва. До візантійських імпортів більш вузького використання археологи зачислили парчову тканину, жіночі головні прикраси, вироби зі скла (намисто, браслети). Експедиції натрапляли також на поодинокі знахідки візантійських монет.

Упродовж 80–90-х років тривали археологічні дослідження літописних міст Північного Прикарпаття і Волині. Крім уже згадуваних Пліснеська, Львова, Звенигорода, систематичні археологічні розкопки розпочалися в цей період в Зудечі, Городку, Бужеську, Белзі. Їх проводили львівські археологи О. Корчинський і В. Петегирич. Всюди були виявлені рештки візантійської амфорної тари, датовані XII–XIII ст.³⁸ Експедиція в Белзі, яку очолював В. Петегирич, крім залишків амфорної тари, відшукала браслети з чорного скла, які дослідник відніс до візантійських імпортів³⁹.

Новий значний археологічний матеріал, що засвідчував економічні зв'язки з Північним Причорномор'ям та Візантією, збирала експедиція під керівництвом І. Свешнікова, яка продовжувала дослідження Звенигорода. Експедиція виявила в

³⁵ Малевская М. В., Раппопорт Т. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 118–126.

³⁶ Тимошук Б. А. Славянские памятники на Перебыковской излучине Днестра // Археологические открытия 1970 г. – Москва, 1971. – С. 292–293.

³⁷ Тимошук Б. А., Томенчук Б. П. Раскопки древнерусского городища на Буковине // Археологические открытия 1976 г. – Москва, 1977. – С. 379–380.

³⁸ Корчинский О. М. Раскопки в Жидачове // Археологические открытия 1983 г. – Москва, 1985. – С. 295–296; Корчинский О. М., Петегирич В. М. Изучение городищ в Прикарпатье // Археологические открытия 1986 г. – Москва, 1988. – С. 289–290; Корчинский О. М., Петегирич В. М. Исследования летописного Городка // Археологические открытия 1985 г. – Москва, 1987. – С. 348.

³⁹ Петегирич В. М. Раскопки летописного Белза // Археологические открытия 1990 г. – Москва, 1981. – С. 301; Петегирич В. М., Пицишин М. Ю. Исследования детинца древнего Белза // Археологические открытия 1983 г. – Москва, 1985 – С. 342.

північно-східному передмісті та дитинці Звенигорода ремісничу продукцію зі скла (перстень, медальйони, браслети, кулони, посуд), а також рештки амфорної тари, поливного посуду і дерев'яний хрестик, які після ґрунтового вивчення зачислені до предметів імпорту з Північного Причорномор'я і Візантії⁴⁰. На думку І. Свешнікова, амфори, виявлені у Звенигороді, могли надходити з Корсуня, а скляні вироби були виготовлені київськими та візантійськими майстрами⁴¹.

Цікавою була знахідка дерев'яного (з ліванського кедра або середземноморської сосни) хрестика з написом. Торгівля такими хрестиками була поширена у Візантії. Це, а також матеріал, з якого виготовлений хрестик, стало вагомим аргументом для археолога, щоб віднести цей предмет культу до візантійських імпортів⁴².

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років експедиція під керівництвом І. Свешнікова виявила у Звенигороді нову велику групу пам'яток візантійського походження. Це були скляні кубки, лампадки, браслети, намистинки, панікадило, замок до шка-тулки і рештки амфор⁴³. Ці знахідки значно розширили уявлення про асортимент візантійських імпортів, зокрема масового характеру.

Вагомих результатів досягла у 80-х роках археологічна експедиція під керівництвом В. Ауліха і Ю. Лукомського, яка досліджувала літописний Галич. Кожного сезону археологи відкривали фрагменти амфор, які датували XII–XIII ст. У 1981 р. в урочищі “у Шевчуків” виявлено також стеатитові іконки, які, на думку дослідників, були або привезені з Візантії, або виготовлені місцевими майстрами за грецькою технологією⁴⁴.

У 1987 р. в урочищі “Церквиська” було знайдено фрагмент керамічного блюда на невисокому піддоні. В. Ауліх і Ю. Лукомський зачислили його до типу кераміки візантійського походження з орнаментом “графітто” та висловили припущення про використання такого посуду на теренах Галицької землі в першій половині XIII ст.⁴⁵

---

⁴⁰ Свешніков І. К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 97–98; Свешніков І. К. Раскопки в Звенигороде под Львовом // Археологические открытия 1985 г. – Москва, 1987. – С. 408–409; Свешніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // Вісник АН Української РСР. – К., 1985. – С. 42–43.

⁴¹ Свешніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода. – С. 43.

⁴² Там само.

⁴³ Свешніков І. К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком // VI международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов совместной делегации. (г. Прилеп, Югославия, 1990 г.). – Москва, 1990. – С. 197; див. також звіти І.К. Свешнікова про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту у 1989–1993 роках в Архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

⁴⁴ Ауліх В. В. Исследования в Галиче // Археологические открытия 1983 г. – Москва, 1985. – С. 257–258; Ауліх В. В. Раскопки в Галиче // Археологические открытия 1984 г. – Москва, 1986. – С. 211; Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1981 році // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1982. – С. 46.

⁴⁵ Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької давньоруської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1987 році // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1988. – С. 7.

Чудовим твором металопластики візантійського або київського походження є, на думку В. Пуцка, бронзова рельєфна пластина із зображенням лоратного архангела, виявлена в Галичі. Дослідник датує її XII ст. і знаходить аналогії між нею і іконою із зображенням архангела Михаїла в Херсонесі, а також стеатитовим рельєфом у Фьєзолі. За технікою виконання галицька пластина, як вважає В. Пуцко, є близька також до галицьких стеатитових іконок і до бронзової іконки з Бовшева. Вона, ймовірно, була або привезена з Візантії, або виготовлена в Києві за візантійськими зразками і технологією⁴⁶.

Значний археологічний матеріал, зокрема пам'ятки візантійського походження відкрили в Галичі у 90-х роках експедиції під керівництвом В. Ауліха, Ю. Лукомського, О. Джеджори, В. Барана, Б. Томенчука⁴⁷. Виявлені в цей період рештки амфор і парчової тканини Ю. Лукомський датував XI–першою половиною XII ст., що розширювало хронологію візантійських імпортів і давало аргументи на користь висновку про їхнє більш раннє проникнення на територію Галицької землі⁴⁸. Дослідивши дві стеатитові іконки, знайдені в ці роки в Галичі, В. Пуцко датував їх початком XIII ст. і висловив припущення про те, що вони були виготовлені грецькими майстрами, які прибули в руські землі після захоплення Константинополя хрестоносцями і тимчасового розпаду Ромейської імперії⁴⁹.

У 90-х роках львівські археологи, зокрема, Р. Багрій, О. Овчінніков, М. Филипчук продовжували вивчати літописний Пліснеськ і ввели у науковий обіг нові пам'ятки візантійського походження (амфорна тара, парча), виявлені на городищі⁵⁰.

У 80–90-х роках тривали археологічні дослідження літописних міст Волинської землі – Луцька, Володимира, Пересопниці, Дорогобужа, Ізяслава. Крім традиційних знахідок візантійського походження, якими були залишки амфор й іншого керамічного посуду, відкриті експедицією під керівництвом Г. Піскової біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області⁵¹, експедицією М. Нікітенко на території сучасного міста Ізяслава Хмельницької області⁵², експедицією

⁴⁶ Пуцко В. Древнерусское художественное литье из Старого Галича // Acta archeologica Carpathica. – 1989. – Т. 28. – С. 171–172.

⁴⁷ Баран В. Д. Археологічні дослідження Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. (до 1100-річчя галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 39–54; Баран В. Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень // Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 78–83; Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 10–17; Томенчук Б. П. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. – С. 127–132.

⁴⁸ Лукомський Ю. В. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. праці археологічної комісії. – С. 584–588.

⁴⁹ Пуцко В. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 37.

⁵⁰ Багрій Р. С., Овчінніков О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття Волині. – Львів, 1991. – С. 12.

⁵¹ Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 23.

⁵² Нікітенко М. М., Авагян А. Б. Древнерусское городище в г. Изяславль Хмельницкой области // Археологические открытия 1986 г. – Москва, 1988. – С. 316; Нікітенко М. М. Исследования в Хмельницкой области // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 378–380.

Ю. Нікольченко на території літописної Муравиці⁵³, експедиціями Б. Прищепи і В. Шеломенцева-Терського в Дорогобужі⁵⁴ і Пересопниці⁵⁵ були виявлені також хрестики – корсунчики (біля с. Городище) північнопричорноморського походження і скляні браслети (Пересопниця), частина яких, на думку В. Терського, також була привезена з Візантії і Північного Причорномор'я⁵⁶.

Археологічні експедиції у літописних міських центрах Волинської землі у 90-х роках ХХ ст. нагромадили новий речовий матеріал до історії русько-візантійських економічних зв'язків. Заслуговує на увагу знахідка С. Терського на території замку Любарта в м. Луцьку фрагментів білоглиняних амфор, які дослідник датував XIV і навіть XV ст.⁵⁷ На території Дубенського замку археолог В. Гупало відкрила фрагменти візантійської амфори і скляної лампадки схожої, на думку дослідниці, до лампадок, виявлених у Звенигороді на Білці і датованих першою половиною XII ст., які були візантійськими імпортами масового характеру, що використовувалися місцевими жителями. Рештки знайденої скляної намистини синього кольору В. Гупало також вважала візантійським імпортом X–XI ст., аналоги якому відомі в Новгороді⁵⁸.

Археологічний матеріал, зібраний упродовж 80–90-х років ХХ ст. розширив уявлення дослідників щодо структури візантійського імпорту в Галицьку і Волинську землі. До речей масового ввозу дослідники зачислили також вироби зі скла, предмети культу. Розширилися уявлення про географію, а також хронологію русько-візантійських економічних зв'язків. Візантійські економічні впливи поширювалися, на думку дослідників, не лише через торговельні зв'язки, а й через запозичення візантійських технологій руськими майстрами, а також завдяки притоку грецьких ремісників у руські міста.

Археологічні дослідження, проведені у другій половині ХХ ст., нагромадивши значну кількість джерельного матеріалу, створили умови для глибшого вивчення економічних зв'язків Галицької і Волинської земель з Візантією та її Північнопричорноморськими колоніями.

⁵³ Нікольченко Ю. М. Работы Ровенского краеведческого музея // Археологические открытия 1980 г. – Москва, 1981. – С. 292.

⁵⁴ Прищепа Б. А. Раскопки Дорогобужа и Муравицы // Археологические открытия 1984 г. – Москва, 1986. – С. 294–295.

⁵⁵ Шеломенцев-Терский В. С. Исследования городища летописной Пересопницы // Археологические открытия 1980 г. – Москва, 1981. – С. 322–323; Шеломенцев-Терский В. С. Новые данные о летописной Пересопнице // Археологические открытия 1984 г. – Москва, 1986. – С. 330–331.

⁵⁶ Шеломенцев-Терский В. С. Работы на городище летописной Пересопницы // Археологические открытия 1982 г. – Москва, 1984. – С. 343–344.

⁵⁷ Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів; Луцьк, 1992. – С. 6.

⁵⁸ Гупало В. Д. Звіти про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 і 1997 роки // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

Майже сторічне вивчення літописного Галича було підсумовано у праці Я. Пастернака “Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.”. Автор ввів у науковий обіг значний джерельний матеріал, зокрема і до історії русько-візантійських відносин. Застосувавши метод порівняння, він зіставив візантійські пам’ятки давнього Галича з подібними синхронними знахідками в інших руських містах і виявив аналогії з пам’ятками Києва і Звенигорода на Білці⁵⁹.

Наступна монографія Я. Пастернака “Археологія України”, яка побачила світ на початку 60-х років ХХ ст. також стала помітним явищем в археологічному дослідженні Волинської і Галицької земель. У ній були опубліковані нові джерельні матеріали, отримані унаслідок археологічних досліджень Галича, Пліснеська, Белза, Зеленче. Автор з’ясував візантійське походження цілої низки речових пам’яток, зокрема решток керамічного посуду, амфорної тари, одягу з парчі та шовку, виробів зі скла та ювелірних прикрас⁶⁰. Як і в попередній праці він зіставив знахідки, виявлені в містах Галицької і Волинської земель з подібними синхронними пам’ятками Києва, Чернігова, Переяслава. Започаткований відомим археологом метод дослідження дає змогу визначити географію візантійських імпорту в руські землі, а також інтенсивність економічних контактів руських земель з Візантією і Північним Причорномор’ям.

Підсумок тривалих досліджень Звенигорода на Білці було підведено в статті О. Ратича “Літописний Звенигород”. У ній, зокрема, автор робив висновок про торговельні зв’язки міста з Північним Причорномор’ям, звідки, на його думку, надходила амфорна тара у ХІІ–ХІІІ ст., а також про можливу доставку візантійських амфор з Києва⁶¹. В обох випадках, як вважав дослідник, торговельним зв’язкам сприяло розташування Звенигорода на важливих торговельних магістралях⁶².

Однією з перших спроб систематизувати і каталогізувати археологічні пам’ятки, виявлені на території західних областей України у ХІХ–першій половині ХХ ст., стала праця О. Ратича “Древньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР”, яка вийшла 1957 р.⁶³

У 60–70-х роках з’явилася низка публікацій та каталогів, в яких було використано нумізматичний матеріал, зібраний у ХІХ–ХХ ст. і, зокрема, візантійські монети⁶⁴. В. Кропоткін, М. Котляр, В. Даркевич і В. Янін зробили

⁵⁹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – С. 125, 140, 179, 183, 192.

⁶⁰ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 554, 555, 567, 629, 651, 655, 658.

⁶¹ Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 197.

⁶² Там само.

⁶³ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.

⁶⁴ Кропоткін В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Кропоткин В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // Византийский временник. – Москва, 1965. – Вып. XXVI. – С. 172–178; Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, – 1975. – S. 32.

класифікацію нумізматичних джерел, критерієм для якої стали територіальні та хронологічні ознаки і створили, зокрема, карти поширення візантійських монет у руських землях. На думку В. Яніна, візантійській міліаріссій з'явився в південних землях Русі ще в другій половині X ст. Більшість знахідок візантійських монет дослідник зачислив до останньої чверті X–XI ст.⁶⁵ В. Даркевич висловив думку, що знахідки візантійських монет є важливим доказом існування торговельного шляху вздовж Дністра до міст Галицького князівства⁶⁶. Відносно незначну кількість візантійських монет на території Русі дослідники пояснювали активною торговельною діяльністю руських купців у Константинополі, де вони витрачали майже всю монету, отриману після продажу своїх товарів⁶⁷.

На думку Г. Літаврїна і В. Яніна візантійські купці здійснювали торговельні операції з руськими торговцями на території візантійських володінь. Найбільш інтенсивними русько-візантійські економічні зв'язки, як вважали ці дослідники, були в XI–на початку XII ст. Наприкінці XII–у першій половині XIII ст. відбувся певний спад в їхньому розвитку, а в XIV–XV ст. безпосередні русько-візантійські економічні контакти припиняються. Вони відбуваються за посередництвом венеціанських і генуезьких купців⁶⁸.

Питання русько-візантійських торговельних зв'язків висвітлене також в дослідженнях, присвячених історії окремих літописних міст Волині. Тривалі археологічні дослідження Пліснеська підсумували праці М. Кучери. Узагальнивши археологічний матеріал, зібраний упродовж XIX–першої половини XX ст., автор зробив спробу комплексного вивчення матеріальної культури цього руського городища. Щодо питання зв'язків міста з Візантією і Північним Причорномор'ям, М. Кучера робить висновок, що найбільше вони розвивалися у XII–XIII ст. Візантійські амфори з вином, рідше з маслом, на думку дослідника, надходили у Пліснеськ з інших руських міст, зокрема з Галича⁶⁹.

Про економічні зв'язки середньовічного Берестя з Ромейською імперією та її Причорноморськими колоніями свідчить матеріал, поданий у монографії мінського дослідника П. Лисенка⁷⁰. Він також вважає, що найбільш інтенсивними ці зв'язки були в середині і другій половині XII ст. та в XIII ст.⁷¹

⁶⁵ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – Москва, 1956. – С. 192.

⁶⁶ Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным) // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 138. – Москва, 1977. – С. 96.

⁶⁷ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 36.

⁶⁸ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 40–42.

⁶⁹ Кучера М. П. Древний Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т. XII. – С. 51; Кучера М. П. Древний Плеснеск.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – К., 1960. – С. 12, 17.

⁷⁰ Лисенко П. Ф. Берестье. – Минск, 1985.

⁷¹ Там же. – С. 325, 385.

У 1996 р. з'явилася монографія Б. Прищепи і Ю. Нікольченка, присвячена літописному Дорогобужу⁷². В ній, а також у дослідженні Б. Прищепи “Дорогобуж у X–XIII ст.”⁷³ наведені переконливі докази використання жителями міста вже з кінця XI ст. речей візантійського походження, зокрема виробів зі скла і амфор.

В праці С. Шеломенцева-Терського, присвяченій давньому Лучеську, теж зроблено висновок про побутування речей візантійського виробництва в цьому середньовічному місті Волинської землі⁷⁴.

У 60–80-х роках з'явилися праці Б. Тимощука, в яких підсумовано тривалі археологічні дослідження середньовічних міст Буковини, зокрема Ленківецького городища і літописного Василева. Торкаючись питання про їхні економічні контакти з Візантією і Північним Причорномор'ям, автор робить висновок про регулярність цих зв'язків, зокрема у XII–XIII ст. Продукцією широкого вжитку, на думку Б. Тимощука, були амфори, які потрапляли в середньовічні міста Буковини в основному з Корчева і Константинополя, зокрема, з кварталу Монган у Константинополі. Мешканці Ленківецького городища мали у вжитку також візантійські вироби зі скла, зокрема браслети, а знать використовувала також візантійські парчу і шовк для виготовлення головних уборів і одягу⁷⁵. Питання економічних зв'язків давньоруських міст Буковини з Візантією розглянуто також у праці Б.О. Тимощука “Древнерусские города Северной Буковины”⁷⁶.

У 90-х роках XX ст. продовжував досліджувати цю тему на матеріалах Чорнівського городища І. Возний⁷⁷. Він дійшов висновку про значне переважання амфор, виготовлених в Константинополі, над причорноморським типом амфор, який становив лише 3% усієї кераміки городища. На думку дослідника з Херсонесу в городище доставляли стеатит, з якого місцеві майстри, можливо греки за походженням, виготовляли іконки⁷⁸.

Вагомим внеском у вивчення матеріальної культури та економічних зв'язків Галицької та Волинської земель стала колективна монографія “Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)”⁷⁹. Її автори підсумували результати археологічних досліджень упродовж XIX–XX ст. і висвітлили, зокрема, в окремому розділі економічні зв'язки, розглянувши і зв'язки з Візантією та Північним Причорномор'ям.

⁷² Прищепи Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. – Рівне, 1996.

⁷³ Прищепи Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – С. 99–100; Прищепи Б. А. Дорогобуж у X–XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998. – С. 11.

⁷⁴ Шеломенцев-Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 12.

⁷⁵ Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. Тимощук Б. О. Твердиня на Пруті. – С. 39.

⁷⁶ Тимощук Б. О. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. – Москва, 1981.

⁷⁷ Возний І. П. Чорнівська феодальна садиба XII–XIII ст. // Наукові студії. – Чернівці. 1998. – Т. 2.

⁷⁸ Возний І. П. Чорнівська феодальна садиба XII–XIII ст. // Наукові студії. – Чернівці. 1998. – Т. 2. – С. 85, 112–113.

⁷⁹ Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990.

Побіжно ці питання висвітлені також у низці синтетичних праць, таких як “Археологія Української РСР” 1975 і 1985 рр. видання, “Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час” (Львів, 1976 р.), “Галич і Галицька земля” (Львів, 1998 р.).

В узагальненому вигляді питання торговельних зв'язків Галицької і Волинської земель розглядаються також у монографії О. Сидоренко “Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVII ст.)”, яка вийшла у 1992 р. Автор зробила висновок про зростання ролі Галицької і Волинської земель у торгівлі з Візантією та Північним Причорномор'ям у XIII–XIV ст.⁸⁰

У 80–90-х роках з'явилися і перші спеціальні дослідження, в яких описано економічні зв'язки Галицької і Волинської земель в X–першій половині XIV ст. Це, зокрема, стаття В. Петегирича “Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси”⁸¹. У ній автор значну увагу приділяє зв'язкам з Північним Причорномор'ям і Візантією. На думку В. Петегирича, міста Галицької і Волинської земель були особливо важливими у торгівлі Візантії з Руссю та її східними сусідами. Через них проходили важливі міжнародні сухопутні і водні торговельні шляхи. Предметами масового ввозу з Візантії та Північного Причорномор'я були, як вважає автор, вироби зі скла й амфорна тара. З Візантії завозили також предмети розкоші: дорогі тканини, твори художнього ремесла⁸².

У 1995 р. з'явилася стаття С. Терського “Волинь у системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.)”. У ній автор на підставі аналізу археологічних джерел робить висновок, що найбільшої інтенсивності зв'язки Галицької і Волинської земель з Візантією досягли у XII–XIII ст.⁸³

Загалом потрібно зазначити, що значний археологічний матеріал, нагромаджений у XIX–XX ст. свідчить про постійні торговельні контакти Галицької і Волинської земель з Візантією і Північним Причорномор'ям, особливо у XII–XIII ст. Однак цей матеріал систематизований та інтерпретований здебільшого лише на локальному рівні і розкриває участь у цій торгівлі окремих давньоруських міст і прилеглих до них територій. Досліджень регіонального рівня, які б простежували динаміку торговельних відносин Галицької і Волинської земель з Візантією і Північним Причорномор'ям, окреслювали цілісну картину географії цих зв'язків, висвітлювали зміни в структурі візантійських імпортів, поки що немає, як немає і узагальнюючих праць з історії русько-візантійських економічних зв'язків. Такі праці допомогли б значно ґрунтовніше висвітлити важливе значення Русі загалом і її південно-західного регіону, зокрема в міжнародній торгівлі.

⁸⁰ Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 75–76.

⁸¹ Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности: этногенез и материальная культура Древней Руси. – К., 1980.

⁸² Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв. – С. 156–158.

⁸³ Терський С. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) // Львівський історичний музей. Наукові записки. – Вип. IV. – Ч. I. – Львів, 1995. – С. 81.

Михайло ГЛУШКО

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЧИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.)

Галичина як австрійська адміністративно-територіальна (історико-політична) одиниця кінця XVIII – початку XX ст. була заселена українцями і поляками. Притому українці суттєво переважали у Східній Галичині, де, за переписом населення 1900 р., вони становили 63,48% мешканців, а поляки – 22,70%. Велику частку (12,96%) становило тут юдейське населення. Західна Галичина була заселена переважно поляками, хоча й у ній проживало багато українців (лемки) і євреїв. Під впливом довготривалої взаємодії різних природно-географічних, історичних, соціально-економічних, внутрішніх і зовнішніх культурних чинників у Східній Галичині, як і на всій українській етнічній території, сформувалися та збереглися локальні особливості у сфері традиційно-побутової культури місцевих автохтонів, які становлять основу історико-етнографічного районування краю.

Наукове зацікавлення особливостями традиційної культури і побуту українців загалом і Галичини зокрема (адміністративної Східної Галичини) теж має досить давню історію. Скажімо, паралельно з Поділлям, Волинню, Брацлавщиною та іншими історичними землями Покуття як окрему область Речі Посполитої у другій чверті XVII ст. згадав французький інженер Гійом Левассер де Боплан¹. Він же вперше зобразив його терени на карті². Щоправда, як слушно вважають деякі сучасні науковці³, на цій карті Г. Л. де Боплан включив до складу Покуття також частину Гуцульщини та Бойківщини.

У загальних рисах етнографічні межі Покуття вперше окреслив Ульріх фон Вердум, котрий відвідав цей край у 1672 р. Мандрівник писав, що землі Покуття знаходяться між Дністром та угорськими і семигородськими горами⁴, тобто Карпатами.

І все ж перші народознавчі праці із зазначенням конкретних етнографічних регіональних і локальних специфічних особливостей у сфері традиційної матеріальної та духовної культури, щоденного побуту і мови українського населення Галичини сягають лише початку XIX ст.

© Глушко М., 2008

¹ *Де Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., – 1990. – С. 92.

² Там само. – Карта (вставна); Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року: Мірило [1:450000]. – К.; Львів, 2000.

³ *Бучко Д. Г.* Походження назв населених пунктів Покуття. – К., 1990. – С. 4.

⁴ *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське / Пер. з нім., передмова “Україна XVII ст. очима іноземця” І. І. Сварника // *Жовтень.* – Львів, 1983. – № 10. – С. 100.

Серед спеціальних етнографічних праць про окремі райони Галичини пальма першості належить дослідженню “Okolica zadniestrzka między Stryjem i Łomnicą” представника польського шляхетського табору Ігнаці Любич-Червінського, в якому подані перші достовірні народознавчі відомості про традиційну культуру і побут бойків. І. Любич-Червінський вперше вжив етніконім “бойки” та окреслив територію їхнього проживання, яку визначала вже сама назва книги: це місцевість, обмежена з півночі Дністром, а зі сходу і заходу, відповідно, його притоками Лімницею і Стриєм⁵. У тексті наведено й інші вказівки: це “підніжжя Карпатських гір”, де протікають ріки Сивка і Свіча; місцевість, яка охоплює 7 містечок і 115 сіл⁶. Як уточнює відомий український народознавець Роман Кирчів, за сучасним адміністративним поділом – “це північно-східна частина Долинського, майже весь Калуський і частково південно-західна сторона Галицького районів Івано-Франківської області”, а з етнографічного погляду “зазначена територія становить північно-східну частину Бойківщини, зокрема того її району, в якому зі сходу виразно позначилися прикмети переходнової смуги до Покуття, а з півночі – до Наддністрянщини”⁷.

Вже у 30-х роках XIX ст. територію проживання бойків спробував окреслити чеський учений-славист Павел-Йосеф Шафарик. Зокрема, скориставшись насамперед обширними етнографічними відомостями, які передав йому член “Руської трійці” Іван Вагилевич⁸, а також даними польських дослідників (І. Любич-Червінського та його послідовника – історика й етнографа Лукаша Голембйовського), П.-Й. Шафарик зазначав, що бойки займають гірські місцевості від верхнього Дністра на заході аж до Пруту на сході, а також Підгір’я у Самбірській, Стрийській, Станіславській, Коломийській, подекуди у Чортківській округах, а то ще й далі на північ⁹. Наступники чеського слависта спростували запропоновану ним географію Бойківщини. Проте, як слушно наголошує Р. Кирчів, це фактично була перша спроба визначення конкретних меж названого етнографічного району¹⁰.

П.-Й. Шафарик першим відкинув тенденційне тлумачення І. Любич-Червінського¹¹ та Л. Голембйовського¹² походження етніконіма “бойко” (“лінивий віл”), зокрема пов’язування його з румунським словом “boi”.

Порушені П.-Й. Шафариком питання про терени проживання бойків та назву “бойки” знайшли свою подальшу розробку у працях членів “Руської трійці”, пере-

⁵ *Lubycz-Czerwiński I.* Okolica zadniestrzka między Stryjem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy. – Lwów, 1811. – S. 13

⁶ *Ibid.* – S. 15, 16.

⁷ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978. – С. 12–13.

⁸ *Дем’ян Г.* Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К., 1993. – С. 105; *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 36; *Його ж.* Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. – К., 1990. – С. 125.

⁹ *Šafárik P. J.* O zemi gmenované Wojky // *Časopis Českého Muzeum.* – Praha, 1837. – Roč. 11. – Sw. 1. – S. 29.

¹⁰ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 36.

¹¹ *Lubycz-Czerwiński I.* Okolica zadniestrzka między Stryjem i Łomnicą. – S. 148.

¹² *Gołębiowski Ł.* Lud polski, jego zwyczaj, zabobony. – Warszawa, 1830. – S. 112.

дусім І. Вагилевича та Якова Головацького. Зокрема, І. Вагилевич уточнив окреслене чеським славістом територіальне розміщення бойків, уважаючи, що останні заселяють землі “від витоків Сяну аж до ріки Лімниці в Самбірській і Стрийській округах”¹³. Водночас народознавець конкретизував бойківсько-гуцульське та бойківсько-лемківське пограниччя: “Села Луквиця при витoku річки Лукви, Сливки і Ясень на правому березі Ломниці творять перехід між бойками і гуцулами. З другого боку, над рікою Сяном, мешканці сіл Смольника, Дзерника і Дидьови творять перехід між бойками і лемками”¹⁴. По лінії сіл Смольник, Дверник і Дильова над рікою Сяном дослідник визначив бойківсько-лемківське пограниччя також в окремій статті про лемків¹⁵. Крім того, дослідник стверджував про наявність окремих бойківських поселень поза вказаними межами, в тому числі й на Поділлі¹⁶. Як вважає Р. Кирчів¹⁷, останнє твердження І. Вагилевича базувалося не стільки на конкретних етнографічних матеріалах, скільки на загальній помилковій доктрині про походження бойків, якої він дотримувався певний час. Загалом же, окреслену І. Вагилевичем основну територію проживання галицьких бойків згодом визнали й інші дослідники, зокрема й сучасні¹⁸.

Стосовно походження етніконіма “бойко”, як і самої групи населення, то І. Вагилевич намагався виводити його від кельтських племен бойїв, котрі нібито проживали на Бойківщині в певний історичний період. Інакше кажучи, дослідник пристав до думки, яку перед тим висловив П.-Й. Шафарик. Нині концепція “родоводу” бойків обох учених вважається малодостовірною і гіпотетичною “історіософічною” схемою¹⁹, вона фактично втратила свою наукову актуальність.

І. Вагилевич спробував визначити також територіальні межі галицької частини Гуцульщини. Зокрема, у спеціальній статті, яку вчений присвятив цьому етнографічному району, він констатував: “Лінія, яка відділяє гуцулів від бойків-русинів, починається в Стрийському краї близько Попаді, однієї з нижчих карпатських вершин на самій границі (вододілу Карпат. – М. Г.), і тягнеться вздовж потоку Молодий і Лімниці на схід до Станіславського округу, за містечко Солотвину, біля Надвірної до Делятина, далі до Коломийського (округу. – М. Г.), недалеко від Прута і Лучки до

¹³ Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині / Пер. з пол. та передмова “Піонер українського карпатознавства” Р. Кирчіва // Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 117.

¹⁴ Там само. – С. 117 (примітка).

¹⁵ Вагилевич І. М. Лемки – мешканці західного Прикарпаття / Пер. з пол., підготовка до друку та вступна замітка І. Д. Красовського // Народна творчість та етнографія. – К., 1965. – № 4. – С. 77.

¹⁶ Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині... – С. 117.

¹⁷ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 37.

¹⁸ Див.: Гошко Ю. Г. Етнографічні межі // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 28; Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 6.

¹⁹ Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – С. 109; Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 38; Худащ М. Л. Проблема походження назви “бойки” // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 40–41.

Яблунова, Пістина, Косова аж до Кут, відтак до Буковини аж по Серет...”²⁰. Як наголошує сучасний знавець творчості І. Вагилевича Григорій Дем’ян, “для свого часу це була відносно корисна для науки спроба, яка, незважаючи на деякі неточності, немало прислужилася наступним дослідникам”²¹ Гуцульщини. Від себе додамо: західна, північна і північно-східна межі галицької частини Гуцульщини, визначені І. Вагилевичем, майже повністю збігаються з границями, які визнають сучасні українські етнологи²². Окреслюючи зазначені межі відповідного етнографічного району, народознавець водночас провів і південну границю Покуття. Більше того, на думку сучасного українського мовознавця Дмитра Бучка, визначення І. Вагилевичем гуцульсько-покутської межі є найбільш точним з-поміж інших меж між цими історико-етнографічними територіями²³.

Цікавила І. Вагилевича і третя етнографічна група українців Східних Карпат – лемки. Щоправда, фрагменти рукопису його праці про цих горян були опубліковані лише нещодавно. Як засвідчує поданий у його статті фактичний матеріал, учений вважав основною територією проживання галицьких лемків північні схили Карпат і Підгір’я в тогочасних Сяноцькому, Ясельському і Сандецькому округах (нині Польська Республіка)²⁴. Водночас дослідник визначив найбільш північно-західні села Лемківщини (Явірки, Шляхтова, Біла Вода і Чорна Вода), які були граничними селами українців з “бескидниками” (поляками)²⁵. Хоч це окреслення географії лемківської території є дуже загальним і не позбавлене неточностей, але, як доречно зазначають сучасні українські народознавці²⁶, воно значно докладніше, ніж у визначеннях, які робили попередники І. Вагилевича.

Помітний позитивний внесок у справу народознавчого вивчення українського населення Східних Карпат і Прикарпаття належить відомому польському письменнику і вченому Вінцентію Полю. Провівши польові обстеження цих теренів, під час яких було почерпнуто нові народознавчі матеріали, а також спираючись на дані своїх попередників, дослідник опублікував низку праць, з-поміж яких найбільше наукове зацікавлення становить географічно-етнографічний нарис про північні схили Карпат²⁷. У цій праці автор дотримувався погляду про територію галицької частини Бойківщини, яку окреслив І. Вагилевич, лише уточнивши її окремим списком сіл²⁸.

²⁰ *Wahylewič D. J.* Huculové, obyvatelé východnjho pohoří Karpatského // *Časopis Českého Muzeum.* – Praha, 1838. – Roč. 12. – Sv. 4. – S. 485–486.

²¹ *Дем’ян Г. В.* Дослідження Івана Вагилевича про гуцулів // *Культура і побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської наукової конференції).* – Ужгород, 1972. – С. 135.

²² Пор.: *Гошко Ю. Г.* Етнографічна територія // *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження.* – К., 1987. – С. 25 (карта).

²³ *Бучко Д. Г.* Походження назв населених пунктів Покуття... – С. 4.

²⁴ *Вагилевич І. М.* Лемки – мешканці західного Прикарпаття... – С. 77.

²⁵ Там само. – С. 77 (примітка).

²⁶ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”... – С. 132.

²⁷ *Pol W.* Rzut oka na północne stoki Karpat. – Kraków, 1851.

²⁸ *Ibid.* – S. 130–131.

В. Поль запропонував також думку про те, що населення, яке проживає у басейні рік Опір й Орява від їх джерел до містечка Сколе (всього 26 поселень) становить окрему етнографічну групу – так званих “тухольців”²⁹. Згодом твердження В. Поля стосовно “тухольців” підтримали деякі інші польські дослідники, зокрема Тадеуш Жулінський³⁰ та Ізидор Коперніцький³¹, незважаючи на те, що раніше його заперечив Я. Головацький, котрий констатував, що “тухольці” такі ж верховинці, як й інші, що їх “самоназва” походить від двох сіл (Тухлі і Тухольки), що знаходяться у цьому районі³².

Стосовно ж галицької частини Гуцульщини, то, за даними В. Поля, у середині XIX ст. вона охоплювала 4 містечка та 53 села³³. Водночас дослідник неправомірно зачислив до складу Гуцульщини м. Надвірну і села Битків, Стримбу, Пнів, Лосву та Чорний Потік³⁴, які нині вважають частиною Покуття³⁵.

Значною тенденційністю відзначаються погляди В. Поля стосовно населення Лемківщини, яке він називав “куртаками” чи “чухонцями” (від назви верхнього одягу – “чуга”, “чуганя”). Зокрема, він вважав, що на заході лемки заселяють аж витoki ріки Ропи, а на сході проживають у басейні ріки Сяну³⁶. Натомість між витокami Сяну і верхів’ям басейну ріки Дністра вчений виділяв групу так званих волоських сіл³⁷, які, на його думку, є переходною зоною між Лемківщиною та Бойківщиною. Згодом І. Коперніцький назвав цю групу карпатських українців “полонинцями”³⁸.

В. Поль визначив також межі Покуття. На його думку, північну границю Покуття становить р. Дністер, західну – долини річок Тлумачика і Бистриці-Надвірнянської, східну – кордон з Буковиною. Південну межу Покуття дослідник відсунув далеко у Карпати³⁹, яка насправді охоплювала північну частину Гуцульщини.

Покуття цікавило й іншого польського дослідника – письменника та історика Августа Бельовського. Щоправда, в його однойменній праці “Покуття” межі цього краю визначені дуже загально. Зокрема, за його твердженням, з півночі воно від-

²⁹ Ibid. – S. 130, 131.

³⁰ Żuliński T. Kilka słów do etnografii Tucholców i mieszkańców wsi wołoskich w ziemi Sanońskiej na podgórzu Karpackiem // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Lwów, 1877. – Т. 1. – Cz. 3. – S. 108.

³¹ Kopernicki I. O góralach ruskich w Galicyi. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r. Kraków, 1889. – S. 18–21, 32.

³² Головацький Я. Ф. Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины // Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. – Москва, 1878. – Ч. 1: Думы и думки. – С. 716.

³³ Підраховано за: Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat... – S. 132, Tabl. [3].

³⁴ Ibid. – S. 132.

³⁵ Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття... – С. 4, 130–131.

³⁶ Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat... – S. 125, 126–127; Eiusdem. Górale czuchońkowe // Pol W. Prace z etnografii północnych stoków Karpat. – Wrocław, 1966. – S. 95–137.

³⁷ Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat... – S. 127–128.

³⁸ Kopernicki I. O góralach ruskich w Galicyi... – S. 11–14, 33.

³⁹ Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat... – S. 32.

ділене Дністром, а з інших сторін закрите горами. Дослідник писав, що Покуття становить “ніби останній кут Польщі, що сягає Чорногори”⁴⁰. Очевидно, що у цьому випадку А. Бельовський ігнорував наукові результати своїх попередників, насамперед І. Вагилевича, котрий якраз гуцульсько-покутську межу визначив досить точно. Водночас до складу Покуття А. Бельовський включив м. Галич, яке знаходиться на лівобережжі Дністра, та частину Бойківщини.

Досліджував А. Бельовський і проблему походження гуцулів, але до її вирішення підійшов цілком тенденційно – як типовий представник так званої “волоської” теорії їхнього генезису. На його думку, гуцули походили від волохів, котрі під час заворушень у своїй вітчизні знайшли притулок у горах Покуття, перемішалися з місцевим населенням й утворили окремих “народ”, що відрізняється від інших і своїм зовнішнім виглядом, і звичаями⁴¹.

Спробу з’ясувати картину розселення гуцулів, зокрема й галицьких, зробив польський народознавець Софрон Витвицький у праці “Rys historyczny o Hucułach”, присвятивши цьому питанню окремих (другий) розділ⁴². Дослідник твердив, що “мешкають гуцули вздовж Карпат від їх сходу до заходу, починаючи від Кирлібаби, а далі через Жаб’є, Микуличин, Дору, що біля Делятина, і аж до Росулни і Рафайлова”. У Галичині північно-східну і північну межі гуцульського розселення проводив по таких населених пунктах, як Кути, Косів, Пістинь, Надвірна, Солотвина і Пороги⁴³. Принаймні, за його даними, галицькі гуцули проживали у 35 селах і 2 містечках Коломийської округи та у 38 селах і 4 містечках Станіславської⁴⁴. Усього, на його думку, гуцули проживали у 114 карпатських населених пунктах⁴⁵.

Етнографічну територію галицьких лемків свого часу окреслював Олексій Торонський, зокрема у праці “Русини-лемки”⁴⁶. Щоправда, як зауважує сучасна дослідниця Віра Білоус, торкаючись цього питання, згаданий автор “спирається на [...] географічне визначення Д. Зубрицького, яке поділяв і Я. Головацький”⁴⁷. Водночас О. Торонський вніс деякі корективи, зокрема, на відміну від Дениса Зубрицького, “урізав” північно-західну межу Лемківщини, вважаючи, що за рікою Попрадом лемківськими є лише чотири села (Шляхтова, Явірки, Біла Вода і Чорна Вода)⁴⁸, та продовжив східну межу до ріки Сяну, по суті, поділяючи погляд двох інших своїх попередників (І. Вагилевича і В. Поля). Притому дослідник зазначав, що типові

⁴⁰ *Bielowski A. Pokucie // Czas. Dodatek miesięczny. – Kraków, 1857. – Т. 6. – S. 653.*

⁴¹ *Ibid. – S. 671.*

⁴² *Витвицький С. Историчний нарис про гуцулів / Переклад, передмова і прим. М. Васильчука. – [Коломия], 1993. – С. 17–20.*

⁴³ Там само. – С. 17.

⁴⁴ Там само. – С. 19.

⁴⁵ Там само. – С. 18.

⁴⁶ *Торонський А. И. Русини-лемки // Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. – Львов, 1860. – С. 389–428.*

⁴⁷ *Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. – Львів, 2000. – С. 69.*

⁴⁸ *Торонський А. И. Русини-лемки... – С. 390.*

лемки проживають лише до річки Вислок (с. Балігород), а “далі на схід характер лемків втрачається”⁴⁹. Щодо північної границі галицької частини Лемківщини, то О. Торонський однозначний у тому, що вона пролягає із заходу на схід північніше таких населених пунктів, як Грибів, Горлиця, Жмигород, Дукля, Риманів, Новотанець, Буковсько та південніше Балігорода⁵⁰.

Етнографічне районування Галицького краю цікавило також Я. Головацького – чільного діяча “Руської трійці”. Власне з цієї причини у 1878 р. він опублікував спеціальне дослідження “Объяснение этнографической карты Галичины, северовосточной Угрии и Буковины”, яке базувалося на значному фактичному етнографічному матеріалі, зафіксованому ним особисто та іншими народознавцями. У цій праці йдеться про Покуття, Поділля, Полісся, Опілля, Волинь, Бойківщину, Гуцульщину та Лемківщину. Найбільше уваги вчений приділив етнографічним особливостям та проживанню українців Карпат, тоді як границі інших етнографічних районів він визначив дуже загально, а то й оминув зовсім. Крім того, більшість своїх науково-пошукових мандрівок вчений провів саме на теренах Східних Карпатах ще до еміграції в 1862 р. у Росію (у 30–40-х роках XIX ст.)⁵¹.

Зокрема, спираючись передусім на дані І. Вагилевича та В. Поля, Я. Головацький головно погоджувався з думками своїх попередників стосовно меж Гуцульщини та Бойківщини. Водночас, наслідуючи В. Поля, дослідник неправомірно зачислив до складу Гуцульщини декілька населених пунктів (м. Надвірну, села Битків, Стримбу, Пнів, Лоеву та Чорний Потік)⁵². Позитивним було і те, що дослідник суттєво доповнив список гуцульських та бойківських сіл⁵³. Однак Я. Головацький категорично не погодився з гіпотезою І. Вагилевича про кельтське походження бойків, наголосивши, що “підгоряни і верховинці становлять продовження того ж самого [...] народу, котрий заселяє всю Галичину, тільки географічне положення й кліматичні умови наклали на них свій відбиток”⁵⁴.

Стосовно Покуття, то Я. Головацький зазначив, що в різні історичні періоди вчені розуміли відповідну назву та окреслювали цю територію по-різному: у широкому значенні – це територія між ріками Чечвою і Дністром та Карпатськими горами, у вузькому – лише Коломийський повіт до м. Кути⁵⁵.

Поділля, на думку Я. Головацького, охоплює землі від р. Липи на заході (згідно з даними карти, у межах Галичини – Чортківський повіт) до м. Кам’янець (нині м. Кам’янець-Подільський) на сході, а на північ від нього розташувалася “безліса

⁴⁹ Там само. – С. 391.

⁵⁰ Там само. – С. 390.

⁵¹ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”... – С. 57–115.

⁵² *Головацький Я. Ф.* Объяснение этнографической карты Галичины... – С. 688.

⁵³ Там само. – С. 690, 715–716.

⁵⁴ Там само. – С. 721.

⁵⁵ Там само. – С. 680–681. З невідомих нам причин український мовознавець Д. Бучко твердить, що, окреслюючи терени Покуття у вузькому значенні, Я. Головацький згадує і Станіславський повіт (*Бучко Д. Г.* Походження назв населених пунктів Покуття... – С. 4), хоч про останній у ній не йдеться зовсім.

країна”, яка відома народові як Опілля і простягається від м. Козови до міст Збаража і Волочиська⁵⁶. Саму назву Опілля дослідник вважав давньою і пов’язував з виразами “Поле”, “Поля”, наявних у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Автор звернув увагу також на те, що в аналогічному значенні цей вираз вживався й у народно-розмовній мові Галичини в час його науково-пошукової праці (“Пішов у Поле на жнива”, “Остався на зиму в Полях” тощо), а самих мешканців називали “ополяни”, “поляни”⁵⁷.

У дослідженні “Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины” Я. Головацький також описав Волинь та Полісся як історико-етнографічні райони. Зокрема, на його думку, у межах Галичини до Волині належала прикордонна смуга з місцевостями Підкамінь, Збараж і Волочиськ⁵⁸, а до Полісся – “частина Белзьського воєводства і Червоної Русі”⁵⁹. Хоча ці вказівки є надто загальними, але заслуга народознавця полягає у тому, що він один із перших спробував визначити південну границю Волині. Пізніше межу між Галичиною та історико-етнографічною Волинною від княжих часів до XVIII ст. окреслив Іван Крип’якевич⁶⁰.

В інших працях Я. Головацький не приділив суттєвого значення конкретному етнографічному районуванню Галичини⁶¹. Однак вміщений у них автентичний етнографічний матеріал, який стосується різних ділянок народної культури тутешнього населення у XIX ст., може бути дуже корисним для уточнення та корекції меж окремих етнографічних районів України, зокрема тих, які поки що вивчені найменше (Покуття, Опілля, Волинь та ін.).

Питання етнографічного районування українських земель, у тому числі й Галичини, цікавили відомого польського народознавця Оскара Кольберга, котрий теж спирався не лише на власні польові етнографічні матеріали, які збирав особисто, але і на дані своїх попередників. Щоправда, зосереджуючись на різних ділянках матеріальної і духовної культури, мові і характері населення досліджуваних районів, самим межам етнографічних районів він приділяв значно менше уваги. Скажімо, у фундаментальній чотири томній праці “Рокусіє”, яку вже неодноразово аналізували українські науковці⁶², межі відповідного району О. Кольберг визначив дуже при-

⁵⁶ Головацький Я. Ф. Объяснение этнографической карты Галичины... – С. 683. До речі, на карті Опілля охоплює лише Тернопільський і Бережанський повіти (округи).

⁵⁷ Там само. – С. 683–684.

⁵⁸ Там само. – С. 684.

⁵⁹ Там само. – С. 685.

⁶⁰ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 16.

⁶¹ Див.: Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. // Мандрівка в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вступ. стаття М. А. Вальо. – Львів, 1993. – С. 22–101; *Его же*. Карпатская Русь. Географическо-статистические и историко-этнографические очерки Галичины и северо-восточной Угрии и Буковины. – Санкт-Петербург, 1868; *Его же*. О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. – Санкт-Петербург, 1868. – 67 с.

⁶² Болтарович З. С. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1978. – С. 83–90; *Її же*. Оскар Кольберг і Україна // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики. – С. 222–225.

близко: на півночі цей край обрамляє р. Дністер, а “від Станіслава на південний схід простягається розлога низина, відтята від заходу темною стіною Карпат”⁶³. Щодо границь сусіднього етнографічного району (Гуцульщини) та походження місцевої групи українського населення, то дослідник фактично обмежився міркуваннями, які раніше висловили Л. Голембйовський, І. Вагилевич, В. Поль, С. Витвицький та інші народознавці⁶⁴.

Згадки про бойків трапляються у працях О. Кольберга ще менше, причому переважно як про сусідів гуцулів. Скажімо, про його дуже загальне уявлення про цю етнографічну групу свідчать матеріали, опубліковані в одному з двох томів сучасного видання архівних фольклорно-етнографічних матеріалів “Русь Карпатська”⁶⁵. Тут він міркує, що бойки заселяють Покуття і були колись витіснені з гір кочовими предками теперішніх гуцулів – узами. Натомість в іншій роботі О. Кольберг розміщує бойків уже серед населення, котре проживає на невизначених теренах так званої Червоної Русі⁶⁶. Про останню як край учений обмежується лише стислою інформацією, що стосується основних населених пунктів (переважно міст) та характеристики жителів деяких із них⁶⁷.

Стосовно визначення географії Лемківщини та етнічної приналежності місцевих жителів, то О. Кольберг наслідував передусім погляди О. Торонського, свідченням чого є те, що в одному з томів задуманого серійного видання “Dziela wszystkie” автор вмістив його масштабну працю “Русини-лемки”⁶⁸.

Зі загальним піднесенням етнографічної науки в останніх десятиліттях ХІХ – першій третині ХХ ст. пов’язаний наступний етап народознавчого дослідження Галичини, передусім Східних Карпат. Важливо, що тоді замість колишньої спонтанності на перший план виходить цілеспрямоване вивчення населення за задалегідь розробленими етнологічними програмами і, щонайважливіше, безпосередньо в польових умовах.

Одним із перших серйозних заходів у цьому напрямі була наукова подорож по теренах Карпат 1888 р. польського етнографа І. Коперницького. Зафіксовані під час цієї мандрівки польові матеріали відтак стали основою низки опублікованих ним праць, передовсім етнографічного нарису “O gyalach ruskich w Galicyi”. У цьому нарисі автор поділив усіх українських верховинців на п’ять груп – лемків, полонинців, бойків, тухольців та гуцулів, тобто в основному наслідував свого попередника – В. Поля. Про хибність виділення І. Коперницьким так званих “тухольців” та “полонинців” як окремих етнографічних груп уже йшлося, оскільки кожна з них

⁶³ Kolberg O. *Dziela wszystkie*. – Wrocław; Poznań, [1962]. – Т. 29: Pokucie. – Cz. 1. – S. 5.

⁶⁴ Kolberg O. *Dziela wszystkie*. – Wrocław; Poznań, [1970]. – Т. 54: Ruś Karpacka. – Cz. 1. – S. 1–15, 21–28, 31–48 та ін.

⁶⁵ Ibid. – S. 28–30.

⁶⁶ Kolberg O. *Dziela wszystkie*. – Wrocław; Poznań, [1976]. – Т. 56: Ruś Czerwona. – Cz. 1. – S. 23–25.

⁶⁷ Ibid. – S. 1–19.

⁶⁸ Kolberg O. *Dziela wszystkie*. – Wrocław; Poznań, [1974]. – Т. 49: Sanockie-Krośnieńskie. – Cz. 1. – S. 29–67.

належала до більш чисельної етнографічної групи українців Карпат – бойків. Щодо гуцулів, то, за твердженням цього народознавця, вони заселяють “верховини Пруту” і басейни головних його приток – рік Лучки, Пістиньки, Рибниці і Черемошу⁶⁹.

Загалом, згадана праця І. Коперницького викликала значне зацікавлення у тогочасних народознавців, спонукала їх до подальшого поглибленого дослідження етнографічної специфіки, наявної в різних ділянках традиційної культури і побуту місцевих мешканців. Пальма першості у цьому належала Іванові Франку, котрий, з метою доведення етнокультурної однорідності бойків на всій території їх проживання і спростування існування так званих “полонинців” і “тухольців” як окремих локальних груп, організував та провів у 1904 р. спеціальну етнографічну експедицію саме у західній та центральній частинах Бойківщини за маршрутом: Мшанець, Лютовиська, Дидьова, Локоть, Бориня, Верхнє Висоцьке, Сможе, Лавочне, Славське, Тухля, Гребенів, Сколе, Верхнє Синьовидне, Крушельниця, Нижнє Синьовидне⁷⁰. Втім, спеціально етнографічним районуванням Галицького краю, України загалом І. Франко не займався, хоч неодноразово відзначав велику їх етнографічну строкатість, особливо території Карпат⁷¹. Це ж стосується більшості інших відомих українських етнологів кінця XIX – початку XX ст., котрі працювали у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка – Володимира Гнатюка і Михайла Зубрицького, Володимира Охримовича й Антіна Онищука тощо. Винятком у цьому плані була лише багатотомна праця “Гуцульщина” Володимира Шухевича, в якій автор навмисне торкнувся географії розселення гуцулів, причому лише у Галицькому краї. Більше того, на відміну від своїх попередників, передовсім В. Поля та Я. Головацького, В. Шухевич вважав гуцульськими лише 40 кадастральних громад (сіл)⁷², що згодом стало предметом гострої критики з боку інших дослідників, зокрема І. Франка⁷³. Позитивні наслідки для української науки мала також наукова дискусія між мовознавцями Іваном Верхратським та Омеляном Партицьким щодо походження назви “бойко”⁷⁴.

Перша світова війна на деякий час призупинила етнографічне зацікавлення культурою і побутом українців Галичини. Після її закінчення важливим центром народознавчих студій став так званий Етнографічний заклад Львівського університету (1924 р.), який очолив відомий польський учений Адам Фішер. Саме його перу належить узагальнююча праця “*Rusini*”, в якій автор торкається також етног-

⁶⁹ *Kopernicki I.* O góralach ruskich w Galicyi. – S. 21.

⁷⁰ *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1982. – Т. 36: Літературно-критичні праці (1905-1906). – С. 69–70.

⁷¹ *Франко І.* Етнографічна виставка у Тернополі // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1: Історичні праці (1883–1890). – С. 472.

⁷² *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 1 // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 2. – С. 54, 56 та ін.

⁷³ *Мороз М.* Зв’язки Івана Франка з Австрійським народознавчим товариством. Маловідома рецензія на працю Володимира Шухевича “Гуцульщина” // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 280.

⁷⁴ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 106–107.

рафічного районування України. Зокрема, на основі мовної специфіки А. Фішер виділяє серед українського народу п'ять так званих "етнічних груп": "карпатських русинів", "справжніх русинів" ("właściwych rusinów"), "поліщуків", "підляшан" та власне "українців", кожна з яких ще об'єднує по декілька локальних груп. Зокрема, серед українців Карпат народознавець розрізняв три локальні групи – лемків, бойків і гуцулів, згадуючи водночас і такі підгрупи, як "верховинці", "чухонці", "полонинці", "тухольці" та ін.⁷⁵, тим самим погоджуючись із міркування своїх попередників (В. Поля та І. Коперніцького) про існування в їхніх культурі й побуті окремої етнографічної специфіки.

"Справжні русини" як окрема "етнічна група" заселяли, на його думку, терени Галичини на північ від Карпат, і, своєю чергою, поділялися на декілька локальних груп: "підгорян", "долинян", "батюків" та "ополян". Перші з них замешкували простір між Карпатами і р. Дністром, другі – низини р. Сяну у Перемишльському та Ярославському повітах, треті – Жовківський, Рава-Руський і Яворівський повіти, а останні – "повіти Бібрецький, Львівський, Рогатинський, Перемишлянський і сусідню частину Поділля, по ріку Серет". Крім того, польський народознавець виділяв ще подолян та волинян, котрі заселяли, відповідно, Поділля і Волинь⁷⁶. Все сказане зображено також на окремій карті "Руські групи етнічні"⁷⁷. Загалом, наукова упередженість окремих положень і висновків А. Фішера щодо етнографічної мозаїчності українського етносу помітна неозброєним оком. Скажімо, поділивши українців на п'ять окремих "етнічних груп", серед яких наявні і такі, як "справжні русини" та "українці", дослідник, фактично, нехтує головними критеріями етнографічного районування, спираючись на політичну карту 20-х років ХХ ст. (перебування українських земель у складі різних держав), що, безперечно, заздалегідь "визначало" невтішну історичну долю кожної з них, передусім українців Галичини як громадян тодішньої Речі Посполитої. Водночас окреслення вченим географії проживання "підгорян", "ополян", "долинян", яку сучасні народознавці найчастіше отожднюють, відповідно, з Підгір'ям, Опіллям та Надсянням, не втратило своєї наукової актуальності й досі, оскільки кожна з них ще потребує серйозного наукового дослідження.

У 30-х роках дуже продуктивною була наукова праця іншого провідного фахівця Етнографічного закладу Львівського університету – відомого польського народознавця Яна Фальковського, котрий приділив у своїх дослідженнях значну увагу межах розселення етнографічних груп українців Карпат. Зокрема, спершу (1935 р.) він у співавторстві з Василем Пашницьким опублікував монографію про бойківсько-лемківське пограниччя⁷⁸, а відтак – дві монографії

⁷⁵ Fischer A. Rusini. Zarys etnografii Rusi. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1928. – S. 7–8.

⁷⁶ Ibid. – S. 9.

⁷⁷ Ibid. – S. 16–17 (Tabl. I).

⁷⁸ Falkowski J., Pasznyi W. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem: Zarys etnograficzny. – Lwów, 1935.

про межі Гуцульщини⁷⁹. У першому з названих досліджень Я. Фальковський та В. Пашницький вважають, що східна границя Лемківщини пролягає на південь від м. Сянока вздовж р. Сяну, відтак вздовж р. Солінки і потоку Волосатий. Натомість між ріками Сяном і Солінкою, на їхню думку, наявні лише окремі елементи лемківської культури, які активно зникають, а при пересуванні ще далі на сході – за р. Сяном – вони відсутні зовсім⁸⁰, тобто тут уже проживають бойки.

Для визначення бойківсько-гуцульського межової смуги Я. Фальковський докладно обстежує територію на захід від р. Прута, вивчаючи поселення в долинах рік Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської і Лімниці, фіксуючи відомості про поширення та відозміни характерних для обох етнографічних груп прикмет матеріальної й духовної культури. На основі нових польових етнографічних досліджень автор дійшов висновку про те, що бойки і гуцули безпосередньо не стикаються, а відділені малозаселеною смугою⁸¹, поселенці якої походять з північних підгірських місцевостей. На відміну від своїх попередників, зокрема І. Вагилевича, дослідник твердив, що бойки проживають лише на заході від р. Лімниці, тобто села Ясень та Сливки, які знаходяться на її правому березі, належать уже до Підгір'я⁸². Щоправда, сучасні українські народознавці з окресленою польським етнографом східною границею Бойківщини не погоджуються, вважаючи відповідне міркування стосовно неї недостатньо аргументованим і переконливим. На їхню думку, до цього спричинилося те, що автор не провів належної дослідницької роботи щодо визначення етнографічних прикмет східної частини Бойківщини⁸³.

Існування значної перехідної смуги (так званого Підгір'я) вбачав Я. Фальковський і на гуцульсько-покутському пограниччі⁸⁴. Принаймні до найвіддаленіших північних сіл з яскраво вираженими типовими гуцульськими рисами у традиційній культурі й побуті належали, на його думку, такі поселення, як Рожен Великий, Розтоки, Бабин, Соколівка, Прокурава і Космач⁸⁵. Водночас автор дуже звужує географію самого Покуття, яке, за його висловом, при наближенні до р. Дністра “щораз більше уподібнюється до Поділля Наддністрянського”⁸⁶. Інакше кажучи, Я. Фальковський вважав класичним Покуттям лише незначну територію – фактич-

⁷⁹ *Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy.* – Lwów, 1937. – [Prace etnograficzne. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie / Pod. red. A. Fischera. № 3]; *Ejusdem. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny.* Lwów, 1938. – [Prace etnograficzne. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie / Pod. red. A. Fischera. № 4].

⁸⁰ *Falkowski J., Pasznyi W. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim...* – S. 11 (Mapa), 19.

⁸¹ *Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny...* – S. 150–152; *Ejusdem. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny...* – S. 11 (Mapa 1), 93 (Mapa 2).

⁸² *Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny...* – S. 142, 151, 152; *Ejusdem. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny...* – S. 95.

⁸³ *Kurcis P. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини...* – С. 125.

⁸⁴ *Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny...* – S. 93 (Mapa 2), 95.

⁸⁵ *Ibid.* – S. 11 (Mapa 1), 13.

⁸⁶ *Ibid.* – S. 97.

но Городенківський повіт та деякі прилеглі до нього землі. Очевидно, що з таким визначенням географії цього історико-етнографічного району не могли погодитися наступники польського етнолога, про що йтиметься згодом.

Загалом, аналізуючи фактичний матеріал і погляди народознавців XIX – 30-х років XX ст. щодо етнографічного районування української Галичини, зацентруємо увагу на одному важливому моменті – відсутності у їхніх працях сталої наукової термінології як для означення населення, котре проживало в тому чи іншому етнографічному районі, так і для означення самих таких районів. Скажімо, для означення населення у згаданих дослідженнях найчастіше вживають терміни “народ”⁸⁷, “люд”⁸⁸, “плем’я”, “мешканці”⁸⁹, для означення етнографічної території – терміни “місцевість”⁹⁰, “країна”⁹¹, “край”⁹², що зумовила об’єктивна причина – загальний стан тогочасної етнологічної науки, зокрема її теоретичної основи. Водночас деякі народознавці XIX–першої половини XX ст. вживали властиві для сучасної етнологічної науки поняття, зокрема термін “етнографічна група”⁹³. Натомість польські дослідники 20–30-х років XX ст. вживали для означення локальних етнографічних груп українців Галичини поняття “етнічна група”⁹⁴, яке нині має інший зміст.

Новим етапом у визначенні етнографічних районів України, зокрема і в межах Галичини, стали 50-ті роки XX ст., коли українські дослідники почали готувати до друку двотомну працю “Українці”. Задля цього 20–23 лютого 1956 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) організували і провели спеціальну нараду, в роботі якої взяли участь етнологи, фольклористи, мовознавці, історики, економісти, географи та інші фахівці гуманітарного профілю⁹⁵.

На цій же нараді з доповіддю про етнографічне районування України виступив Григорій Стельмах⁹⁶ – один із провідних тогочасних українських етнологів. На його

⁸⁷ *Bielowski A.* Pokucie... – S. 671; *Вутвицький С.* Історичний нарис про гуцулів... – С. 11, 14, 18; *Kolberg O.* Dziła wszystkie. – T. 54. – S. 29; *Головацький Я. Ф.* Объяснение этнографической карты Галичины... – С. 683, 684, та ін.

⁸⁸ *Golebiowski Ł.* Lud polski, jego zwyczaj, zabobony... – S. 13; *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині... – С. 117; *Kolberg O.* Dziła wszystkie. – T. 54. – S. 40, 52.

⁸⁹ *Kolberg O.* Dziła wszystkie. – T. 54. – S. 2, 21, 31 та ін.

⁹⁰ *Вутвицький С.* Історичний нарис про гуцулів... – С. 17.

⁹¹ *Головацький Я. Ф.* Объяснение этнографической карты Галичины... – С. 682, 683.

⁹² *Kolberg O.* Dziła wszystkie. – T. 56. – S. 1.

⁹³ *Pol W.* Rzut oka na północne stoki Karpat... – S. 123, 129, 130; *Kopernicki I.* O góralach ruskich w Galicyi... – S. 4, 32.

⁹⁴ *Fischer A.* Rusini. Zarys etnografii Rusi... – S. 7; *Falkowski J., Pasznyi W.* Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim... – S. 7, 18; *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny... – S. 5, 152; *Ejusdem.* Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny... – S. 7 та ін.

⁹⁵ [Б. а.] Народа з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX – початку XX ст. // Українська етнографія. – К., 1958. – С. 162–171. – [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Т. IV].

⁹⁶ Там само. – С. 166.

думку, наприкінці XIX–на початку XX ст. були “такі основні етнографічні райони (курсив автора. – М. Г.) України: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна (в основному Придніпров’я), Галичина і Степова Україна”⁹⁷. У контексті нашого дослідження відповідний погляд викликає зацікавлення з двох причин. По-перше, фактично відтоді поняття “етнографічний район” стає одним з базових понять в українській народознавчій науці. По-друге, відсутністю чіткого розуміння вченим різниці між історико-політичними та історико-етнографічними районами України, оскільки “автор поставив в один ряд етнографічні (Полісся), історико-політичні (Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Галичина) та географічні (Карпати, Степова Україна) райони” – цілком слушно наголошує сучасний український історик та етнолог Степан Макарчук⁹⁸. Цей дослідник небезпідставно зауважує також те, що запропоновані Г. Стельмахом різні за походженням визначення окремих районів України, на жаль, живаються і в новітніх етнографічних працях.

Стосується це й Галичини як історико-політичного краю, який не може вважатися етнографічним районом з тієї причини, що тут є “трохи Поділля, Волині, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини, очевидно Надсяння, є Опілля і Покуття”⁹⁹. Втім, деякі з них (Волинь, Поділля, Покуття, Гуцульщину)¹⁰⁰ Г. Стельмах згадує у тексті своєї статті, вважаючи їх то “перехідними районами” (південно-західна Волинь, Покуття)¹⁰¹, то “окремою підгрупою” (Поділля)¹⁰². Паралельно охарактеризовано специфічні особливості традиційної культури і побуту гуцулів, бойків та лемків як “гірських груп” українського населення Карпат¹⁰³. Привертає увагу також те, що автор статті не зазначив конкретної території проживання кожної з них, не визначив меж етнографічних районів України загалом.

Відтак результати згаданої вище наради українських спеціалістів гуманітарного профілю було покладено в основу етнографічного районування, яке узагальнили Дмитро Косарик, Кость Гуслистий та Володимир Горленко в одному з параграфів колективної праці “Українці”¹⁰⁴. Оскільки запропоновані ними положення з цього питання стали базовими для наступних поколінь етнографів, зупинимося на них більш докладно. Зокрема, на основі фактичного матеріалу в межах української етнічної території вони виділили західний (південно-західний) “великий етногра-

⁹⁷ Стельмах Г. Ю. Етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. // Українська етнографія. – К., 1958. – С. 106. – [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Т. IV].

⁹⁸ Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі Зошити. – Львів, 2001. – № 3. – С. 389.

⁹⁹ Там само. – С. 391.

¹⁰⁰ Стельмах Г. Ю. Етнографічне районування України... – С. 107, 108, 110–113.

¹⁰¹ Там само. – С. 112.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С. 108–110.

¹⁰⁴ [Косарик Д. М., Гуслистий К. Г., Горленко В. Ф.]. Сучасні етнографічні райони і локальні групи українського народу // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох томах (Макет). – К., 1959. – Т. 1. – С. 27–31.

фічний район”, невід’ємні складові якого становили такі “підрайони”: Галичина, Буковина, Закарпатська Україна, Західна Волинь і частково західна частина Поділля¹⁰⁵. Інакше кажучи, при визначенні “підрайонів” цього району названі дослідники, як і вищезгаданий Г. Стельмах, фактично сперлися на історико-політичний та географічний поділи західноукраїнських земель, а не на етнографічні критерії районування. Скажімо, серед перелічених складових західного “великого етнографічного району” згадуються хіба що Поділля (точніше, його західна частина) як історико-етнографічний район та західна частина Волині. Щоправда, конкретної географії відповідних “підрайонів” дослідники не зазначили.

Окремо Д. Косарик, К. Гуслистий та В. Горленко виділили серед українців Карпат три етнографічні групи (дослівно – “локальні групи”¹⁰⁶) – гуцулів, бойків і лемків, причому терени їх проживання окреслені дуже загально. На думку вчених, бойки займали територію між ріками Сяном і Лімницею, а лемки – між ріками Сяном і Попрадом¹⁰⁷. Стосовно території Гуцульщини, то дослідники визначають її ще менш чітко, обмежившись загальним твердженням: “Українське населення південно-східної частини Карпат (тепер територія головним чином Станіславської і частини Чернівецької областей, а також Рахівського району Закарпатської області) [...] називало себе гуцулами”¹⁰⁸. Крім того, назву “гуцули” автори вважають етнонімом, який співіснує поряд із загальнонаціональною самоназвою “українці”, водночас наголошуючи, що ця назва “ні в якій мірі не протистоїть загальнонаціональній назві, а відбиває лише етнографічні особливості, які [...] характерні для українців цього району (Гуцульщини. – М. Г.)”¹⁰⁹. Стосовно назви “бойки”, то у дослідженні її трактують як “етнографічну”¹¹⁰.

Все сказане вище про етнографічне районування України, зокрема і Галичину як історико-адміністративне поняття, та етнографічні групи Східних Карпат К. Гуслистий¹¹¹ повторив у колективній праці “Народы европейской части СССР”, опублікованій у 1964 р. у серійному виданні “Народы мира”¹¹². У цій книзі вчений

¹⁰⁵ Там само. – С. 28.

¹⁰⁶ Там само. – С. 28, 30.

¹⁰⁷ Там само. – С. 30.

¹⁰⁸ Там само. – С. 28–29.

¹⁰⁹ Там само. – С. 29–30.

¹¹⁰ Там само. – С. 30.

¹¹¹ *Гуслистий К. Г., Могила А. П.* Этнографические группы украинского народа и диалекты украинского языка // Народы европейской части СССР. – Москва, 1964. – С. 591–592. У “Передмові” до названого видання зазначено, що під час підготовки цього параграфа К. Гуслистий також використав матеріали Д. Косарика та В. Горленка. А. Могила ж як співавтор параграфа торкнувся лише діалектів української мови.

¹¹² Р. Кирчів помилково вважає, що “до схеми етнографічного районування України внесено істотні корективи” саме в цій книзі (*Кирчів Р.* Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу // Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. С. А. Макаруча. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів, 2004. – С. 125). Як уже знаємо, схему етнографічного районування України, запропоновану Г. Стельмахом на науковій нараді у лютому 1956 р., вперше суттєво уточнили К. Гуслистий, В. Горленко та Д. Косарик у монографії “Українці”.

увів у науковий обіг нове поняття – “етнографічна група”¹¹³ – нині одне з базових понять етнології. Натомість для визначення трьох основних етнографічних районів України К. Гуслистий не вживав терміна “регіон”, як твердять деякі із сучасних народознавців¹¹⁴, а й надалі користувався вже раніше апробованим словосполученням – “великі (дослівно – “крупные”) етнографічні райони”, а також терміном “підрайони”¹¹⁵.

Відтак протягом майже десятиліття історико-етнографічним районуванням України науковці спеціально не займалися, що засвідчує зміст газет на досліджувану тематику у науково-довідкових (енциклопедичних) виданнях, опублікованих уже у 70–80-х роках ХХ ст. Скажімо, за Радянською енциклопедією історії України, Покуття – це “історико-географічна область” України, яка займає східну частину Івано-Франківської області¹¹⁶. У другому виданні Української Радянської Енциклопедії Покуття зазначене як “історико-географічна область”, яка займає рівнинну частину Івано-Франківщини “між Дністром, Черемошем і Карпатами”¹¹⁷. До речі, у Географічній енциклопедії України, яка побачила світ через десятиліття, зазначені лише дві границі Покуття як історико-географічної області – ріки Черемош (південно-східна границя) і Дністер (північна)¹¹⁸.

Опілля описане у другому виданні УРЕ двояко: 1) як давньоруська назва безлісних або малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами в межах лісових зон, які використовувалися під орні землі (наприклад, Львівське Опілля); 2) як назва західної частини Подільської височини в межах Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей (Подільське горбогір’я)¹¹⁹. Абсолютно схоже визначення Опілля, без вказівки конкретних його меж, подано також у Географічній енциклопедії України¹²⁰.

Щодо Бойківщини, Гуцульщини і Лемківщини як складових частин адміністративно-територіальної Галичини, то в енциклопедичних виданнях відомості про них є надто загальними і неповними. Зокрема, у другому виданні УРЕ Бойківщина і Гуцульщина вважаються “історико-етнографічними областями”¹²¹ – поняттям, яке для української етнологічної науки було не властивим. Перша з цих областей “охоплювала гірські райони сучасної Львівської та Івано-Франківської областей

¹¹³ *Гуслистий К. Г., Могила А. П.* Етнографические группы украинского народа и диалекты украинского языка... – С. 591, 592.

¹¹⁴ *Кирчів Р.* Історико-етнографічні райони України... – С. 125–126.

¹¹⁵ *Гуслистий К. Г., Могила А. П.* Етнографические группы украинского народа и диалекты украинского языка... – С. 591–592.

¹¹⁶ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 404.

¹¹⁷ Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – К., 1982. – Т. 8. – С. 463.

¹¹⁸ Географічна енциклопедія України. – К., 1993. – Т. 3. – С. 55.

¹¹⁹ *Геренчук К. І.* Опілля // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – К., 1982. – Т. 8. – С. 28.

¹²⁰ Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – Т. 2. – С. 462.

¹²¹ [Б. а.]. Бойківщина // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – К., 1977. – Т. 1. – С. 508; [Б. а.] Гуцульщина // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – К., 1979. – Т. 3. – С. 223.

між верхів'ями річок Сану і Лімниці, та Закарпатської обл[асті] між річками Ужем і Торцем"¹²², друга – гірські райони Івано-Франківської і Чернівецької областей та Рахівський район Закарпатської області¹²³. Водночас населення обох “історико-етнографічних областей” вважається етнографічними групами українців¹²⁴. Стосовно Лемківщини, то в УРЕ інформації про неї немає зовсім. Лише у статті Юрія Гошка “Лемки” зазначено, що це етнографічна група українців, які здавна жили у Карпатах на схилах Низьких Бескидів¹²⁵.

Натомість розлогі відомості про гірські групи українців Карпат і географію їхнього проживання були вміщені у відомій “Енциклопедії українознавства” за редакцією Володимира Кубійовича, опублікованій у 50–80-х роках ХХ ст. у зарубіжжі. Скажімо, у статті, присвяченій бойкам, зазначено: “Територія Бойківщини займає увесь Високий Бескид, сх[ідну] частину Сер[еднього] Бескиду, зах[ідну] частину Горганів і Центр[ально]-Карп[атську] влоговину, що з півд[ня] до неї прилягає; на півн[очі] (на пограниччі з “підгор'ями”) межі Бойківщини загалом збігаються з границею Карпат, на півд[ні] сусідають із [...] “долиняками”, [...]; на зах[оді] б[ойки] сягають по доплив Сяну – р. Солинка (пограниччя з лемками); на сх[оді] – по дол[ині] Лімниці; на зах[ідних] і сх[ідних] межах Бойківщини є ще переходові смуги (дол[ини] Ослави, Бистриці Солотвинської, що є наслідком впливу б[ойків] на сусідні племена (курсив автора. – М. Г.)”¹²⁶.

На думку В. Кубійовича, Гуцульщина – це “країна[,] (курсив автора. – М. Г.) заселена укр[аїнськими] верховинцями”¹²⁷. Північно-східна і північна межі галицької частини Гуцульщини проходили трохи на південь від населених пунктів Кути, Косів і Пістинь, через с. Березів, північніше сіл Делятин і Пасічна¹²⁸. Відтак В. Кубійович зазначає: “На заході гуцули заселяють усю долину Прута по Делятин і долину Надвірнянської Бистриці (села Рафайлова (нині с. Бистриця. – М. Г.) й Зелена, за деякими авторами – й Пасічна)”¹²⁹.

Границі галицької частини Лемківщини В. Кубійович окреслює так: “Півн[ічну] межу л[емків] з поляками становлять перші гірські хребти, які замикали чисто укр[аїнську] територію від низького підгір'я, щільно заселеного поляками (на півд[ні] від лінії: Пташкова – Шимбарк – Цеклин – Жмигород – Дукля – Риманів). Далі на сх[оді] укр[аїнсько]-поль[ська] межа сходить з гір і перетинає підгір'я та Сяніцьку

¹²² [Б. а.]. Бойківщина. – С. 508.

¹²³ [Б. а.]. Гуцульщина. – С. 223.

¹²⁴ Горленко В. Ф. Бойки // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – Т. 1. – С. 508; Гошко Ю. Г. Гуцули // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – Т. 3. – С. 222.

¹²⁵ Гошко Ю. Г. Лемки // Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е. – К., 1981. – Т. 6. – С. 103.

¹²⁶ Рабій-Карпинська С. Бойки // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955–1984 років). – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 149.

¹²⁷ Кубійович В. Гуцульщина // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955–1984 років). – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 466.

¹²⁸ Там само. – С. 467 (карта).

¹²⁹ Там само. – С. 466.

котловину. [...]. На сх[оді], на пограниччі л[емків] з ін[шими] укр[аїнськими] племенами, розвинулася широка переходова лемківсько-бойківська смуга між р[іками] Ославою і Солинкою, а навіть гор[ішнім] Сяном (наслідки експансії л[емків]), на пів[нічному] сх[оді] б[іля] Сянока є переходова смуга між лемківською і надсянською (т[ак] зв[ані] долиняни) [...] говірками”¹³⁰.

Покуття трактується в “Енциклопедії українознавства” “географічно-історичним краєм”, який знаходиться “між Передкарпаттям на півдні (межа р. Прут) і Поділлям (межа р. Дністер) на півн[очі] (тому тепер П[окуття] називають також Пруто-Дністровським межиріччям)”¹³¹.

Стосовно Опілля, то у цьому виданні воно фігурує як географічна назва¹³². До речі, В. Кубійович, котрий розробив фізико-географічну регіоналізацію України, вживав для його означення сурядне понятійне поєднання “Розточчя і Опілля”¹³³.

Отже, на відміну від етнологів, котрі працювали в УРСР, українські зарубіжні народознавці та географи прагнули якомога докладніше визначити межі окремих етнографічних районів, передовсім Бойківщини, Гуцульщини та Лемківщини. Помітним є також те, що у своїх працях вони широко використовують результати наукових досліджень своїх попередників – етнографів, мовознавців та географів. Водночас зазначимо: для означення етнографічних груп та етнографічних районів України ці дослідники вживають застарілу термінологію – відповідно терміни “плем’я” та “країна”.

І все ж, маємо досить підстав уважати, що саме у 60–70-х роках зросло зацікавлення українських етнологів до проблематики історико-етнографічного районування України, зокрема й Галичини. Зумовило його декілька причин.

Причина перша. З 1964 р. починається якісно новий етап в етнографічній науці України; тоді у м. Переяславі-Хмельницькому відкрили перший музей народної архітектури та побуту – цілком нову форму популяризації етнографічних пам’яток. Відтак постали інші скансени – в Ужгороді (1970 р.), Львові (1971 р.), Києві (1976 р.) тощо¹³⁴.

Найактивнішими учасниками будівництва музеїв під відкритим небом були етнологи, котрі у своїй роботі зіткнулися з низкою нерозв’язаних дослідницьких проблем, передовсім з проблемами структуризації і принципами організації

¹³⁰ *Кубійович В.* Лемки // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955–1984 років). – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1275.

¹³¹ *Жуковський А., Ковалюк М., Кубійович В.* Покуття // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955–1984 років). – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2153.

¹³² [Б. а.]. Опілля // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955–1984 років). – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1857–1858.

¹³³ Географія українських і сумежних земель. – Краків; Львів, 1943. – С. 84.

¹³⁴ *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. – К., 1989. – С. 221.

українських музеїв-скансенів¹³⁵. І все ж найбільшою тогочасною проблемою музеєзнавців-етнологів була відсутність докладного історико-етнографічного районування України, яку вони намагалися вирішити на наукових конференціях та на шпальтах періодичних наукових видань. Так чи інакше, але в українських музеях-скансенах архітектурні експонати розташовували за “зонами” чи “секторами”, створеними на підставі історико-етнографічних, іноді на історико-територіальних або історико-етно-територіальних принципів. Скажімо, станом на 1980 р. у Львівському музеї просто неба народна архітектура із західних областей України розміщувалася у секторах “Бойківщина”, “Гуцульщина”, “Лемківщина”, “Поділля” і “Полісся”. Крім того, як стверджують автори одного з перших путівників, передбачалося створити експозиційні сектори “Буковина”, “Волинь” і “Львівщина”¹³⁶ – незважаючи на те, що при заснуванні цього музею головним критерієм обрали саме етнографічний¹³⁷.

Привертає увагу також різна термінологія, яку вживають автори “Путівника” для означення теренів, пам’ятки культури яких уже були представлені чи ще планувалося виставити на показ у відповідних секторах Львівського скансена. Зокрема, спершу Бойківщина (а також Гуцульщина, Лемківщина, Поділля та Полісся) вважається “історико-етнографічною зоною”, а відтак – уже “історико-етнографічною областю”¹³⁸. Стосовно Буковини, то музеєзнавці трактують її як “історичну область України”¹³⁹, тобто заперечують обрання для будівництва експозиції Львівського музею народної архітектури та побуту лише етнографічних (історико-етнографічних) критеріїв. Їх як єдино доцільних для будівництва музею просто неба, в якому представлені пам’ятки архітектури та побуту саме західноукраїнських земель – одних із найдавніших українських етнічних теренів – ігнорують, на жаль, і досі. Зокрема, нині у зазначеному музеї функціонує вже 10 секторів: “Бойківщина”, “Гуцульщина”, “Лемківщина”, “Покуття”, “Поділля”, “Полісся”, “Волинь”, “Буковина”, “Львівщина”, “Рівнинне Закарпаття”¹⁴⁰. У контексті цього виникає низка питань. Скажімо, як довго очікувати у Львівському скансені таких секторів, як “Опілля” і “Надсяння”, або на підставі яких наукових аргументів типову комору

¹³⁵ *Федака П. М.* До питання про структуру і принципи організації українських музеїв просто неба (На матеріалах Закарпатського музею народної архітектури та побуту) // *Культура і побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської наукової конференції)*. – Ужгород, 1973. – С. 176–182; *Гудченко З. С.* Музеї народної архітектури України. – К., 1981; *Данилюк А.* Музеї просто неба і проблеми їх становлення в Україні // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 1995. – Т. ССXXX: Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 479–492, та ін.

¹³⁶ *Данилюк А. Г., Красовський І. Д., Рибак Б. Я., Янов В. Л.* Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник. – Львів, 1980. – С. 9–10.

¹³⁷ Там само. – С. 9.

¹³⁸ Пор.: Там само. – С. 9, 12.

¹³⁹ Там само. – С. 70.

¹⁴⁰ *Данилюк А. Г., Рибак Б. Я.* Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник. – Львів, 1988. – С. 2–3; *Данилюк А.* Оповіді про експонати Львівського скансену. – Львів, 2001. – С. 8–9.

зі с. Оглядова та церкву св. Параскеви зі с. Стоянова Радехівського району, садибу 20-х років ХХ ст. зі с. Сельця Сокальського району та тогочасну хату зі с. Боратина Бродівського району експонують у секторі “Львівщина”¹⁴¹, а не в секторі “Волинь”. Звичайно, зазначену ситуацію одним наскоком не вирішити. Мало чому може посприяти зміна вивіски деяких секторів, скажімо “Львівщини”, виділивши в її межах окремі сектори (“Опілля”, “Надсяння” чи інші), а ті експонати, що стосуються Волині та Поділля як історико-етнографічних районів (якщо у цій експозиційній зоні справді представлено традиційну матеріальну культуру всіх районів Львівської області, крім гірських, про що йдеться в одному з путівників¹⁴²) об’єднати з експонатами відповідних секторів.

Попри зазначені та інші недоліки, властиві сучасним музеям народної архітектури і побуту України загалом, їхнє виникнення та розвиток, безперечно, дало змогу не лише заповнити значну кількість білих плям з історії традиційного житла і господарського будівництва українського селянства ХІХ–першої половини ХХ ст., а й суттєво уточнити межі окремих етнографічних (історико-етнографічних) районів. Скажімо, Роман Радович, залучивши великий масив нового польового етнографічного матеріалу, зафіксованого під час численних наукових експедицій і відряджень на теренах Галичини, виявляє типові архітектурно-етнографічні особливості опільського житла і на їхній основі пропонує власний погляд стосовно етнографічної території та меж Опілля¹⁴³.

Чинник другий. Наприкінці 60-х років ХХ ст. був задуманий “Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії і Молдавії” як складова частина загальносоюзного історико-етнографічного атласу¹⁴⁴. До збору польового фактичного матеріалу для цього дослідження українські народознавці, зокрема і львівські, долучилися саме у 70-х роках¹⁴⁵. Ще раніше (у 40-х рр.) розпочали підготовку “Атласу української мови” українські діалектологи¹⁴⁶. Однак якщо їхня праця увінчалася випуском фундаментального тритомного дослідження з однойменною назвою, то узагальнені результати (у формі атласу) науково-пошукової роботи етнографів не відомі читачам і досі. І все ж нові етнографічні матеріали, набуті народознавцями під час тогочасних наукових експедицій та відряджень, згодом стали важливою джерельною базою для підготовки багатьох індивідуальних тематичних (із госпо-

¹⁴¹ Данилюк А. Г., Рибак Б. Я. Музей народної архітектури та побуту у Львові... – С. 28–29; Данилюк А. Оповіді про експонати Львівського скансену... – С. 37, 95.

¹⁴² Данилюк А. Г., Рибак Б. Я. Музей народної архітектури та побуту у Львові... – С. 27.

¹⁴³ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ – початку ХХ століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. ССXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 79–106.

¹⁴⁴ Гуслистый К. Г. Предисловие // Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект. – К., 1969. – С. 3–4.

¹⁴⁵ Гошко Ю. Г. Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР – 100 років // Доповіді наукової ювілейної конференції до 100-річчя Музею етнографії та художнього промислу. – Львів, 1976. – С. 6.

¹⁴⁶ Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. – К., 1990. – С. 18.

дарських занять, промислів і ремесел, народного житла, одягу, їжі, традиційної обрядовості тощо) та колективних регіональних історико-етнографічних досліджень, а заодно сприяли корегуванню та уточненню меж окремих етнографічних районів.

Причина третя. Саме у 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. радянські вчені-етнографи активно займалися розробкою теоретичних основ етнологічної науки і передусім теорії етносу – як головного об’єкта її досліджень. Головним ідеологом та натхненником цієї наукової теорії слушно вважають Юліана Бромлей – довголітнього директора Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (нині Інститут етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН), котрий з відповідної тематики опублікував низку монографічних праць. У своїх дослідженнях Ю. Бромлей приділив значну увагу також внутрішній структурі етносу як універсальної історичної категорії. Зокрема, вчений розрізняв чотири різні рівні етнічної ієрархії, для визначення кожного з яких запропонував вживати окремі поняття: “основні етнічні одиниці”, “елементарні етнічні одиниці”, “субетнічні підрозділи”, “макроетнічні одиниці” або “метаєтнічні спільності”¹⁴⁷. У контексті нашого дослідження найбільше зацікавлення становить тлумачення етнологом описового словосполучення “субетнічні підрозділи” – це “спільності, в котрих етнічні властивості проявляються менш інтенсивно, ніж в основних етнічних одиниць, і котрі є їх складовими частинами”¹⁴⁸. На його думку, існування “субетносів” пов’язане з усвідомленням групових особливостей тих чи інших компонентів культури, а саме їхнє походження буває різним¹⁴⁹. Водночас Ю. Бромлей чітко розмежував етнічні спільноти різного таксономічного рівня та етнографічні спільності. Останні, як вважав дослідник, бувають двох різновидів: “етнографічні групи” та “історико-етнографічні області”. Перші з них становлять локальні (внутрішні) підрозділи етносу-народу, в яких наявні специфічні елементи культури. Стосовно іншої етнографічної спільності (“історико-етнографічної області”), то, як наголошував Ю. Бромлей, вживаючи це поняття, етнологи розуміють ареал, який охоплює декілька етносів-народів, тобто категорію, яка в просторовому плані має вищий таксономічний рівень, ніж етнос¹⁵⁰.

На концепції В. Бромлей щодо внутрішньої структури етносу і значенні вживаних ним понять “субетнос”, “етнографічна група” та “історико-етнографічна область” ми докладно зупинилися навмисно, оскільки згодом кожне з них стало невід’ємною складовою понятійно-термінологічного апарату українських етнологів. На жаль, і донині досить часто зміст цих понять вони трактують довільно, а заодно вносять додаткову плутанину і в саме історико-етнографічне районування України. Найбільше це стосується “субетносу” та “етнографічної групи” як означень проміжних етнічних спільнот. Зокрема, уважно проаналізувавши дослідження Ю. Бромлей, завважуємо: автор, з одного боку, чітко розрізняє зміст цих понять

¹⁴⁷ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – Москва, 1983. – С. 81–82.

¹⁴⁸ Там же. – С. 82.

¹⁴⁹ Там же. – С. 83.

¹⁵⁰ Там же. – С. 84.

("субетнос" – це і колишній етнос, який втратив статус основної етнічної одиниці, і колишня етнографічна група, яка ще не набула статусу основної етнічної одиниці, і соціальна спільність, і расова група тощо, натомість "етнографічна група" – це лише локальний підрозділ основної етнічної одиниці)¹⁵¹, з іншого – вживає їх як синоніми. Останній момент має для нас особливо принципове значення: одночасно використовуючи терміни "субетнос" та "етнографічна група" на означення людських спільнот, Ю. Бромлей вважає кожен з них проміжною одиницею етносу-народу, тобто етнографічними за походженням спільностями. Різниця між ними лише в тому, що субетнос може володіти окремою самосвідомістю, паралельно з основною (етнічною), але не завжди, тоді як для етнографічної групи подвійна самосвідомість невластива зовсім¹⁵². Саме з цієї причини вчений вважав бойків, гуцулів та лемків етнографічними групами¹⁵³, а не субетносами українського народу. Загалом же, розвиток теорії етносу як субдисципліни радянської етнологічної школи створив для українських народознавців нову наукову базу для розробки більш досконалої схеми історико-етнографічного районування України.

Нарешті, чинник четвертий. Питання етнографічного районування українських етнічних земель особливо гостро постало перед українськими вченими при виконанні ними поточних і перспективних наукових завдань. Маємо на увазі те, що на початку 70-х років Міжнародна Комісія із вивчення народної культури і побуту Карпат та прилеглих до них областей (МККК) залучила науковців Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР (нині – Інститут народознавства НАН України) до написання синтетичних досліджень з окремих ділянок традиційної матеріальної і духовної культури гірського населення Карпат (Західних, Східних і Південних)¹⁵⁴. Тоді ж визріла думка підготувати узагальнюючі праці про культуру і побут кожної етнографічної групи Східних Карпат¹⁵⁵ – бойків, гуцулів та лемків.

Спершу львівські народознавці обрали для дослідження Бойківщину¹⁵⁶, у зв'язку з чим провели на її галицькій та закарпатській частинах низку етнографічних експедицій¹⁵⁷. Паралельно Р. Кирчів вивчає історію народознавчого зацікавлення

¹⁵¹ Там же. – С. 83–84, 85.

¹⁵² Там же. – С. 83, 85.

¹⁵³ Там же. – С. 353.

¹⁵⁴ На VII Міжнародному конгресі антропологів та етнологів (Москва, 3-10 серпня 1964 р.) навіть провели спеціальний симпозиум, на якому його учасники порушили низку питань, які планувалося вирішити зусиллями вчених усіх країн, в межах яких виділялася так звана Карпатська історико-етнографічна область (Див.: Симпозиум "Карпатская историко-этнографическая общность" / Под ред Н. Н. Грацианской, М. Я. Салманович) // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, 3-10 августа 1964 г.): Труды. – Москва, 1971. – Т. 11. – С. 693–733.)

¹⁵⁵ Гошко Ю. Г., Кирчів Р. Ф. Деякі питання сучасного етнографічного дослідження Карпат // Доповіді наукової ювілейної конференції до 100-річчя Музею етнографії та художнього промислу. – Львів, 1976. – С. 31–42.

¹⁵⁶ Гошко Ю. Г. Музей етнографії та художнього промислу... – С. 7.

¹⁵⁷ Листування Романа Кирчіва і Григорія Дем'яна / Вступна стаття, упоряд. та наук. коментарі М. Глушка // Народознавчі Зошити. – Львів, 2000. – № 3. – С. 424, 428.

цією своєрідною етнографічною групою українців Карпат. Результати кількарічної роботи вченого зумовили появу монографічної праці “Етнографічне дослідження Бойківщини”, в якій, власне, вперше в новітній українській етнологічній науці визначено конкретні терени проживання бойків наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, на його думку, межі галицької частини Бойківщини були тоді такими: західна – верхів’я р. Сян, східна – верхів’я р. Лімниці, північна – передгір’я на південь від р. Дністер (по лінії населених пунктів зі сходу на захід: Ясень, Липовиця, Луги, Спас, Вигода, Витвиця, Болехів, Розгірче, Верхня і Нижня Стинави, Орів, Тустановичі, Опака, Підбуж, Недільня, Сущиця, Стара Сіль, Лопушна)¹⁵⁸. Південну межу галицької частини Бойківщини становив хребет Вододільних Бескидів (протягом багатьох віків він виконував функцію міждержавного кордону), тоді як південну межу всієї Бойківщини – так званий Полонинський хребет між верхів’ями рік Ужа і Тересви на Закарпатті. За сучасним адміністративним поділом зазначена складова території Галичини охоплює південно-західну частину Рожнятівського і майже весь Долинський райони Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області¹⁵⁹. До слова: відповідні територіальні межі галицької частини Бойківщини дослідник окреслює й у сучасних виданнях – у посібниках¹⁶⁰, окрім деяких уточнень. Скажімо, у другому виданні “Етнографія України” народознавець проводить гуцульсько-бойківське пограниччя “приблизно по межириччі Лімниці і Бистриці Солотвинської”¹⁶¹, тобто трохи на схід, порівняно із попередніми працями.

З межами цього етнографічного району, які визначив Р. Кирчів, зокрема і його північної (галицької) частини, згодом повністю погодився інший львівський народознавець – Ю. Гошко¹⁶², котрий є автором окремого підрозділу з відповідного питання у колективному історико-етнографічному дослідженні “Бойківщина”. З наукового погляду важливим є також те, що обидва етнологи розглядають Бойківщину лише як окреміший “етнографічний район” України¹⁶³ і не інакше.

Етнографічним районом вважають Ю. Гошко та Р. Кирчів і Гуцульщину¹⁶⁴, де проживає інша етнографічна група українських верховинців – гуцули. Наприкінці XIX – на початку XX ст. схематичні межі цього етнографічного району у Галичині

¹⁵⁸ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини... – С. 6.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Кирчів Р. Етнографічне районування України // Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів, 1994. – С. 67; *Його ж.* Етнографічне районування України // Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. П. Павлюка. 2-ге вид, перероблене і доповнене. – К., 2004. – С. 67.

¹⁶¹ Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України... – С. 142.

¹⁶² Гошко Ю. Г. Етнографічні межі. – С. 28.

¹⁶³ Гошко Ю. Г., Кирчів Р. Ф. Вступ // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 3.

¹⁶⁴ Гошко Ю. Г., Кирчів Р. Ф. Вступ // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 3.

були, на думку Ю. Гошка, такими: на заході границя з бойками простягалася по р. Лімниці і далі по закарпатській частині; на півночі та північному сході від р. Лімниці межа перетинала ріки Бистрицю Солотвинську та Надвірнянську, захоплювала с. Пасічну, далі йшла на Делятин, Яблунів, Косів і Кути. За сучасним адміністративно-територіальним поділом ця територія охоплює південні частини Надвірнянського, Косівського районів та весь Верховинський район Івано-Франківської області¹⁶⁵.

Третю етнографічну групу українців Карпат становлять, як відомо, лемки, традиційно-побутовій культурі яких львівські дослідники присвятили окреме історико-етнографічне дослідження вже в роки незалежної України. Щоправда, сама Лемківщина як окрема етнографічна одиниця у цій узагальнюючій праці не означена спеціальним терміном – ні у передмові і так званому “Передньому слові” Степана Павлюка¹⁶⁶, ні у Вступі Ю. Гошка¹⁶⁷. Ю. Гошко остаточно не визначився з її межами і як автор підрозділу з цього питання¹⁶⁸, хоч стисло розглянув різні наукові версії, які свого часу запропонували І. Вагилевич і Я. Головацький, В. Поль і Д. Зубрицький та інші науковці. Про східну, західну і північну границі галицької частини Лемківщини можемо здогадуватися лише на основі схематичної карти, яку підготував художник-етнограф Василь Сивак. Власне здогадуватися, оскільки надрукували цю карту на внутрішній розгортці м’яких палітурок лише першого тому дослідження (у книзі з твердими обкладинками вона відсутня зовсім).

Паралельно відомий український мовознавець Михайло Худаш досліджує походження назв “бойки”, “гуцули” та “лемки”, запропонувавши стосовно кожної з них свою етимологічну версію – відантропонімну, тобто виводить їх відповідно від особових власних назв Бойко, Гуцул та Лемко¹⁶⁹.

У 80-х роках об’єктом етнографічного дослідження стало Покуття як невід’ємна складова української Галичини, зокрема з боку івано-франківського народознавця Михайла Паньківа, котрий опублікував про цей історико-етнографічний район окрему розвідку¹⁷⁰. У своїй статті автор подає різні наукові концепції походження

¹⁶⁵ Гошко Ю. Г. Етнографічна територія. – С. 26–27.

¹⁶⁶ Див.: Павлюк С. Передмова // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – С. 3–6; Його ж. Передне слово // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2: Духовна культура. – С. 3–5.

¹⁶⁷ Див.: Гошко Ю. Вступ // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – С. 7–9.

¹⁶⁸ Див.: Гошко Ю. Основні історико-територіальні райони Лемківщини // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – С. 22–25. До речі, сама назва цього підрозділу є некоректною, оскільки заперечує Лемківщину як цілісний етнографічний район.

¹⁶⁹ Худаш М. Л. Проблема походження назви “бойки” // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 38–44; Його ж. Питання походження етноніма лемки // Мовознавство. – К., 1985. – № 6. – С. 45–52; Його ж. Походження назви гуцули // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 45–51; Його ж. Походження етноніма лемки // Народознавчі Зошити. – Львів, 1995. – № 5. – С. 279–290; Його ж. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки // Народознавчі Зошити. – Львів, 1998. – № 3. – С. 299–318.

¹⁷⁰ Паньків М. Покуття // Жовтень. – Львів, 1987. – № 2. – С. 100–104.

назви Покуття, аналізує погляди вчених (етнографів, географів лінгвістів та ін.) XIX–XX ст. щодо етнографічних меж зазначеного історичного краю. Особливу увагу етнолог приділяє результатам наукових досліджень таких народознавців, як О. Кольберг, Я. Фальковський та Іван Могитич, а також здобуткам мовознавця Броніслава Кобилянського, котрий на основі покутського діалекту теж визначив терени Покуття (за довідником адміністративно-територіального поділу УРСР 1947 р.): Отинянський, Коршівський, Коломийський (північно-східна частина), Заболотівський, Снятинський, Гвіздецький, Чернелицький, Обертинський, Тлумацький і Тисменицький райони Івано-Франківської області¹⁷¹. Щоправда, цілком випадково у своїй праці Б. Кобилянський не назвав Городенківський район, територія якого знаходиться всередині зазначених вище. Словом, зіставивши територію розповсюдження покутських говірок (за Б. Кобилянським), зони розповсюдження покутських забудов (за І. Могитичем) та покутського одягу (за О. Кольбергом, Я. Фальковським), М. Паньків зазначає, що їхні “межі [...] в основному співпадають у західному і північному напрямках”¹⁷². Стосовно східної границі Покуття, то з нею автор конкретно не визначився, оскільки прилучився до хибного припущення Б. Кобилянського та І. Могитича про те, що її потрібно шукати десь у західній частині Чернівецької області¹⁷³.

Спираючись на дані мовознавства, етнографії та історії, а також на власні спостереження і матеріали експедиційних досліджень, межі Покуття визначив сучасний український лінгвіст Д. Бучко, котрий вважає цей край “історико-географічною територією”¹⁷⁴ України, а не історико-етнографічним чи етнографічним районом. Зокрема, на його думку, “північною границею *регіону* (курсив автора. – М. Г.) є р. Дністер; північно-західна границя проходить уздовж річок Бистриця та Бистриця Солотвинська до смт Солотвин, а потім повертає на південний схід через населені пункти Бабче, Молодичів, Пнів, Надвірну, Лоеву, Добротів, Чорний Потік, залишаючи справа (на Гуцульщині) Ділятин, Заріччя, Ослави (Чорні та Білі), а далі проходить через Великий і Малий Ключів, Княздвір (тепер Верхнє і Нижнє), Трач, Рожнів, Новоселицю до р. Черемош, утворюючи південно-західну та південну межі; на південному сході та сході залишається Чернівецька область”¹⁷⁵. Отже, автор включив до складу Покуття всі населені пункти таких сучасних районів Івано-Франківської області, як Городенківський, Коломийський, Снятинський, Тисменицький, Тлумацький, більшість поселень Богородчанського і Надвірнянського, а також окремі поселення Галицького та Косівського районів. Позитивним здобутком цього мовознавця можна вважати насамперед те, що він відкинув сумніви М. Паньківа, а заодно й Б. Кобилянського та І. Могитича, щодо

¹⁷¹ Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). – К., 1960. – С. 118–119.

¹⁷² Паньків М. Покуття. – С. 101.

¹⁷³ Там само. – С. 102.

¹⁷⁴ Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття... – С. 3.

¹⁷⁵ Там само. – С. 6–7.

південно-східної і східної меж Покуття та спробував більш точно визначити його західну границю (по р. Бистрицю).

З-поміж інших сучасних дослідників, котрі прислужилися на ниві етнографічного районування досліджуваного краю, доцільно ще раз згадати Р. Радовича. Як уже було зазначено, етнолог на основі типових архітектурно-етнографічних особливостей житла визначив основні терени Опілля. Згідно з результатами його праці, межа опільського народного будівництва “проходить орієнтовно з заходу на схід по південних окраїнах Яворівського району, вище Львова, нижче Буська, Золочева – аж до Зборова. Далі повертає на південний захід до міста Бережан і по ріці Золотій Липі – до північної межі Монастириського району. Тут (вона. – *М. Г.*) іде на захід, до села Більшівців, на південь від Бурштина, далі по ріках Дністрі, Болозівці, (по. – *М. Г.*) північній межі Старосамбірського району, – до кордону з Польщею”¹⁷⁶. За сучасним адміністративно-територіальним поділом України до складу Опілля, яке окреслив Р. Радович, належать південно-західна частина Зборівського та західна частина Бережанського районів Тернопільської області; північна частина лівобережжя Дністра Галицького і майже весь Рогатинський район (за винятком південно-західної групи сіл) Івано-Франківської області; Перемишлянський Пустомитівський, Городецький, Мостиський райони, північна смуга Жидачівського, Миколаївського, лівобережжя Дністра Самбірського, північні окраїни Старосамбірського, південні окраїни Яворівського, Жовківського, Кам’ян[с]ко-Бузького, південний захід Буського та Золочівського районів Львівської області. Автор також наголошує: за архітектурно-етнографічними ознаками житла ця територія не є цілком однорідною, оскільки тут вирізняються дві локальні групи – західна і східна. Орієнтовну межу між ними становить вододіл між ріками Щиркою і Верещицею¹⁷⁷. Народознавець зазначає й інше: східна частина територіально в основному збігається з етнографічним Опіллям, яке окреслив А. Фішер. Стосовно наукового визначення західної частини досліджуваної території, то автор обмежився окремими думками і спостереженнями І. Франка, у праці котрого відсутня як назва Опілля, так і етніконім “ополяни”¹⁷⁸. Словом, Р. Радович розширює терени Опілля як етнографічного району за рахунок Надсяння, з чим важко погодитися.

Не стояли осторонь щодо історико-етнографічного районування України і провідні спеціалісти-етнологи ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР, особливо із середини 80-х років, коли значні наукові здобутки львівських народознавців на ниві етнографічного дослідження українців Карпат, а також поліщуків¹⁷⁹, стали очевидною реальністю. Стосується це насамперед таких фахівців, як В. Горленко, Всеволод Наулко та Анатолій Пономарьов.

¹⁷⁶ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі... – С. 105–106.

¹⁷⁷ Там само. – С. 106.

¹⁷⁸ Див.: Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1: Історичні праці (1883–1890). – С. 473, 479.

¹⁷⁹ У 80-х роках спільними зусиллями львівських та білоруських учених (етнологів, фольклористів, мистецтвознавців) була підготовлена та опублікована двотомна праця про Полісся (Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск, 1987; Полесье. Материальная культура. – К., 1988).

В. Горленко спершу виступив з цього питання на одній із всесоюзних сесій етнографів та антропологів¹⁸⁰, а відтак опублікував стислу статтю у Географічній енциклопедії України, в якій територію сучасної України поділив на шість “етнографічних районів”: Північний (Поліський), Центральний (Середньонадніпрянський), Слобожанщину, Поділля, Південний і Карпатський¹⁸¹. Крім того, у межах деяких із цих “районів” учений виділяє окремі “підрайони”. Зокрема, у Карпатському районі, на його думку, існували три підрайони – “Прикарпаття, власне Карпати й Закарпаття, а також території розселення етнографічних груп – бойків, гуцулів та лемків”¹⁸². Отже, порівняно з попередньою працею (опублікованою у співавторстві з Д. Косариком та К. Гуслистим в “Українцях”), автор уже не називає Галичину та Буковину, однак і надалі членує Україну насамперед за географічними та адміністративними критеріями, а не за етнологічними. Для останньої розвідки В. Горленка характерним є і те, що дослідник відмовляється від поняття “великі етнографічні райони”, тобто тим самим не визнає, з одного боку, загальної концепції етнографічного районування України, запропонованої ще наприкінці 50-х років ХХ ст., з іншого – значних наукових здобутків українських лінгвістів на ниві вивчення говорів української мови. Крім того, науковець довільно окреслює терени розселення гуцулів у Чернівецькій області (“гірські райони”) та територію Поділля, зокрема його західної частини, яка, на його думку, охоплює лише східні адміністративні райони Чернівецької і Тернопільської областей. Нам також незрозуміло, на якій саме науковій підставі етнолог зачислив до Карпатського етнографічного району всю Львівську та Івано-Франківську області, “більшу частину” Тернопільської.

Передовсім за географічними та історико-політичними критеріями поділив Україну на низку основних “історико-етнографічних зон” (Середнє Подніпров’я, Поділля, Слобожанщину і Полтавщину, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття та Південь) інший провідний київський народознавець – В. Наулко¹⁸³. Водночас автор вважає Прикарпаття, Закарпаття, Покуття та Буковину “історико-етнографічними районами”¹⁸⁴, не зазначаючи їхньої конкретної різниці від “історико-етнографічних зон”. У праці цього дослідника помітні й інші неузгодженості. Скажімо, Покуття та Буковину як “історико-етнографічні райони” треба вважати складовими частинами однієї з перелічених вище “зон” (мабуть, Прикарпаття), чи вони є цілком окремими одиницями в системі етнографічної мозаїчності України? Дуже загальними й неоднозначними є твердження вченого про терени деяких з цих районів.

¹⁸⁰ Горленко В. Ф. Проблема этнографического районирования Украины и украинцев // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1978-1979 гг.: Тезисы. – Уфа, 1980.

¹⁸¹ Горленко В. Ф. Етнографічне районування // Географічна енциклопедія України. – К., 1989. – Т. 1. – С. 393–394.

¹⁸² Там само. – С. 394.

¹⁸³ Наулко В. І. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу // Культура і побут населення України: Навч. посібн. для вузів. – К., 1991. – С. 22–23.

¹⁸⁴ Там само. – С. 23.

Зокрема, на його думку, Покуття охоплює “рівнинну частину Івано-Франківської області між Дністром, Прутом і Карпатами”, а Волинь – “територію на південь від Прип’яті та верхів’їв Західного Бугу”¹⁸⁵.

Наприкінці 80-х років науковці ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР почали готувати узагальнюючі історико-етнографічні дослідження про традиційну культуру і побут населення Поділля, українців загалом. Перше з них побачило світ у 1994 р., друге – у 1999 р. У рамках підготовки цих фундаментальних праць етнографічним районуванням України спеціально займався А. Пономарьов. Спершу у матеріалах однієї з конференцій етнолог поділив усю Україну на десять “історико-етнографічних регіонів”, серед яких також фігурували Поділля, Карпати, Буковина та Покуття¹⁸⁶. Відтак учений висловив власне бачення щодо внутрішньої структури українського етносу та уточнив етнографічну мозаїчність України. Наприклад, у макеті тому “Українці” як складової задуманого спеціалістами Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН серії праць “Народы и культуры”, а також у самому російськомовному виданні “Украинцы”, автор вважав найбільшою одиницею регіональних утворень “історико-етнографічний регіон”, який поділяється на “підрегіони”, ті ж, своєю чергою, – на “історичні зони”, які інколи охоплюють ще “етнографічні області”. Першою одиницею регіонального поділу була, на його думку, “земля”¹⁸⁷. Щоправда, згодом (в інших працях) дослідник дещо змінив та уточнив загальну систему регіонального поділу України. Скажімо, в одному з його посібників вона набула такого вигляду: “історико-етнографічні області” (суперрегіони), які, своєю чергою, охоплювали “історико-етнографічні регіони”, ті – “історичні зони”, на території яких часто формувалися “етнографічні райони”. Зрозуміло, як і в попередньому випадку, початковою одиницею регіонального поділу була “земля”¹⁸⁸. Натомість у двотомній колективній монографії про українців дослідник знову корегує свою систему регіонального членування українських етнічних земель: історико-етнографічні області – історико-етнографічні регіони – підрегіони – історичні зони – етнографічні райони – земля¹⁸⁹.

Так чи інакше, але серед вживаних ученим понять, які стосуються етнографічного районування, конкретного наукового визначення удостоїлося лише одне – “історико-етнографічний регіон”: “це таке етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, котре за історичною долею та етнічним обличчям його населення є

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Пономарьов А. П. Дослідження Поділля як історико-етнографічного регіону України // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. III: Секція V: Етнографія, фольклор. – С. 1.

¹⁸⁷ Пономарев А. П. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. Макет тома серии “Народы и культуры”. – Москва, 1994. – Кн. 1: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. – С. 75; *Его же*. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – Москва, 2000. – С. 28.

¹⁸⁸ Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – С. 130.

¹⁸⁹ Пономарьов А. Регіональні барви України й українців // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 1. – С. 59.

самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та людській пам'яті"¹⁹⁰. З метою наповнення зазначеного поняття адекватним змістом, А. Пономарьов подавав у своїх працях конкретний фактичний матеріал, який стосується окремих відповідних "регіонів". Загалом, на думку вченого, для населення таких територій були характерними: самоназва регіону та його людності, етнічна і крайова самосвідомість, наявність державного, природного, адміністративного чи соціального кордону, регіональний тип культури¹⁹¹. Саме з цієї причини запропоновану А. Пономарьовим систему "етнографічної" регіоналізації України відразу ("по гарячих слідах") спростував інший відомий український народознавець – Михайло Тиводар, котрий наголосив: "Спроба піднести історико-етнографічну зону (регіон) до рівня субетносів чи навіть етносів, намагання доказати, що закарпатцям, буковинцям, подолянам, волинянам, полтавцям, слобожанам, поліщукам та іншим (локальним групам населення. – М. Г.) властива регіональна самосвідомість [...] – не що інше як підведення "наукового" обґрунтування необхідності федералізації України"¹⁹². До сказаного треба додати й інше: відповідна регіональна концепція етнографічного районування України А. Пономарьова не була випадковою, вона ґрунтувалася на певних уявленнях дослідника про виникнення та історичний розвиток українського народу, про місце і роль представників інших етносів у заселенні та освоєнні споконвічних українських земель тощо. Уперше своє бачення етнічної історії в Україні автор відкрито оприлюднив у 1990 р., торкаючись в одній зі статей стану та перспектив подальшого розвитку української етнології. Зокрема, як вважав учений, першочерговим завданням народознавців мала бути підготовка спеціальної серії праць "Народи України"¹⁹³, тобто на зразок уже опублікованої серії "Народи мира". Щоправда, з цим категорично не погодився львівський фахівець-етнограф та фольклорист Р. Кирчів, котрий доводив, що необхідність подібних видань є надуманою, оскільки неукраїнці – "це не якісь окремі етноси і тим більше не нації, що зі своєю територією входять у склад України, а вихідці, частки інших народностей і націй, етнографічна територія і національне ядро яких знаходиться поза межами України"¹⁹⁴. До речі, тут же Р. Кирчів чітко

¹⁹⁰ Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – С. 132; *Его же*. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. Макет тома серии "Народы и культуры". – С. 78; *Його ж*. Регіональні барви України й українців. – С. 60; *Его же*. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – С. 31.

¹⁹¹ Пономарев А. П. Подолье как историко-этнографический регион // Советская этнография. – Москва, 1991. – № 1. – С. 44-54; *Его же*. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. Макет тома серии "Народы и культуры". – С. 75-105; *Його ж*. До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 7-9; *Його ж*. Регіональні барви України й українців. – С. 59-72; *Его же*. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – С. 28-42, та ін.

¹⁹² Тиводар М. Закарпаття: Народознавчі роздуми. – Ужгород. 1995. – С. 182.

¹⁹³ Пономарьов А. П. Українська етнографія: на порозі нового етапу розвитку // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 9-17.

¹⁹⁴ Кирчів Р. Від чого залежала доля українського народознавства // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 34.

визначив постулат ще одного дуже актуального для народознавчої науки питання – потребу строго “дотримуватися історико-етнографічних, а не адміністративно-територіальних критеріїв регіоналізації”¹⁹⁵ у разі вивчення різних підрозділів України як етнографічного материка.

Незважаючи на слушні думки львівського народознавця, на жаль, А. Пономарьов фактично знехтував ними, оскільки при етнографічному районуванні України і надалі керувався адміністративно-територіальними критеріями, частково – природно-географічними. Більше того, етнолог не лише ігнорував різницю між історико-політичними регіонами, природно-географічними (топонімічними) зонами та етнографічними районами України, а й подавав у своїх працях різну кількість самих типологічних одиниць. Скажімо, якщо спершу автор налічував 10 історико-етнографічних регіонів, про що вже йшлося, то згодом – лише сім: Середнє Подніпров’я, Поділля, Карпати, Полісся, Полтавщину зі Слобожанщиною та Південь України¹⁹⁶. Однак цими регіонами А. Пономарьов не обмежився на підготовленій ним же схематичній карті “Історико-етнографічні регіони України”, де їх подано аж 16, зокрема і такі, як Підкарпатська Русь, Галичина, Покуття, Буковина, Бессарабія та Волинь¹⁹⁷. Натомість окремих регіонів (Карпат, Полтавщини та Півдня України), оприлюднених у текстовій частині праць, на цій карті вже немає. Отже, щоразу етнолог виявляв свою непослідовність, довільно маніпулював регіональністю України, не дотримувався основного змісту задекларованих раніше наукових понять тощо.

На власний розсуд А. Пономарьов досить часто також інтерпретував історію та географію окремих регіонів (земель) України, часом виявляючи елементарну некомпетентність, що не могло не позначитися негативно на його схемі історико-етнографічного районування українських етнічних земель загалом. Особливо це стосується західноукраїнських теренів, до складу яких належить і Галичина. Останню, як вважав дослідник, згідно із сучасним адміністративно-територіальним поділом, становлять “Львівська, Івано-Франківська, Луцька (?! – М. Г.) області і західна частина Тернопільської”¹⁹⁸, або “Львівська, більша частина Івано-Франківської, Волинська і західна частина Тернопільської областей”¹⁹⁹. Очевидно, що

¹⁹⁵ Там само. – С. 35.

¹⁹⁶ Пономарев А. П. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. Макет тома серии “Народы и культуры”. – С. 78; Його ж. Українська етнографія. – С. 132; Его же. Историко-этнографическое районирование... – С. 29; Його ж. Регіональні барви України й українців... – С. 59. В останній праці А. Пономарьов вважає деякі з цих регіонів також суперрегіонами (Пономарьов А. П. Регіональні барви України й українців... – С. 69).

¹⁹⁷ Пономарев А. П. Историко-этнографическое районирование... – С. 30; Його ж. Регіональні барви України й українців... – С. 71.

¹⁹⁸ Пономарев А. П. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. Макет тома серии “Народы и культуры”. – С. 92; Его же. Историко-этнографическое районирование... – С. 37.

¹⁹⁹ Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – С. 138; Його ж. Регіональні барви України й українців... – С. 66. У першій з цих праць Волинська область також названа Луцькою.

при такому рівні наукових “знань” про територію Галичини як історико-політичної одиниці годі сподіватися на наявність у працях народознавця належно обґрунтованого та об’єктивного етнографічного районування не лише цього краю, а й усієї України. Адже, скажімо, історикам невідомо, щоб землі сучасної Волинської області (тим паче Луцької) коли-небудь перебували у складі Галичини. Натомість Покуття, яке дослідник вважає окремим історико-етнографічним регіоном, завжди належало до неї, але ніколи не становило “крайню частину Східних Карпат”, тим більше – “верхів’я Дністра (Дністрияниці) та Попруття”²⁰⁰.

З цих же причин А. Пономарьов досить довільно окреслив межі Поділля як “історико-етнографічного регіону”. Зокрема, визначивши основне його “ядро” (центральні райони Вінницької та Хмельницької, а також східні райони Тернопільської областей), всі інші землі, на його думку, становлять так звані “перехідні зони”: Погориння, що починається по лінії Збараж – Хмельник і доходить до Старокостянтинова – Кременця; Позбруччя, відокремленого від ядра р. Збручем і яке доходить до Тернополя – Бережан – Червонограда (? – М. Г.); Наддністриянина (до м. Хотина); Покодим’я, що включає Балтський та частину Савранського району Одеської області; нарешті, Надбужжя, що межує із Середньою Наддніпряниною по лінії Бершадь – Гайсин – Липовець²⁰¹. Отже, згідно з цим районуванням, крайня північна межа західної частини Поділля простягається по лінії Старокостянтинів – Кременець, західна – по лінії Тернопіль – Бережани – Червонограда²⁰². У цьому контексті постає низка доречних запитань, які потребують додаткового з’ясування: як за наявності Позбруччя як перехідної зони східні райони Тернопільщини можуть належати до “ядра подільської культури”; чому північна межа самого Поділля сягає аж м. Кременця; до якого історико-етнографічного регіону належать землі, які розміщені за лінією Тернопіль – Бережани; лінія Тернопіль – Бережани – Червонограда справді є західною межею цього краю²⁰³ тощо.

Загалом, пропонуючи свою схему історико-етнографічного районування України, А. Пономарьов часто керувався не загальновідомими фактами та науковими здобутками попередників-народознавців, а суто суб’єктивними міркуваннями.

²⁰⁰ Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – С. 138; *Його ж.* Регіональні барви України й українців... – С. 67.

²⁰¹ Пономарьов А. П. До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень. – С. 10, 11 (карта); *Его же.* Историко-этнографическое районирование // Макет тома сериі “Народы и культуры”. – С. 83; *Його ж.* Регіональні барви України й українців. – С. 62; *Его же.* Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – С. 33.

²⁰² А. Пономарьов подає у своїх працях назву Червоноград (Пономарьов А. Регіональні барви України й українців. – С. 62; *Его же.* Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – С. 33), яка асоціюється з м. Червоноград Львівської області. Натомість у Заліщицькому районі Тернопільської області існує с. Червонограда, яке, мабуть, і мав на увазі дослідник.

²⁰³ До слова: на схематичній карті західна межа Поділля проведена вздовж ріки Збруч, а крайня північно-західна – обмежена верхів’ям ріки Південний Буг (Пономарев А. П. Историко-этнографическое районирование // Украинцы. – С. 30; *Його ж.* Регіональні барви України й українців... – С. 71).

Загострюємо на цьому увагу навмисне, оскільки, не вникаючи в суть цієї схеми, базових підходів ученого в цілому, деякі сучасні науковці (історики, культурологи, соціологи) автоматично запозичують і переносять їх до своїх праць.

Наочне підтвердження сказаного – опублікований провідними фахівцями факультету соціології та психології Київського національного університету ім. Т. Шевченка довідник з етнонаціональної структури українського суспільства, в якому історико-етнографічний “материк” України поділений на такі “регіони”: Середня Наддніпрянина (Гетьманщина), Полісся, Сіверщина, Поділля, Волинь, Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Донщина, Слобожанщина²⁰⁴. Водночас до складу кожного з них належать відомі історичні зони (Надпорожжя, Надбужжя, Наддністрянщина тощо) – “свого роду символи етнічної історії українців”, а також етнографічні райони – Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, “регіон розселення поліщуків”²⁰⁵. Загалом, у ряд знайомства з відповідним баченням історико-етнографічної мозаїчності України на гадку знову спадають цілком доречні слова С. Макарчука про те, що подібний “змішаний” підхід до районування української етнічної території (з використанням історичних, географічних, історико-політичних та інших назв) “в наш час не може вважатися прийнятним”²⁰⁶. Прикро, що саме цього підходу дотримується Володимир Євтух як керівник авторського колективу зазначеного довідника – один із провідних сучасних спеціалістів з проблем теоретичної етнології та міжетнічних взаємин в українському суспільстві.

Інший свіжий приклад – нещодавно опублікований Борисом Савчуком навчальний посібник з промовистою назвою “Українська етнологія”, в якому вміщений окремий розділ “Етнорегіональна мозаїчність України”²⁰⁷. Як і А. Пономарьов, основними етнорегіональними одиницями автор цього посібника вважає “історико-етнографічні регіони”, які, з одного боку, становлять чотири окремі “надрегіони” (Центральний чи Центральньо-Східний, Північний чи Поліський, Західний і Південний), з іншого – охоплюють по декілька “історичних зон” та “етнографічних районів”²⁰⁸. Серед цих регіонів є і Галичина, яка, з невідомих нам причин, за сучасним адміністративним поділом включає лише “більшу частину Львівської та Івано-Франківської областей, західні райони Тернопільщини”, або визначається “межиріччям верхнього і середнього Дністра, верхів’ями Пруту і Західного Бугу аж до Сяну”²⁰⁹. Як і у працях А. Пономарьова, Покуття – це “крайня частина Східних Карпат”. Щоправда, згідно із сучасним адміністративно-територіальним поділом, територію Покуття становить уже “сім районів Івано-Франківської області” або

²⁰⁴ Євтух В. Б., Троцинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. – К., 2004. – С. 41.

²⁰⁵ Там само. – С. 41–42.

²⁰⁶ Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України... – С. 388.

²⁰⁷ Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 499–546.

²⁰⁸ Там само. – С. 505.

²⁰⁹ Там само. – С. 519–520.

“верхів’я Дністра та Попруття”²¹⁰. Зрозуміло, що при такому районуванні Західного надрегіону, у посібнику Б. Савчука не знайшлося місця Опіллю та Надсянню, а Тернопільщина, окрім незначної суміжної з Хмельницькою областю смуги, не належить до Поділля тощо. Стосовно Волині, то, на думку автора, вона як невід’ємний історико-етнографічний регіон України “загалом співпадає із давньоруською територією, відомою з літописів під назвою Волинська земля”²¹¹. За браком місця не зупиняємося на інших, не менш дискусійних і суперечливих моментах, властивих для цього посібника. Узагальнимо тільки, що за подібних підходів до підготовки відповідних “етнологічних” видань користі з них, м’яко кажучи, мало.

На тлі згаданої праці Б. Савчука суттєво вирізняються змістом та науковими підходами окремі підрозділи з порушеного питання у навчальних посібниках “Українське народознавство” та “Етнографія України”, автором яких є вже неодноразово згадуваний у нашому дослідженні Р. Кирчів. Зокрема, спираючись на дані діалектного районування, географію діалектних ареалів української народної мови в мовознавстві, а також на наукові здобутки своїх попередників-етнологів, найбільшою типологічною одиницею цей дослідник вважає історико-етнографічний регіон (зону) – Центральньо-східний (Південно-східний), Північний (Поліський) і Західний (Південно-західний), кожний з яких поділяє ще на певні етнографічні райони та підрайони. Наприклад, в межах Західного регіону народознавець виділяє Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину і Закарпаття²¹². Серед них Волинь, Поділля, Гуцульщина, Бойківщина і Лемківщина є, на думку Р. Кирчіва, типовими історико-етнографічними районами²¹³, тоді як Прикарпаття – також “зоною”²¹⁴, а Закарпаття – це назва історико-географічного й адміністративно-територіального рівнів²¹⁵, “ареал, край, на порівняно невеликій території якого є різні етнографічні й етнічні традиційно-побутові реалії та культурні взаємовпливи”²¹⁶. Стосовно характеристики та визначення етнографічних меж перелічених історико-етнографічних районів, які подає етнолог, то у нас вони не викликають сумнівів. Зокрема, на відміну від багатьох згаданих вище українських дослідників другої половини ХХ ст., етнолог цілком правомірно зараховує до етнографічної Волині північну смугу Тернопільської та Львівської областей, а до Поділля – більшу частину Тернопільщини. Натомість виокремлення Прикарпаття як окремого історико-етнографічного району (зони) видається нам безпідстав-

²¹⁰ Там само. – С. 528.

²¹¹ Там само. – С. 515–516.

²¹² Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України... – С. 134.

²¹³ Кирчів Р. Етнографічне районування України // Українське народознавство. – 1994. – С. 62, 63, 66; Його ж. Етнографічне районування України // Українське народознавство. – 2004. – С. 62, 63, 66; Його ж. Історико-етнографічні райони України... – С. 134, 135, ..

²¹⁴ Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України... – С. 138.

²¹⁵ Кирчів Р. Етнографічне районування України // Українське народознавство. 1994. – С. 69; Його ж. Етнографічне районування України // Українське народознавство. – 2004. – С. 69; Його ж. Історико-етнографічні райони України... – С. 134, 135.

²¹⁶ Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України... – С. 138.

ним. Очевидно цей топонім як типологічну одиницю Р. Кирчів запозичив із схеми етнографічного районування, яку накреслив В. Наулко²¹⁷. І все ж, на відміну від останнього, у межах Прикарпаття львівський народознавець виділяє ще Покуття та Опілля як локальні етнографічні райони, а також наддністрянське жидачівсько-самбірське Підгір'я, перемишльсько-яворівське Надсяння та Українську Буковину як своєрідні етнографічні підрайони²¹⁸. Щоправда, в іншому посібнику Буковину подано вже як назву історико-географічного та адміністративно-територіального рівнів²¹⁹, де в суміжних територіальних частинах простежується продовження подільського, покутського і гуцульського ареалів.

Загалом, згідно зі схемою історико-етнографічного районування Р. Кирчіва, Галичина як історико-політичний край є найстрокатішою з етнографічного погляду територіальною частиною України. Схожу схему районування Р. Кирчів бачить і в царині фольклорної традиції. Принаймні у межах Галицького краю вчений розрізняє назви таких районів українського фольклору: Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Покуття, Передкарпатське Подністров'я, Опілля, Надсяння, Мале Полісся, Західне Поділля²²⁰. Отже, порівняно зі схемою етнографічного районування України, тут автор, окреслюючи географію наддністрянського жидачівсько-самбірського Підгір'я та північну смугу Львівської області (Сокальський район) і суміжної території по той бік нинішнього українсько-польського кордону²²¹, вживає дві нові географічні назви – відповідно Передкарпатське Подністров'я і Мале Полісся. Словом, дослідник постійно намагається удосконалити свою схему етнографічного районування України, хоч добре розуміє, що без спеціальних досліджень зробити це важко, майже неможливо. Саме з цієї причини Р. Кирчів постійно наголошує, що запропонована ним схема етнографічного районування України є “умовною”, “робочою” тощо.

Насамкінець підведемо загальні підсумки. По-перше, за два останні століття питання історико-етнографічного районування Галичини та України загалом цікавило багатьох учених, однак єдиної схеми вони не розробили донині, тобто всі запропоновані раніше є поки що робочими, які потребують удосконалення та уточнення. Такий стан зумовили дві головні причини: недостатнє етнографічне вивчення багатьох районів і місцевостей та відсутність спеціальних етнографічних досліджень із докладним картографуванням реалій традиційної матеріальної і духовної культури українців, зокрема й Галицького краю. По-друге, упродовж

---

²¹⁷ Кирчів Р. До проблем етнографічного районування України // Народознавчі Зошити. – 1995. – № 3. – С. 129.

²¹⁸ Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України... – С. 136–139.

²¹⁹ Кирчів Р. Етнографічне районування України // Українське народознавство. – 1994. – С. 69; Його ж. Етнографічне районування України // Українське народознавство. – 2004. – С. 69.

²²⁰ Кирчів Р. Регіональність фольклорної традиції // Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: Нариси й статті. – Львів, 2002. – С. 29, 33 (карта).

²²¹ Там само. – С. 27.

XIX–XX ст. у цій ділянці народознавчих знань накопичилося чимало некомпетентного, суб'єктивного та випадкового. На жаль, з порушеного нами питання найбільше привнесли негативного в українську наукову думку сучасні дослідники, котрі, пропонуючи свої схеми історико-етнографічного районування України, спираються не на належні критерії та принципи його з'ясування, на достовірний фактологічний матеріал, а на власні суб'єктивні міркування, часто-густо заангажовані та упереджені. По-третє, і досі в українській етнологічній науці немає узгодженого понятійно-термінологічного апарату на означення як типологічно однорідних, так і різних за таксономічним рівнем розвитку явищ, безпосередньо пов'язаних з історико-етнографічним районуванням України. Помітним є також те, що вводячи в науковий обіг окремі поняття (“історико-етнографічна область”, “історико-етнографічний регіон”, “історико-етнографічний район”, “етнографічний район”, “етнографічний підрайон” тощо) більшість дослідників не дають їм визначення, не розкривають їхнього основного змісту, що відтак негативно позначається на загальній схемі етнографічної мозаїчності України, зокрема й Галичини, яку вони пропонують читачеві. По-четверте, під час розроблення історико-етнографічного районування України значна частина сучасних етнологів досить часто довільно вживає у своїх працях історичні, географічні, етнографічні, історико-етнографічні та історико-політичні назви, що, з одного боку, привносить смисловий дискомфорт у сприйняття конкретного фактичного матеріалу та наукової позиції автора, з іншого – нівелює позитивне значення відповідної публікації в українському народознавстві загалом. Стосується це насамперед Галичини як надуманого “історико-етнографічного регіону” (“історико-етнографічної області” тощо), оскільки в межах цього історико-політичного краю виявляємо майже десяток окремих етнографічних підрозділів, у культурі і побуті населення кожного з яких етнологи виявляють локальну специфіку, а діалектологи – особливості народно-розмовної мови.

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

ТРАДИЦІЙНЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЖИТЛО УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Українські землі, які входили в XIX–на початку XX ст. до австрійської провінції Галичина, не становили якоїсь цілісності з погляду історико-етнографічного районування України. У традиційно-побутовій культурі галицьких українців, незважаючи на спільність їхньої історичної долі, зокрема в австрійські часи (1772–1918 рр.), не сформувалися специфічні риси на зразок тих, які властиві народній культурі етнографічних груп українського народу чи історико-етнографічних районів України. Матеріальна і духовна культура українців Галичини, маючи в своїй основі спільне генетичне коріння з традиційно-побутовою культурою всього українського етнічного масиву, водночас відзначалася наявністю локальних, „діалектних” рис. На цей факт звернув увагу ще наприкінці XIX ст. Іван Франко, зазначивши побутування у „Східній Галичині” (де домінували українці. – *Р.С.*) багатьох „етнографічних типів”¹. Подібне явище притаманне не лише етнічній культурі українців, але й культурам інших етнічних спільнот як слов’янських, так і неслов’янських. Це повною мірою стосується і такої важливої галузі традиційної культури, як житло.

Народне житло галицьких українців під кутом зору основних типологічних характеристик цієї галузі матеріальної культури – горизонтального планування і системи опалення, що відзначаються стійкістю і добре зберігають етнічну традицію², безсумнівно становить невід’ємну частину української етнічної домобудівної традиції. Остання сягає своїм корінням щонайменше часів ранньослов’янської етнічної спільності. На думку дослідників, „наявність таких ознак, як абсолютна однотипність у вирішенні інтер’єру житлового приміщення (розміщення печі в куті біля входу з орієнтацією її устя до входу (до чільної стіни хати. – *Р.С.*) і діагональне відносно печі розташування покуті), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки зведення стін житла з наступною їх побілкою по зрубі або глиняній обмазці, поширення лише відкритого типу двору з переважанням вільної забудови дозволяє говорити про певну типологічну єдність українського народного житла”³. Більше того, „традиційний інтер’єр (внутрішнє планування) української хати, пов’язаний в основних рисах з давньоруськими традиціями, простеженими археологами з

© Сілецький Р., 2008

¹ Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 472.

² Грацианская Н. Н., Листова Н. М., Токарев С. А. Введение. Типология народного жилища в странах зарубежной Европы // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968. – С. 9.

³ Миронов В. В., Наулко В. И., Космина Т. В. Украинцы // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – Москва, 1987. – С. 119.

XI–XII ст., характеризувався в XIX ст. дивовижною типологічною єдністю⁴ на всій етнічній території України, незважаючи на наявність відмінних, нерідко контрастних, природно-географічних умов (гір і низовин; лісових, лісостепових та степових районів), неминучих культурних впливів різноетнічних сусідів у зонах контактування (росіян, білорусів, поляків, словаків, угорців, румунів, молдаван), відсутність тривалий час власної державності як етноконсолідуючого чинника та, відповідно, приналежність у різні історичні періоди до різних державних утворень (Польського Королівства, Великого Литовського Князівства, Речі Посполитої, Московської держави, Молдавського князівства, Російської імперії, Австро-Угорської монархії тощо). До типових, загальнопоширених на всій території розселення українців, рис традиційного інтер'єру належать такі: піч, звернена усям до поздовжньої стіни з вікнами*, розташовувалася в куті біля входу; по діагоналі від печі знаходився репрезентаційний кут, в якому вішали на стінах образи, рушники, тут же стояв стіл, а біля нього – невелика переносна лавка, зліва від стола – скриня; вздовж тильної стіни житла між піччю і боковою причілковою стіною влаштовували дерев'яний поміст, на якому спали; вздовж чільної фасадної і бокової причілкової стін стояли нерухомі лави; в куті біля дверей і над ними споруджували дерев'яні полиці або невелику шафку для посуду, а на стіні напроти устя печі – полиці для хліба і кухонного начиння⁵.

Водночас у традиційному житлобудівництві галицьких українців мали місце локальні особливості, які визначалися приналежністю певної місцевості, а відтак і культури її мешканців, до того чи іншого історико-етнографічного району України з властивими для нього культурно-побутовими рисами. Серед етнографічних районів, що не виходили за межі історико-політичної Галичини, можна назвати Покуття, Підгір'я, Опілля, Надсяння. Кілька історико-етнографічних районів не вписувалися в адміністративно-політичні межі української Галичини – Східної Галичини австрійського періоду. Саме до таких належали відповідні частини Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини, Західне Поділля і галицька Волинь. Тому традиційне селянське житло українців Галичини розглянемо за означеним етнографічним районуванням.

Насамперед зупинимося на житлі українського населення галицької частини Карпат, заселеної трьома етнографічними групами – бойками, лемками і гуцулами. Для народного житлобудівництва **Бойківщини** характерне трикамерне планування – хата+сіни+комора, яке приблизно з середини XIX ст. набуло масового поширення в розглядуваному етнографічному районі, витіснивши двокамерну „хижу” (сіни+хата)⁶. Крім зазначеного загальноукраїнського варіанта трикамер-

⁴ Миронов В. В., Наулко В. И., Космина Т. В. Украинцы... – С.120–121.

* За винятком лемків, у житлах яких устя печі виходило до вужчої, причілкової стіни „хижі”.

⁵ Там само. – С. 121.

⁶ Будзан А. Ф. Житло // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 161.

ного житла на Бойківщині паралельно побутувала „хижа”, в якій власне кімната знаходилася між сінми і коморою (сіни+хата+комора)⁷. Наприкінці XIX ст. на Бойківщині в середовищі заможніших селян побутувало чотирикамерне житло – хата+сіни+хата+комора⁸. У східній та центральній частинах галицької Бойківщини сіни нерідко відігравали ще й функцію молотильного току – „боїська”, „боща”. В західних районах Бойківщини, зазвичай, під одним дахом з житлом знаходилися господарські приміщення, утворюючи зімкнутий тип забудови двору⁹. На раціональності блокування бойками господарських будівель двору з житловими звернув свого часу увагу Іван Франко: „Бойко [...] дивиться на речі з погляду користі і доцільності. Спосіб будування житла дозволяє йому взимку мати всю худобу, так би мовити, біля себе, під одним дахом; господар має змогу, не переступаючи порогу свого житла, зачинити з середини всі двері”¹⁰.

Житлові та господарські будівлі бойки споруджували з дерева (ялиць, смерек) у зруб. Вінці зруба складали з кругляка або з „плиниць” – половинок розколотого дерева, повертаючи їх півкруглим окорованим боком назовні. Заможніші „газди” на Турківщині і Сколівщині з кінця XVIII ст. зводили хати з дерев’яною підлогою („мостом”), „лавками” перед фасадною стіною, „присінками”. Простінки між вікнами заповнювали „сумцями”. Стіни завершувалися поздовжніми балками-„платвами”, на які вкладали поперечні – „очапи”. Стелю в хаті підтримував один поздовжній сволок – „трагар”, „драгар” або два-три поперечні („сволочки”), які зазвичай прикрашалися різьбою. Конструкція даху трималася на кроквах – „рогах”, „кізлах”, „кролях”. Перша і остання пари крокв зміцнювалися поперечками („бантинами”). У східній частині Бойківщини „бантини” мала кожна пара крокв. Дах бойківської „хижі”, здебільшого чотирихилий, був стрімкий (висота видимого зовні зрубу до висоти даху коливається в межах співвідношень 1:2,5 – 1:3,5¹¹). На заході етнографічного району траплялися хати з двосхилими дахами, в яких над причілковими стінами були влаштовані щити, зашиті соломною або вертикально укладеними дошками („хати в щитах”). Покрівельним матеріалом слугували солом’яні сніпки, покладені гузирем донизу. Гребінь даху („верх”) викладали із старої м’ятої соломи („мерви”) і притискали його кізлинами – „ключинням”. Екстер’єр бойківської „хижі” доволі стриманий, скромний. Лише на Сколівщині „присінки” мали масивні одвірки, звужені і заокруглені догори, прикрашені вишуканою різьбою. У старих „хижах” двері нерідко були трапецієподібної форми. В передній стіні було два, рідше три „волокові” вікна прямокутної форми розміром 30×40 см. В окремих селах Турківщини стики між „плиницями” у стінах зрубу „імшили”, обмазували глиною і покривали білим або підсиненим вапном. Рідше білили лише торці зрубів.

⁷ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К., 1994. – С. 125.

⁸ Будзан А. Ф. Житло // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – С. 161.

⁹ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах... – С. 118.

¹⁰ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1982. – Т. 36. – С. 87.

¹¹ Могитич І. Р. Житлові та господарські будівлі двору. Житло // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С. 75.

Характерною особливістю інтер'єру народного житла бойків було влаштування під стелею з двох або трьох боків „хижі” однієї-двох „гряд”, на яких просушували дрова, льон, зберігали посуд тощо. Опалення тривалий час було курним. Принаймні, ще в 40–50-х рр. ХХ ст. досить часто воно тут траплялося. Старі печі були глинобитними, прямокутної або квадратної форми (розміром 160×180 см; 220×220 см). При курному опаленні дим виходив крізь спеціально влаштований в стелі отвір („вікно”, „димник”), а також через прочинені двері. На куті пічної платформи (де сходяться припічок із запічком) вмонтовували плоский камінь (розміром 30×30 см, 40×40 см) – „світич”, на якому палили скіпку з метою освітлення житла. В курній „хижі” стеля і верхня частина стін були завжди закіпчені і мали густо-коричневий, майже чорний, колір. Тому їх двічі на рік перед святами мили.

Приблизно з другої половини ХІХ ст. на Бойківщині відбувся поступовий перехід до півкурного опалення: до печі прилаштовували димозбірник – „кіш”, за допомогою якого дим відводився крізь „цівку” у сіни. Це, своєю чергою, спричинило появу вікон більшого розміру, дерев'яної підлоги, обмазки і побілки вікон. На зламі ХІХ – ХХ ст. поширюється відокремлена піч з плитою і духовкою.

Усунення диму з житлової кімнати відкрило ширші можливості для декоративного оздоблення „хижі”. Зокрема, почали застосовувати інтер'єрні тканини – верети, рушники, покрівці, розмальовані миски. Атрибутом бойківської „хижі” був стіл-скриня. У давнину стільницю витесували з суцільного шматка дерева (140–200 см завдовжки і 7–10 см завтовшки, завширки – 70–90 см)¹². В курних хатах іноді в стільниці видобували заглиблення у формі мисок. Підстілья прикрашали різьбою – хрестами, розетами, які виконували апотропеїчну функцію.

На захід від Бойківщини галицькі Карпати заселяла українська етнографічна група **лемків**^{*}. У східній і центральній частині галицької Лемківщини переважали двори зімкнутого типу забудови (однорядовий та Г-подібний варіанти), на заході – вільного, а окремих селах крайнього заходу – замкнутого¹³. Останній тип забудови двору – замкнутий – мешканці сусідніх польських сіл номінували „рускою поставою”¹⁴, підкреслюючи, очевидно, в такій спосіб його традиційність саме для лемків-русинів (українців. – *Р.С.*). Лемки, як і сусідні бойки, називають власне житло (а також цілий зімкнутий двір, в якому під одним дахом зібрані усі житлові та господарські будівлі) „хижею”.

У найбідніших селян траплялися примітивні двокамерні житла типу хата+сіни, в яких останні часто були більших розмірів із в'їзними воротами і виконували фун-

¹² *Кіщук Т. П.* Інтер'єр житла // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – С. 168.

^{*} В 1947 р. галицькі лемки в результаті проведеної польським комуністичним урядом акції „Вісла” були майже повністю депортовані зі своїх історичних земель на захід Польщі.

¹³ *Сілецький Р., Сополига М.* Двір // Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. У 2-х т. – Львів, 1999. – Т. 1.: Матеріальна культура. – С. 243–244, 251–252.

¹⁴ *Райнфусс Р.* Народная архитектура лемков // Карпатский сборник. – Москва, 1972. – С. 48. (Ethnographia Carpathica: Труды Международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей).

кцію стодоли. На крайньому заході галицької Лемківщини траплялися двокамерні житла, що складалися зі „світлиці” (власне житлової кімнати) і „пекарні” – сіней з варистою піччю*.

В другій половині XIX – на початку XX ст. найпоширенішим типом горизонтального планування житла на галицькій Лемківщині був трикамерний. Зокрема, у західній частині району побутував варіант трикамерної „хижі”, при якому обабіч сіней знаходилися дві житлові камери – „хижа” з піччю і „світлиця” (житлове неопалюване приміщення): хижа+сіни+світлиця. Подекуди поруч з опалюваною „хижею” розташовувалася комора (з входом із сіней): хижа/комора+сіни+світлиця. Якщо з часом її перетворювали на житлове приміщення, то вхід влаштували з кімнати. У житлах заможніших селян траплялося й по дві комори. Одна з них („кувната”, „куната”) використовувалася під житло: хижа/комора+сіни+світлиця/комора. Іноді комори зводили біля причілкової – вужчої стіни хати: комора + хижа + сіни + світлиця + комора. Для східної і центральної частин галицької Лемківщини, де домінує однорядовий варіант зімкнутого типу забудови двору, характерний загальноукраїнський варіант трикамерного планування житла – хата+сіни+комора.

З XVIII ст. на теренах галицької Лемківщини поступово поширюється тип горизонтального планування житла, при якому камери відділені одна від одної стінами, що йдуть паралельно до поздовжньої осі будинку. Такий ускладнений тип планування був, здебільшого, результатом розвитку три- або чотирикамерного житла: хата/комора+сіни+хата/хата+ванькир; хата/комора+сіни+хата; хата/ванькир+сіни+хата/комора¹⁵.

За будівельним матеріалом і контрукцією житло лемків подібне до бойківського. Галицькі лемки зводили свої „хижі” зі смереки або ялини** за допомогою зрубної техніки. На сході етнографічного району тривалий час (приблизно до середини XIX ст.) зберігалася архаїчна техніка з’єднання кутів з випуском кінців „швалів” на 15–20 см – „старовіцькі вугла”. У новіших будівлях „швали” з’єднувалися між собою в „канюк” або „французький вугол” без випуску кінців. Третя і четверта зверху колоди виступають приблизно на один метр від зрубу „хижі” („окренти”,

---

* Розміщення печі у сінях є, можливо, наслідком впливу польської чи словацької традицій, оскільки такий шлях розвитку системи опалення мав місце в еволюції народного житла західнослов’янських народів, які намагалися усунути з житлової кімнати якщо не всю піч, то бодай повернути в сіни її устя (див.: *Ганцкая О. А., Грацианская Н. Н.* Крестьянское жилище западных славян // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968. – С. 176). Це сприяло поліпшенню гігієнічних характеристик житлової кімнати – усуненню диму, бруду, сміття.

¹⁵ *Czajkowski J.* Budownictwo ludowe w Karpatach w XIX–XX wieku. Źródła, komentarze. – Sanok, 1988. – Tabl. X.

** Лемки південних схилів Карпат (де бракувало хвойних лісів) будували зрубні житла з менш якісних листяних порід деревини (найчастіше з бука), або ж купували в галицькій („польській”) Лемківщині готові „хижі” з ялиці чи смереки і переносили їх в села південної Лемківщини. З огляду на це тамтешні мешканці називали такі хати „польоками”, „полоками” (Див.: *Reinfuss R.* Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie // Lud. – Lwów, 1935. – Т. 32. – С. 9).

„крахульці”, „ощепа”). На їхні кінці спирається додаткова колода – „острішник”, який підтримує край даху. Іноді „ощепа” мистецьки вирізані і мають профіль латинської літери S.

Дошану стелю підтримують три поперечні сволоки. У старих „хижах” вони, своєю чергою, спираються на товстий поздовжній сволок – „трагар”. Нижня або бокова площина „трагаря” зазвичай прикрашена різьбою: розетами, хрестами, різком молодого місяця. Тут же зазначені ім’я власника хати, рік побудови „хижі” тощо. Також лише в старих хатах галицької Лемківщини можна бачити на місці „трагаря” (приблизно на 15–20 см нижче середнього сволока) „свинар” – товсту балку, до якої підвішували тушу заколеної свині з метою полегшення її обробки.

У „хижах” галицької Лемківщини часто траплялися спарені вікна прямокутної форми, які одне від одного відділені лише тонкими стовпцями. На заході розглядуваного етнографічного району траплялися дверні прорізи, в яких верхня частина мала овальну форму. Верхній одвірок прикрашали різьбою – хвилястими лініями, хрестами, зазначали дату побудови.

Крокви даху спиралися на платви і були продовжені „припусницями”, що своєю чергою спиралися на вже згадані „острішники”. Найпоширенішою формою даху був чотирихилий. Покривали „хижу” соломною, яку вкладали східцями. З кінця XIX ст. на західній Лемківщині поширився двоххилий гонтовий дах. В центральній і східній частинах галицької Лемківщини з гонти робили лише „каленіцю” – гребінь даху.

Приблизно до першої чверті XX ст. в житлах галицьких лемків переважало курне опалення. Комини („капи”) над челюстями печей почали зводити лише з другої половини XIX ст. в південній частині Лемківщини. Специфічною рисою житла лемків, яка відрізняє його від загальноукраїнського, є орієнтація устя печі до причілкової стіни¹⁶. Локальною особливістю інтер’єру народного житла галицьких лемків був стіл, стільницю якого виготовляли з масивної плити каменю-пісковика, витесаної місцевими майстрами¹⁷.

Були певні особливості екстер’єру житла. Відкритий зруб „хижі” галицькі лемки часто просочували нафтовою ропою, а проміжки між вінцями заповнювали глиною і забілювали вапном. Через це на зрубі хати чергувалися темно-коричневі і білі горизонтальні смуги. Цікавими є розписи вхідних дверей: на чорному або „цеглястому” тлі малювали „круглі колеса сонця, зорі, квіти, листки та посередині родове дерево – скільки від прадіда жило, вивелося членів рідні в хаті”. З народженням дитини жінки, „направляючи красила перед Великоднем, або перед роковими празниками („кермашем”) не перемальовують наново ціле родове дерево, тільки

¹⁶ *Кіщук Т. П.* Інтер’єр // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – С. 112. (Така орієнтація устя печі характерна, крім лемків, і для інших куточків слов’янського світу. Вона наявна у південно- і середньоросійському житлі, а також у народному домобудівництві словаків і мораван (етнографічної групи чехів. – *Р.С.*).

¹⁷ *Сивак В., Сополіга М.* Інтер’єр житла. Традиційні меблі // Лемки. Історико-етнографічне дослідження. У 2-х т. – Т. 1. – С. 285–286.

домальовують від долини ще одну пару галузок. Це на те, щоб довгий, добрий досвід усіх попередніх членів рідні цим способом виявлявся („переоначувався”) в новонародженій дитині”. [...] Люди дуже гніваються, як хтось затре, або замаже будь-яку галузку на тому дереві. Це те саме, як обида кого-небудь із рідні. Побіч галузок („кошиці”) на цьому дереві, що призначені (або радше присвячені чи зв’язані з дівчиною в хаті) для жіночої половини в рідні, є намальовані гарні квіти, листки барвінку, щоб дівчата подобалися і скоро виходили заміж і були веселі завжди і щасливі. Біля мужеських є зорі, або сонця, щоб парубки були дужі, сильні, щоб жадна хвороба їх не чіпалася. Дуже давня є форма прикраси дверей і міжвіконня – ломаними хрестями (свастиками. – *Р.С.*). Ці хрести мають окремі, дорисовувані перехрестики на своїх раменах, це означає поминковий знак за померлим дідом, батьком, або менший за братом, що помер у молодому віці. Для жінок не присвячують таких хрестиків”. В „подібний спосіб розмальовані вугли”, щоб „відьма-бурсорка, що піде до обори відбирати (заворожувати тварину) молоко, тратила зір на крутих закарлючках вуглових мережок”. „Така орнаментальна форма в цілій своїй повноті виявляється в найдальших гірських селах Лемківщини”¹⁸.

Для традиційного житлово-господарського будівництва **гуцулів** характерними були двори двох типів забудови: вільний (поширений на всіх етнічних землях українців) і замкнутий (мав ареал поширення значно менший – Гуцульщина, західна частина Лемківщини, Волинське Полісся). Останній гуцули називали „граждою”, „хатою з граждою”, „хатою з брамою”. Замкнутий гуцульський двір – „гражда” складався із зблокованих між собою житлових та господарських будівель і конструктивно зв’язаної з ними високої дерев’яної огорожі, вкритої двосхилим дашком. Всередині цього комплексу знаходилося замкнуте з усіх сторін і відкрите зверху подвір’я¹⁹.

Що стосується власне житла гуцулів, то для нього характерні дві лінії розвитку: від однокамерної кліті (колиби) та від двокамерної стаї-п’ятистінки. Перша властива стаціонарним і сезонним житлам, друга – лише сезонним. Найпростішим типом постійного житла було однокамерне – „бурдей”. Воно опалювалося „по-чорному”, тому його ще називали „курним”, оскільки дим виходив крізь прочинені двері або вікна і стеля та верхня частина стін були „темно-вишневими” від диму²⁰. Наступним етапом його розвитку була двокамерна хата, яка виникла шляхом прибудови холодних сіней та хлівів („притул”, „дахів”) до напільної і бокових стін житла. Найбільш поширене на українських землях в XIX–на початку XX ст. трикамерне житло, відоме на Гуцульщині у двох варіантах: 1) комора+хата+сіни (комора+сіни+хата) і 2) хата+сіни+хата („дві хати через сіни”). Зазвичай їх оточували „притулами”. Кімнати могли бути як різновеликими (часто одна з них не опалювалася), так

¹⁸ *Тарнович Ю.* Матеріальна культура Лемківщини. – Краків, 1941. – С. 71–75.

¹⁹ *Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в українських Карпатах... – С. 106.

²⁰ *Шухевич В.* Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання 1899 р. – Верховина, 1997. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 122.

і рівноцінними („хата на дві половини”). У заможніших гуцулів побутувало чотирикамерне житло типу комора+хата+сіни+хата²¹.

Гуцульське будівництво було дерев'яним, зрубним. Хати зводили зі смереки, рідше бука. Фундаментом зрубу слугувало каміння, покладене під кути будівлі. Стіни складали з колод або протес (півколод з гострими краями), іноді використовували тесанці (з обтесаними двома паралельними гранями), застосовуючи різні варіанти зрубною техніки „в руські угли” з лишком. Приблизно з другої половини ХІХ ст. на Гуцульщині з'являється врубка без лишку – „риб'ячий хвіст”, „канюк з відкритим прямим зубом”, „канюк з відкритим скісним зубом”. Зруб хати був відкритий ззовні і зсередини. З гігієнічною метою гуцули двічі на рік мили стіни і стелю хати гарячою водою і розсолем з квашеної капусти (останнє мало запобігати шашелі і комахам-паразитам). Стелю в хаті підтримували сволоки, які прикрашали різьбою. На галицькій Гуцульщині відомі сволоки, на яких, крім геометричного орнаменту, є сюжетні зображення, в тому числі антропоморфні та зооморфні. Зокрема на сволоку із с. Білоберізка (Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), який датується 1836 р., бачимо демонологічну постать русалки (?), птахів, тварин, церкву, розп'яття²².

Поширеним явищем на Гуцульщині були піддашки і ганки, влаштовані перед фронтальною стіною хати, які захищали житло від снігу і дощу.

Дахи жител галицьких гуцулів мали конструкцію на кроквах, чотирисхилі, пошиті драницями. На гребені даху прикріплена „буркниця” – довга колода з боковими пазами, в які заганяли верхній шар драниць.

На Гуцульщині до початку ХХ ст. траплялися курні хати. Для відведення диму з житла прорізували отвір у стелі або сінешній стіні – „димник”, „горішняк”. У гуцульській хаті досить рано (порівняно із сусідніми етнографічними районами України) з'явилася дерев'яна підлога, що дослідники пояснюють домінуючою роллю тваринництва в структурі господарських занять місцевих мешканців²³.

Піч розташовували на дерев'яному (каркасної конструкції) опіччі. З початку ХХ ст. з'явилися плити. З другої чверті ХІХ ст. в хатах заможніших галицьких гуцулів траплялися кахлеві печі. Мальованими кахлями викладали припічок і запічок, а також з них зводили комин (з 16–30 кахлів). На кахлях, окрім рослинних розписів, часто були побутові сцени, зображення опришків, іконопис (серед популярних святих – Микола, Катерина, Варвара, Кирило, Мефодій, Богородиця)²⁴. Що стосується інших особливостей інтер'єру, то варто зазначити, що в хатах бідніших гуцулів в ХІХ ст. в лавках нерідко видобували заглиблення для їжі (вони викону-

²¹ Могитич І. Р., Кішук Т. П. Садиби, житло, інтер'єр // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 166–170.

²² Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини: Альбом. Авт.-упоряд. О. А. Крапчук – К., 1991. – С. 22–23. (Скарби музеїв України).

²³ Могитич І. Р., Кішук Т. П. Садиби, житло, інтер'єр // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – С. 175.

²⁴ Лащук Ю. П. Кераміка // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – С. 407–408.

вали функцію миски). На жердці над постіллю розвішували одяг, верети, ліжники, килими. На покуті („образнику”)* вішали ікони, свячене зілля, розмальовані тарелі, писанки, кукурудзяні шульки, топірці, сирні коники, весільні колачі. Специфічною рисою інтер’єру гуцульського житла було декорування меблів та предметів хатнього побуту різьбою та випалюванням. Вирізьбленими чи випаленими орнаментами часто прикрашали ніжки та спинки ліжка, дерев’яні кронштейни опіччя, жердки, мисники, колиски, стіл тощо. Невід’ємною частиною внутрішнього облаштування житла була скриня, яку виготовляли з букового дерева, фарбували в червоний і синій колір, прикрашали різьбою. Завдяки плоскій стільниці вона могла також виконувати функцію стола. Важлива роль у декоративному вирішенні інтер’єру гуцульського житла належала художнім тканинам – ліжникам, веретам, рушникам, бесагам, тайстрам.

Для народного житла **Покуття**, як і для багатьох інших елементів традиційної культури цього етнографічного району, були характерні перехідні риси, зумовлені сусідством з Гуцульщиною і Поділлям. На Покутті в XIX – на початку XX ст. домінував відкритий двір вільного типу забудови. Господарські будівлі розташовувалися вільно або були частково між собою зблоковані. У минулому тут також зустрічалися двори із замкнутим типом забудови на зразок гуцульської „гражди”²⁵. До особливостей селянського двору Покуття потрібно зачислити локальну традицію кам’яної вимостки внутрішньосадибних комунікацій.

Щодо традиційного житла покутян, зокрема типів його горизонтального планування, то в кінці XIX–на початку XX ст. однокамерні хати тут зустрічалися спорадично лише серед найбільш вільних верств селянства. Найпоширенішим серед останніх було двокамерне житло сіни+хата. Іноді в тильній частині сіней такого житла відгороджували „комірчину”. Поширеним серед незаможного селянства явищем було також добудовування до сіней зазначеного типу двокамерного житла хліва (хлів+сіни+хата).

Проте в основній масі покутського селянства в розглядуваний період побутувало трикамерне житло, відоме тут у чотирьох варіантах: 1) хата+сіни+комора; 2) хата+сіни+хатчина; 3) хата+сіни+хата; 4) хата+сіни+світлиця²⁶. Перший варіант – хата+сіни+комора – слід вважати найпоширенішим, базовим, який в зазначений період переважав на всіх українських етнічних землях. Три інші розвинулися завдяки еволюції комори в житлове приміщення. Другий варіант найчастіше був при розростанні селянської родини, одруженні дітей. А третій і четвертий були характерними для найзаможніших селян. В трикамерному житлі типу „дві хати через сіни” кімнати були рівноцінними, а в сінях („хоромах”) біля тильної стіни

* В українських Карпатах найпочеснішою частиною житла вважається не покуть (кут по діагоналі від печі), а стіна навпроти дверей (Див.: *Кіщук Т. П.* Інтер’єр // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – С. 119).

²⁵ *Урбанович Б. П.* Жилищно-хозяйственный комплекс крестьянской усадьбы Покутья (конец XX – начало XX века): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Минск, 1988. – С. 11.

²⁶ Там же. – С. 13.

іноді влаштували комору. У варіанті зі „світлицею” її або не опалювали цілком, або ж у ній споруджували грубку. Таку світлицю використовували okazіонально, оскільки вона виконувала репрезентативні функції. Атрибутом хати зі світлицею був ганок.

Організація інтер'єру традиційного покутського житла мала загальноукраїнський характер. Локальні риси тут найвиразніше виявлялися в декоративному оздобленні хати. Для нього були властивими колористична стриманість тканин, рідкісне використання розписів і вишивки, переважання керамічних і паперових („витинанки”) прикрас.

Основу системи опалення традиційного житла на Покутті в розглядуваний час становила вариста піч. У кінці ХІХ ст. набула поширення на Покутті плита („кухня”), прибудована до печі, яка слугувала для приготування їжі (смаження, варіння). В житлах заможніших селян комин над піччю обкладали кахлями. Часто під піччю покутяни влаштували яму для зберігання картоплі. Загалом піч і пристрої для відведення диму на Покутті нічим не відрізнялися від загальноукраїнських. Єдине, що привертає в цьому контексті увагу – номінація димозбірника (комина) лексею „горн”^{*}.

Дослідники розрізняють два ареали традиційного житлобудівництва на Покутті – лісостеповий і степовий або Подільську височину і прикарпатську частину (Карпатський прогин)²⁷. В прикарпатській частині Покуття основним будівельним матеріалом була деревина в поєднанні з глиною. Тут з ялини зводили стіни і основні конструктивні елементи житла – сволок, стелю, крокви даху тощо. Конструкція стін була зрубною з кругляка або півкругляка („у вугли” з лишком або без випустів – „у ценьк”). Найчастіше зруб зовні і зсередини клинцювали, обмазували глиною і білили. Безпосередньо на передгір'ї його залишали відкритим. Чим далі від гір на північ, тим частіше з'являються житла стовпово-дильованої конструкції („в заміт”, „в слуп”). Особливо поширеною тут є комбінована техніка зведення житла: комора – „в зруб”, а власне хата (житлова кімната) – „в заміт” або ж навпаки. При застосуванні згаданої вище техніки спорудження будівель зі стовпів („слупів”), у яких були зроблені пази, зводили каркас. Проміжки між „слупами” каркасу заповнювали „ділями” („робили заміт”). Згодом стіну обмазували глино-солом'яною сумішшю і білили.

А в лісостеповому і степовому Покутті головним будівельним матеріалом слугувала глина, яку доповнювало дерево. З різних його порід споруджували кар-

^{*} Найближчу паралель до цього терміна, яка стосується системи опалення українського народного житла, знаходимо аж на Середньому Поліссі, де лексею „горно”, „горен” поліщуки називали примітивне відкрите вогнище в тимчасовому і стаціонарному житлах. (Див.: *Сілецький Р.* До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 495–500.)

²⁷ *Якимович А.* Традиційне народне житло Покуття кінця ХІХ – початку ХХ ст. // *Музей народної архітектури та побуту у Львові. Наукові записки.* – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 59.

кас будівлі. Зокрема з дуба робили сохи (стовп з вилокподібним розгалуженням на верхньому кінці. – *Р.С.*), підвалини, платви. Широко застосовували в місцевому будівництві також лозу, ліщину. Із соломи і глини виготовляли вальки. У придністровському Покутті переважали так звані „кільовані” хати: на дубових підвалинах зводили каркас стін з дубового кілля, який переплітали вальками. Також у придністров’ї траплялися „дильовані” будівлі і „биті хати”. Останні були глинобитні, зведені без дерев’яного каркаса. Глину накладали вилами, давали час на підсихання, потім знов накладали шар і т. д. Товщина таких стін сягала до 50 см. Коли стіна підсихала, сокирою обрубували нерівності.

Найпоширенішою конструкцією стелі покутського житла була комбінація трьох-чотирьох поперечних сволоків і одного поздовжнього. Дах покутяни зводили на кроквах. Його пошивали соломною, а в придністровських селах – очеретом. Для солом’яних дахів Покуття є характерним розвинутий гребінь, зафіксований „кізлинням”, і „острішки” на рогах. Стріха хати, пошита „карбами” – рядами сніпків гузирем донизу, яка спорадично трапляється в покутських селах, також, як і попередній елемент (розвинутий гребінь даху) є, на думку дослідників, впливом західноподільського житлобудівництва²⁸.

Народне житлово-господарське будівництво наддністрянського жидачівсько-самбірського **Підгір’я** (як, зрештою, й інші галузі традиційної культури і побуту місцевих мешканців) вивчене ще недостатньо. Проте вже навіть в селянському житлі цього локального етнографічного району наявні риси, які дають змогу вирізнити його серед сусідніх бойківського і опільського. На Підгір’ї переважав вільний тип забудови селянського двору. Зрідка можна було зустріти однорядовий зімкнутий двір, аналогічний бойківському. Характерною особливістю підгірського традиційного житлово-господарського будівництва є блокування господарської будівлі – стайні з хатою²⁹. Причому побутували два варіанти розташування в хатньому блоці будівлі для утримання худоби: 1) в одному ряду з житловими будівлями (наприклад: стайня+сіни+хата; комора/хата+сіни+стайня тощо); 2) паралельно до житлової (господарської) будівлі (наприклад: ванькир/хата+сіни+комора/стайня; хата+сіни+комора/стайня). До стайні вели здебільшого двоє дверей – знадвору і з сіней. Стодолу, зазвичай, виносили за межі житлової будівлі³⁰.

Ще одну прикметну особливість народного житлобудівництва Підгір’я становить різноманітність планувальних схем житлових споруд³¹. Цьому сприяло, зокрема, поширення в розглядуваному районі (особливо в кінці XIX – на початку

²⁸ *Урбанович Б. П.* Спільні риси у народному будівництві Поділля і Покуття // Проблеми етнографії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам’янець-Подільський, 1986. – С. 106–107.

²⁹ *Радович Р.* Традиційне сільське житло Підгір’я кінця XIX – поч. XX ст. // Народознавчі Зошити. – 1995. – № 4. – С. 224.

³⁰ *Радович Р.* Традиційне будівництво Старосамбірщини // Старосамбірщина. Альманах. – Старий Самбір, 2001. – С. 53.

³¹ *Радович Р.* Традиційне сільське житло Підгір’я... – С. 225.

XX ст.) жител з виділеною по ширині кімнати коморою або ванькирем. Невід'ємною частиною такого житла є зруб-п'ятистінок (хата/комора), який входить до будівлі цілісним і компонуєчим елементом. У процесі розвитку горизонтального планування житла комора перетворилася у ванькир – житлове приміщення. Найінтенсивніше ця еволюція протікала наприкінці XIX – початку XX ст.³² Відома ціла низка варіантів планування житла, до якого входив як компонент зруб-п'ятистінок. Серед них до найпростішого належить п'ятистінок з сіньми: хата/комора+сіни. Для заможніших верств підгірського селянства характерні складніші типи планування житла. Найчастіше в їхній основі були дві житлові кімнати (два п'ятистінки), розділені сіньми. До напільної стіни одного житлового приміщення прилягала комора, а до другого – ванькир (його ще деколи називали „малою хатою”). Іноді під напільними стінами двох кімнат („верхньої” і „нижньої”, „малої” і „великої”, „хати” і „хатини”) могли влаштувати дві комори: хата/комора+сіни+хата/комора. Відомі також багатокамерні житла з розвинутим горизонтальним плануванням, до яких входили і п'ятистінок, і звичайна кліть: комора/хата+сіни+хата; ванькир/хата+сіни+комора. Варто зазначити, що за наявності в житлі п'ятистінка (-ів) вхід до комори влаштували переважно з сіней, а вхід до ванькира – з кімнати і сіней. Горизонтальне планування та інтер'єр подібного підгірського житла колоритно описав Іван Франко у творі „Моя вітцівська хата”: чотирикамерне в плані житло (хата+сіни+хата/комора) складалося з „долішньої” робочої кімнати з піччю, і „горішньої”, яка розташовувалася по другий бік сіней. У „горішній” кімнаті була невелика піч і в північній стіні влаштовані двері, які вели в комору³³.

Поширеним типом планування житла на Підгір'ї в XIX–на початку XX ст. були дво- і трикамерні хати, в основі яких лежала звичайна кліть: хата+сіни; хата+сіни+комора; хата+сіни+хата.

Основою системи опалення житла українських селян Підгір'я була традиційна вариста піч, яку зазвичай розташовували в кімнаті в кутку між сінешньою і напільною (як правило північною) стінами. Якщо до комплексу житла входив ванькир, то піч розвертали устям у це приміщення, а до чільної стіни кімнати виходив запічок.

На Підгір'ї відомі також випадки, коли устя печі виводили в сіни³⁴, повністю усуваючи при цьому з кімнат дим і бруд, які супроводжують процес опалення. Одночасно в сінях влаштували перегородку і в такий спосіб з холодного, в минулому неопалюваного, приміщення виникала опалювана „пекарня” – кухня. Зазначимо, що такий шлях еволюції системи опалення і горизонтального планування житла нетиповий для українців, а ширше – східнослов'янських народів. Натомість він властивий для західних слов'ян, у тому числі поляків³⁵. Тому можна припустити,

³² Там само. – С. 223.

³³ Франко І. Моя вітцівська хата // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 214.

³⁴ Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір'я... – С. 225.

³⁵ Ганцкая О. А., Грацианская Н. И. Крестьянское жилище западных славян // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968. – С. 160–161.

що описане вище явище, яке спорадично траплялося в розглядуваному етнографічному районі України, виникло під впливом польських поселенців, які тут віддавна проживали поруч з українцями.

Піч займала в житловій кімнаті приблизно 1/4 частину всієї площі. За конструкцією, будівельним матеріалом і технологією спорудження вона нічим не вирізнялася на загальноукраїнському фоні. Лише наприкінці XIX ст. на Підгір'ї до печі починають прибудовувати „кухню” – плиту, тобто розпочинається процес поступової сигментації функцій печі.

Що стосується системи відведення диму з житла, то як свідчать дослідники, на Підгір'ї ще на початку XIX ст. переважали курні хати³⁶. Дим з печі виходив безпосередньо в житлову кімнату і крізь отвір у стелі виводився на горище. Приблизно з середини XIX ст. в підгірян набула поширення півкурна система виведення диму, при якій дим за допомогою димозбірника відводився з печі відразу в сіни і там стелився на горище. З кінця XIX ст. тут вже поширюється опалення „по-білому”, при якому дим повністю усувається з житла за допомогою димозбірника і комина, виведеного понад дах хати.

Приблизно до кінця XIX ст. в підгірському житлі переважала глиняна долівка, яка при курній і півкурній системі відведення диму була найзручнішою в сенсі дотримання елементарних норм чистоти в хаті. Після переходу до півкурного і чистого опалення почали білити стіни в хаті (крім сволока, який мили). Замість стола на Підгір'ї часто використовували скриню. Поширеним атрибутом інтер'єру підгірського житла був „бамбетель”, який виконував і функцію лавки, і спального місця. До традиційних прийомів декоративного оздоблення інтер'єру житла місцевих мешканців належали витинанки і паперові квіти, які чіпляли на стінах і сволоку.

Будівельним матеріалом на Підгір'ї слугувало дерево (смерека, ялина, осика). Підвалини виготовляли з дуба. Стіни будівель зводили в зрубній або каркасно-дильованій техніці, які, зазвичай, взаємодоповнювали одна одну. Давнішим на Підгір'ї є зрубне будівництво. „Хати в вуглах” тут переважали над іншими ще, принаймні, в третій чверті XIX ст.³⁷ Стіни, зведені з якісних порід деревини (ялини, смереки) зовні залишали відкритими, промашуючи шви між вінцями жовтою глиною. В окремих місцевостях шви і торці зрубу забілювали білим вапном або промашували білою глиною, що підкреслювало ритміку стін. Нерідко стіни повністю забілювали з метою захисту зрубу від корозії і шкідливих атмосферних впливів. Відкриті поверхні зрубу часто підмальовували охристою глиною.

Стіни, збудовані з листяних порід деревини, вирівнювали шаром суміші глини з солом'яною січкою. Стелю в хаті підтримували один-три поздовжні сволоки. Найпоширеніша конструкція даху в розглядуваний період – на кроквах. Відомі також окремі випадки півсошної конструкції. Дах найчастіше чотирискілий, пошитий солом'яною.

³⁶ *Lubicz-Czerwiński I.* Okolica zadniestrzka między Stryjem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłęsk lub odmian tej okolicy. – Lwów, 1811. – S. 172–173.

³⁷ *Радович Р.* Традиційне сільське житло Підгір'я... – С. 221.

Досить виразним в галузі традиційного селянського житлового будівництва є перемисько-яворівське **Надсяння** – етнографічний підрайон Прикарпаття. Саме тут побутувала оригінальна в конструктивному відношенні „халупа” (хата – *Р.С.*), відома в українській народознавчій літературі під назвою „житло з дахом на пристінних стовпах”. Зазначимо, що донедавна це цікаве явище традиційної культури було цілком невідоме українській енологічній науці, оскільки дослідники виявили його в Україні і описали лише наприкінці ХХ ст.³⁸, коли багато компонентів народної матеріальної культури в більшості місцевостей майже зникли.

Особливість житла з дахом на пристінних стовпах полягала в тому, що воно складається з двох незалежних в конструктивному відношенні частин: зруба хати, перекритого стелею, і самого даху, підтримуваного каркасною системою, стовпи якої розташовані зовні біля стін „халупи”. Завдяки цьому при необхідності зруб такого житла можна розібрати, не порушуючи даху і конструкції, яка його підтримує. У польській енологічній науці така конструкція хати, а точніше даху, одержала назву „прислупової”³⁹.

Мешканці Надсяння (зокрема на Старосамбірщині Львівської області) такий конструктивний тип житлобудівництва називали „хата в хаті” або „хата в вугла, а зруб на стопах”⁴⁰. На тій частині Надсяння, яке залишилося в межах польської держави, відомі подібні назви: „халупа на слупах”, „сліпі слупи”, „верх на слупах”, „скриня в вугла, а дах на слупах”, „на ов’язанню”, „на ов’яз”, „на руштованню”⁴¹ та ін.

Відомі сьогодні на Надсянні „халупи” з дахом на пристінних стовпах мають добре розвинуте горизонтальне планування, оскільки складаються зі зрубів-п’ятистінків (дворядових жител): халупа/комора; халупа/ванькир. В заможніших селян житлові приміщення склалися з двох зрубів-п’ятистінків, симетрично розділених сіньми: хата/ванькир + сіни + хата/комора; мала халупа/комора + сіни + велика халупа/ванькир; велика халупа/ванькир + сіни + мала халупа/комора; хата/ванькир + сіни + хата/комора⁴². Потрібно зазначити, що у всіх відомих в Україні „халупах” зазначеної конструкції устя печі („пекарського п’сца”) розвернуте в сіни. Тому в сінях при напільній стіні відгороджують кухню („пекарню”): хата/ванькир + сіни/пекарня + велика хата/мала хата; велика халупа/ванькир + сіни/пекарня + мала халупа/халупа⁴³.

Нагадаємо, що такий шлях еволюції системи опалення житла, при якому тіло печі залишалося в хаті, а челюсті виводилися в сіни (що давало змогу усу-

³⁸ Радович Р. Традиційне будівництво Старосамбірщини... – С. 54–56.

³⁹ Dołżycka B. Konstrukcja przysłupowa // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. – Wrocław, 1995. – Т. 2. Budownictwo. – S. 87.

⁴⁰ Радович Р. Традиційне будівництво Старосамбірщини... – С. 54.

⁴¹ Радович Р. „Хата в хаті”, або житло з дахом на пристінних стовпах // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 709.

⁴² Там само. – С. 709.

⁴³ Там само. – С. 709.

нути з кімнати дим, бруд, запах кухні, тобто підвищити його гігієнічність, а сіни, своєю чергою, перетворити на опалюване приміщення, кухню) властивий для західнослов'янської житловобудівельної традиції. Водночас для західних слов'ян, і поляків зокрема, також характерною рисою була наявність перед піччю відкритого вогнища, влаштованого на підвищенні⁴⁴. На Надсянні в обстежених дослідниками об'єктах – хатах з дахом на пристінних стовпах – відкрите вогнище чи його рудименти не виявлені.

В бідніших господарів житло розташовувалося лише по один бік сіней: хата/пекарня+сіни+комора. Траплялися також випадки, коли з житлом блокували деякі господарські будівлі, найчастіше стайню.

В надсянських житлах зазначеного типу конструкції дах утримує система стовпів, розташованих біля стін будинку. Стовпи, як і сам дах, розміщені окремо від зрубу „халупи”. Основу пристінної конструкції („зрубу” (!)) становлять вісім стовпів („стовпів”), встановлених біля поздовжніх стін в місцях перехрещення вуглів зрубу та при випусках вуглів сінешніх стін. Нижні кінці „стовпів” спираються на землю або на підкладені камені, а верхні – „зачоповані” в гнізда поздовжніх „платів”, які, в свою чергу, зв'язані чотирима поперечними платвами. Всі чотири пари „стовпів” ще попарно зв'язані „риглями”. З метою зміцнення „зрубу” до „стовпів” і „платів” ще кріпили бруси („банти”) в поперечному напрямі будівлі.

Дах був чотирихилий, на кроквах, зв'язаних у верхній частині попарно „бантинами”. Покрівельним матеріалом служила солома, рідше (в містечках) – гонт.

Стіни в „халупах” з дахом на пристінних стовпах збудовані з дерева (найчастіше „ялового”) в зруб („в вугла”, „в вугли”, „в вугло”). Таке поєднання стовпової конструкції даху зі зрубною конструкцією стін становить ще одну прикметну рису житла з дахом на пристінних стовпах⁴⁵. Дубові підвалини („підліжки”, „трами”) встановлювали або на камені, або на землю – на шар негашеного вапна. Посередині фасадної стіни житлової кімнати влаштовували одне велике прямокутної форми вікно шляхом з'єднання двох менших шестишибкових вікон.

Стелю, присипану з метою утеплення хати шаром суміші глини з соломою або січкою, підтримувала система сволоків („бальків”, „грагарів”), укладених в різній комбінації.

Зазначимо, що проблема генезису конструкції хати з дахом на пристінних стовпах досі ще остаточно не вирішена. Невеликі острівці таких будівель виступають у багатьох місцевостях слов'янського світу – в Лужиці, Сілезії, Чехії, Моравії, Словаччині, в західній Малопольщі, в українців Надсяння (по обидва боки сучасного українсько-польського кордону) та спорадично на Покутті⁴⁶.

⁴⁴ *Szymański A.* Systemy i urządzenia ogniowe // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* – Т. 2: Budownictwo. – S. 233.

⁴⁵ *Радович Р.* „Хата в хаті”, або житло з дахом на пристінних стовпах... – С. 710.

⁴⁶ *Радович Р.* „Хата в хаті”, або житло з дахом на пристінних стовпах... – С. 724–725; *Pokropek M., Pokropek W.* Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce. – Warszawa, 1995. – Т. 1: Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie. – S. 145.

Українське народне житло **Опілля** належить до поодиноких галузей традиційної культури згаданого району, вивчених етнологами⁴⁷. Проте вже навіть саме житло дає підстави говорити про Опілля як про локальний етнографічний район західноукраїнського краю, оскільки традиційне житло місцевих українських селян відрізнялося за своїми основними характеристиками від відповідної галузі народної культури мешканців сусідніх українських етнографічних районів – Підгір'я, Надсяння тощо. Якщо розглянути горизонтальне планування сільського житла опіллян, то неважко помітити, що воно на фоні довколишніх етнографічних районів вирізняється значною поліваріантністю планувальних схем. У зазначений період на Опіллі невідоме однокамерне житло, а класичний варіант двокамерного (хата + сіни) траплявся досить рідко. Натомість переважали хати з двома житловими приміщеннями. Водночас варіант планування, при якому дві рівноцінні чи різновеликі кімнати були розділені сіньми, належав до досить рідкісних, які траплялися лише на периферії Опілля. Саме таке житло, яке складалося з півкурної і курної кімнат, розділених сіньми, спостерігав у 1839 р. Яків Головацький, перебуваючи під час подорожі в містечку Миколаєві поблизу Львова. Будинки місцевих українських міщан були такими ж, як і селянські, що цілком відповідало характеристиці подібних поселень: „місто як село, міщани як селяни”⁴⁸.

Поширеною особливістю горизонтального планування житла опіллян другої половини XIX–початку XX ст. було виділення при напільній стіні сіней кухні („пекарні”, „хатини”, „халупини”, „кухенки”, „сінець”, „підсінків”)⁴⁹. На таке, загалом, нетипове для розвитку українського народного житла явище, при якому в первісно холодних сінях була виділена тепла кухня, звернув свого часу увагу польський етнолог Адам Фішер, який писав, що в українців „піч переважно опалюється з житлової кімнати, але, наприклад, у Львівському воєвоєводстві можна помітити печі, які опалюються із сіней”⁵⁰. Очевидно йшлося про традиційне житлобудівництво Опілля.

Часто такі будівлі склалися з двох рівно- чи різновеликих житлових приміщень („хати” і „хати”, „хати” і „хатини”, „малої хати” і „великої хати”, „передньої” і „задньої” хати, „хати” і „світлиці”, „літньої” і „зимової” хати, двох „халуп”, „халупи” і „халупки”), розділених сіньми, в яких при напільній стіні влаштована кухня. У сінях жител типу: хата+сіни+комора також виділяли пекарню⁵¹. В деяких західних сілах Мостиського району окремої пекарні не виділяли, хоча устя печей були розвернуті в сіни. На Опіллі також відомі житла, в яких, крім власне хати

⁴⁷ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX–початку XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 230. Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 78–106.

⁴⁸ Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. // Подорожі в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вступ. стаття М. А. Вальо. – Львів, 1993. – С. 25–27.

⁴⁹ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі... – С. 88.

⁵⁰ Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. – Lwyw; Warszawa; Kraków, 1928. – S. 74.

⁵¹ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі... – С. 89.

(житлової кімнати), ще були лише сіни з виділеною в них пекарнею: хата+сіни/пекарня. Хатам заможніших верств селянства була властива більша кількість камер в житловому блоці: хата+сіни/пекарня+хата+комора+хата.

За наявності в сінях кухні сюди ж було розвернуте устя („челюсти“) печі, тоді як тіло останньої залишалося в кімнаті. Часто в кухні була й плита. Дим виводився через „кагли“ на горище, а звідти через отвори під гребенем даху (або ж через комин) – назовні. Якщо опалення було курне, то стелі в пекарні не споруджували, а лише іскрогасник („капу“, „капулу“, „бабку“, „бабу“, „дзвін“). Частково дим виходив крізь двері з пекарні в сіни, а звідти – надвір. Для цього двері, що вели з пекарні до сіней, робили з двох половинок – верхньої і нижньої, які відкривалися незалежно одна від одної. За наявності в одному з житлових приміщень грубки її опалювання здійснювали також з пекарні. Часто в пекарню вели вузьенькі (50–60 см) двері, влаштовані в кімнаті за опалювальним пристроєм⁵².

Питання про причини і час появи в житлі українців Опілля „пекарні“ шляхом еволюції (сегментації) холодних сіней на власне сіни і теплу кухню зі стелею залишається відкритим і, безсумнівно, потребує спеціального дослідження. Дозволимо собі поділитися лише певними спостереженнями, які, можливо, є ключем до розгадки цієї проблеми. Вище вже зазначено, що такий шлях розвитку холодних сіней в тепле опалюване приміщення властивий для західнослов'янського житла. Причому в кухні, влаштованій в сінях, нерідко біля устя печі ще зберігалося відкрите вогнище або його рудимент. На Опіллі про останнє не маємо жодних відомостей. А от що стосується західнослов'янських впливів на житло місцевих українців, то необхідно брати до уваги той незаперечний факт, що саме на території Опілля в минулому проживала значна кількість польського населення. При цьому потрібно, звичайно, зважати на неточність австрійської статистики, оскільки бралися до уваги лише такі показники, як мова і віросповідання. Наведемо для ілюстрації кілька цифр щодо кількісного відсотка мешканців так званих „опільських“ повітів, які на початку XX ст. (станом на 1900 р.) належали до римокатолицького віросповідання: Бібрка – 18,3%, Броди – 20,1%, Бережани – 27,0%, Бучач – 27,6%, Городок Ягеллонський – 29,2%, Яворів – 11,1%, Львів – 39,4%, Мостиська – 29,8%, Перемишляни – 25,0%, Рогатин – 16,1%, Рудки – 25,3%, Самбір – 25,3%, Золочів – 21,7%, Жидачів – 14,9% і т.д.⁵³ Навіть ці приблизні дані свідчать про значну в кількісному відношенні польську громаду на Опіллі. Тому можна припустити, що саме під їхнім впливом в українців-опілян в житлі поширилася шляхом переділу сіней пекарня.

У західній та південно-західній частинах Опілля також були поширені хати з виділеними по ширині житлової кімнати ванькирами чи коморами. В житлі опілян ванькир використовувався як кухня („пекарня“, „хатина“, „халупина“). Піч при цьому залишалася в житловій кімнаті, а її устя розвертали у сусідній ванькир. Відомо декілька варіантів такого житла. Найпростіший з них становила хата з кухнею і

⁵² Там само. – С. 89–90.

⁵³ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S. 39–40 (tab. 6), 44–45 (tab. 7).

сіннями: хата/кухня+сіни. До більш поширених належали такі: комора+сіни+хата/кухня; комора+хата/кухня+сіни; хата/кухня+сіни+комора/комора. В заможніших селян нерідко було більше житлових приміщень: хата+сіни+кухня/хата; комора/хата+сіни+кухня/хата; комора+хата/кухня+сіни+хата/комора.

В хатах, де проживали розширені сім'ї, житлові приміщення з ванькирем розташовувалися обабіч сіней. У західних районах Опілля траплялися також житла з п'ятистінком типу: хата/комора+сіни+хата/комора; комора/хата+сіни+хата; комора/хата+сіни+комора/хата⁵⁴.

У південній та західній частинах Опілля часто під одним дахом з житлом блокували стайню, рідше – стодолу.

За конструкцією опільське житло розглядуваного періоду було каркасним. Стовпи каркаса розташовувалися на підвалинах. Основним будівельним матеріалом слугувала деревина і глина. Найчастіше опіляни простір між стовпами каркаса заповнювали плотом з довгих глиносолом'яних вальків по вертикальних кілках. Посередині стіни встановлювали горизонтальний ригель. Каркасно-дильовані стіни були заповнені дошками (завтовшки приблизно 6 см), які обмазували шаром глиносоломи. Стелю влаштовували з гибльованих дошок, її не забілювали і періодично мили. Стіни всередині і зовні білили. Долівка була глиняною. У житловій кімнаті влаштовували лише одне вікно в чільній стіні. Часто воно було витягнуте по горизонталі або ж встановлювали два спарені віконця. Переважали чотирихилі, солом'яні, гладкі дахи.

Невід'ємний компонент культурного ландшафту української Галичини ХІХ–початку ХХ ст. становило народне житло західної частини **Поділля**. Етнологи вказують на існування локальних особливостей народної архітектури Поділля, які здебільшого найпомітніші на півночі та півдні цього етнографічного району (переважання дерева як будівельного матеріалу на півночі і заміна його глиносоломою на півдні, збагачення з півночі на південь палітри декоративних засобів оформлення житла і господарських будівель двору, збільшення пластики солом'яних дахів)⁵⁵. Проте деякі особливості народного житлобудівництва простежуються і в західній (галицькій) частині Поділля.

У ХІХ–на початку ХХ ст. на західному Поділлі найпоширенішими були дво- і трикамерні житла. Двокамерні будинки типу хата+сіни переважали в бідніших верств подільського селянства. Розвиток цього типу планування відбувався такими шляхами: 1) виділенням в сінях (шляхом встановлення перегородки) комірчини або комори; 2) встановленням в житловому приміщенні груби, що призводило до перегородження кімнати і поділу її на чисту хату і кухню („ванькир”), в бік якої розвертали „челюсті” варистої печі. Перехідним етапом у виділенні кухні можна вважати розвернення устя печі в сіни і влаштування там перегородки. Кухня-„ванькир” відокремлювалася вздовж і сіней, і хати. Вхід до неї влаштовували з боку

⁵⁴ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі... – С. 94.

⁵⁵ Косміна Т. В. Етнічна виразність народного житла // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 242.

кімнати. Якщо ж кухню виділяли в сінях, то до неї вів вхід зі сторони сіней. Житло, в якому кухня відгороджена частково в сінях, а частково – в хаті, відомий в літературі під назвою „лісостеповий варіант подвійного житла”⁵⁶. На західному Поділлі поширені такі варіанти двокамерного (і похідні від нього) планування: хата/ванькир+сіни; хата/ванькир+сіни/комора; хата+сіни/кухня; хата+сіни+стайня⁵⁷.

Трикамерне житло наприкінці XIX–початку XX ст. переважало над іншими типами горизонтального планування. В північних районах західного Поділля домінував класичний варіант трикамерного планування хата+сіни+комора. На півдні частіше зустрічався варіант хата+сіни+хатина або хата+сіни+хата („дві хати через сіни”, „хата на дві половини”)⁵⁸. Якщо в одній з кімнат споруджено замість печі грубу, то таке житлове приміщення подоляни називають „світлицею”. Нерідко в одній з кімнат (здебільшого у „світлиці”) виділяли шляхом встановлення перегородки спальню або дитячу кімнату („алькир”, „валькир”).

Подальший розвиток північного варіанта трикамерного західноподільського житла (хата+сіни+комора) відбувався за рахунок виділення в сінях кухні, а в житловій кімнаті – ванькира вздовж тильної північної стіни (сіни/комірчина+хата/ванькир+комора; сіни/кухня+хата/ванькир+комора). Причому в останньому випадку перегородкою слугували опалювальні пристрої – піч і груба. У ванькирі готували їжу, спали, а кімната ставала чистим приміщенням.

У південному варіанті західноподільського житла (хата+сіни+хата) могло бути й два ванькири (хата/ванькир+сіни/комора+хата; хата/ванькир+сіни+хата). Їхню появу в подільському житлі дослідниця Тамара Косміна пов’язує з польськими впливами, аргументуючи тим, що „таке планування (наявність ванькира. – *Р. С.*) становить давній тип і в деяких воєводствах Польщі”⁵⁹. Мабуть цього недостатньо, щоб стверджувати про наявність польських впливів на українське народне житлобудівництво подолян. Водночас зазначимо, що на західному Поділлі й справді в минулому проживало чимало поляків. Зокрема, станом на 1900 р. в західноподільських повітах римокатолики становили значний відсоток населення: Борщівському – 17,9%, Бучацькому – 26,7%, Чортківському – 25,1%, Гусятинському – 26,0%, Тернопільському – 29,5%, Терехівському – 37,7%, Заліщицькому – 13,8%, Збараському – 30,6%⁶⁰.

До особливостей народного житла українців західного Поділля належить побутування в трикамерній хаті сіней з наскрізними дверима. Також характерною для західноподільської хати є прибудова до тильної або причілкової стін „притул”, „причеп”, „прибоків” на зразок гуцульських.

Основою системи опалення західноподільського житла розглядуваного періоду слугувала, як і всюди в Україні, вариста піч. Ще на початку XX ст. подекуди

⁵⁶ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980. – С.49–50.

⁵⁷ Там само. – С. 56.

⁵⁸ Там само. – С. 52.

⁵⁹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... – С. 53.

⁶⁰ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku.... – S. 44–45 (tab. 7).

на західному Поділлі (Борщівський і Заліщицький райони) траплялося півкурне виведення диму – через „каглу” в стіні і крізь отвори в даху – назовні. Наступним етапом розвитку системи опалення стала поява на зламі XIX–XX ст. опалюваної „лежанки” з окремою топкою (для обігрівання хати), а згодом – виділення окремої плити. Її поява спричинила зникнення опалюваної лежанки і натомість поширення груби, яка вже розташовувалася окремо від печі і нерідко виконувала ще й функцію перегородки між кімнатою і ванькирем. Особливість західноподільського комина („капи”) полягала в тому, що він у вигляді плетеного з лози конуса розміщувався над сіньми (на всю їхню ширину) і різко звужувався доверху.

Для західного Поділля була характерна каркасно-глинобитна техніка будівництва. Для каркасу використовували тверді породи деревини (дуб). Стовпи вкопували в землю або ставили на камені. Вгорі у розвиліні сох цих стовпів укладали платви, які, своєю чергою, слугували опорою для крокв. В минулому стіни городили лозою або грабовим гілляччям і обробляли (заповняли всі щілини) сумішшю глини з половиною. Подібним способом зводили стелю. У розглядуваний період (XIX–початок XX ст.) найчастіше для спорудження стін використовували глиносолом’яні вальки різної форми: „галамуци”, „глевки” (завдовжки приблизно 30 см), „балабухи” (кулясті вальки завдовжки приблизно 15 см), „довгі вальки” (на всю довжину соломи)⁶¹. Найпоширенішими були довгі вальки, якими заплітали „стрихульці” – дубове кілля, вертикально встановлене в каркасі. Часто посередині їхньої висоти встановлювали для міцності ригелі (в такому випадку „стрихульці” були короткими). У безлісих місцевостях „галамуци” укладали в стінах без кілля і стовпів з нахилом („в сосонку”).

Траплялися також безкаркасні стіни, зведені із суміші глини і соломи. Таку стіну зводили за допомогою опалубки або ж без неї. Зрідка зустрічалися хати з цегли-сирівки (на глиняному розчині) та житла з каменю (здебільшого з каменю зводили нижню частину хати, а верхню – з вальків). Стіни подільських хат білили ззовні і зсередини. У деяких місцевостях піч і стіни оздоблювали декоративним розписом. Часто біля покуті стояла скриня з плоским віком, яка виконувала функцію стола. Інтер’єр прикрашали мальованою керамікою, декоративними тканинами.

Подібну до стін конструкцію мала і стеля. Її найчастіше підтримували один поздовжній і два-три поперечні сволюки. Їх не забілювали, а лишень мили, або замальовували темними фарбами. Долівки в житлових камерах також викладали з вальків-„галамуців”.

Дах західноподільської хати мав конструкцію на кроквах, пошитий соломою.

Історично до адміністративної Галичини австрійських часів належала південно-західна частина етнографічної Волині (сучасні Сокальський, Радехівський, Буський, північні частини Жовківського, Кам’яно-Бузького і Бродівського районів

⁶¹ Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам’ятки народної архітектури Західного Поділля. – Тернопіль, 2003. – С. 8–9.

Львівської області). В етнографічній літературі цей куток Галичини відомий під назвою **галицька Волинь**⁶².

Традиційне селянське житло місцевих українців сформувалося, як і всюди в Україні, на основі однокамерної опалюваної кліті. Проте однокамерне житло на Волині досить швидко було витіснене розвинутішими типами горизонтального планування. Принаймні вже в другій половині XIX ст. ми не маємо про нього жодних звісток. Натомість в цей час набуло поширення (здебільшого серед малозаможних селян) двокамерне житло типу хата + сіни⁶³. Найчастіше житлову кліть зводили в зруб, а сіни добудовували у стовповій техніці.

У другій половині XIX–на початку XX ст. найпоширенішим типом горизонтального планування житла на галицькій Волині було трикамерне загальноукраїнського варіанта: хата+сіни+комора. В сінях звичайно було двоє дверей („навиліт”). Якщо ж двері були лише одні, то біля тильної стіни відгороджували комірчину („присінки”). Вхід до комори вів з сіней.

Значно рідше в розглядуваному районі траплявся асиметричний варіант трикамерного житла сіни+хата+комора. У такій хаті було лише одне витягнуте горизонтально вікно. Двері в комору вели знадвору з фасадного боку. До бокових та тильної стін такої будівлі нерідко прибудовували прибоки або шопи. Траплялося, що з житловою будівлею блокували господарські споруди двору – стайню або стодолу.

Один із шляхів еволюції трикамерного житла полягав у перетворенні комори на друге житлове (опалюване або неопалюване) приміщення. У цьому випадку комору або виділяли перегородкою в сінях, або прибудовували до однієї з причілкових стін хати.

На зламі XIX–XX ст. серед заможнішого селянства галицької Волині набули поширення житла з виділеною по ширині житлового приміщення коморою або ванькиром (другою кімнатою)⁶⁴. Житлові будівлі типу: ванькир/хата+сіни+комора побутували ще в середині XIX ст. Згодом їх негоризонтальне планування вдосконалюється – комора/хата+сіни+ ванькир/хата. Відомий цілий ряд варіантів подібного житла: ванькир/хата+ сіни+комора; хата+сіни+хата/комора; ванькир/хата+сіни+комора/хатина; хата/комора+сіни+хатина/комора; ванькир/хата+сіни+комора/комора. На галицькій Волині ванькир відгороджували від кімнати капітальною стіною, тоді як на решті території етнографічної Волині функцію такої перегородки виконували піч і груба⁶⁵.

На початку XX ст. подекуди починають виділяти в сінях кухню („пекарню”, „сінці”). Що стосується опалювальних пристроїв, то на галицькій Волині, як і на

⁶² Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (Друга половина XIX – початок XX століття) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1992. – Т. 223. Праці секції етнографії та фольклористики. – С. 95; Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – Луцьк, 2000. – С. 8–9.

⁶³ Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури... – С. 14.

⁶⁴ Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині... – С. 99.

⁶⁵ Там само. – С. 100.

Гуцульщині, в минулому можна було зустріти, крім звичайних печей, облицьовані художніми кахлями. Курні хати в розглядуваний період були рідкістю. При наявності ванькира в ньому розташовувалося тіло печі, а устя виводили в кімнату. Або ж (переважно в житлах початку ХХ ст.) піч залишали в хаті, а устя розвертали у ванькир, перетворюючи його в такий спосіб на кухню. Іноді устя печі виводили в сіни і відгороджували там кухню.

На галицькій Волині також виявлені сліди архаїчної традиції влаштування в сінях вогнища для приготування їжі. Федір Вовк на початку ХХ ст. писав, що такі півзакриті вогнища („кабиці”)⁶⁶, розташовані посеред сіней, є великою рідкістю. Натомість досить часто в той час зустрічалися „кабиці”, які знаходилися в сінях біля стіни під комином, зокрема вчений замалював такий опалювальний пристрій в містечку Корці на Волині⁶⁷. На галицькій Волині відомі випадки, коли в сінях під комином встановлювали металеву триніжку і під нею розпалювали відкрите вогнище⁶⁸. У такий спосіб можна було при потребі приготувати гарячу їжу, не розпалюючи печі.

Стіни в хатах галицької Волині не білені. Їх періодично, як і сволюки, мили. Долівка, зазвичай, глиняна. Лише в житлах останньої чверті ХІХ ст. все частіше в хаті й коморі з’являється дерев’яна підлога.

Ікони розвішували вздовж усієї причілкової стіни. У покутньому куті стояла скриня з плоским віком, яка виконувала функцію стола. Зрідка траплявся стіл. Для декорування інтер’єру застосовували „пташок”, зроблених з писанок, паперові прикраси.

Основним будівельним матеріалом на галицькій Волині слугувала деревина: переважно – сосна, рідше використовували тополю, липу, дуб. З дуба виготовляли, як правило, підвалини, стовпи каркаса, тиблі тощо. Як фундамент застосовували обрізки дубових колод („стояни”, „штандарі”, „кльоци”, „колодки” та ін.). Часто „підвалини” укладали просто на землю. Стіни зводили як у зрубній, так і в каркасній техніках, які нерідко поєднувалися в одній будівлі. Ще в першій половині ХІХ ст. переважали зрубні будівлі („в вугли”). У кінці ХІХ–на початку ХХ ст. починає переважати у зв’язку з браком якісного будівельного лісу каркасно-дильована техніка⁶⁹. Подекуди (в безлісих місцевостях) траплялися каркасно-вальковані і цегляні хати.

⁶⁶ Детальніше про „кабицю” див.: Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 242. Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 230–247.

⁶⁷ Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 106.

⁶⁸ Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Східної Галичини та південного заходу Волині (ІІ пол. ХІХ–поч. ХХ ст.) // Народознавчі Зошити. – 1999. – № 2. – С. 227.

⁶⁹ Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині... – С. 96.

Зрубні будівлі зводили з колод („цівок”), брусів та дошкоподібних пластин – „дошок на чотири цілі” (завтовшки приблизно 10–13 см). Шпари між вінцями утеплювали мохом. Зовні білили лише зруб житлової кліті і сіней, зрідка – фасад комори. Якщо деревина у зрубі була неякісною, то стіни виправляли сумішшю глини з половиною. Доцану стелю в житлі підтримувала комбінація сволоків: кілька поперечних „бальків” лежали на поздовжньому „трамі”.

Чотирихилі дахи зводили на кроквах. А в житлах першої чверті XX ст. переважали двоххилі покрівлі. Хати пошивали солом’яними сніпками. В кінці XIX ст. на галицькій Волині з’являються хати, покриті листовим металом, дахівкою.

Наведений етнографічний матеріал дає підстави стверджувати, що традиційне селянське житло українців Галичини за своїми основними типологічними характеристиками (горизонтальним плануванням, організацією інтер’єру, системою опалення) має спільну генетичну основу із загальноукраїнським, що свідчить про етнокультурну спільність галицьких українців з основним українським етнічним масивом. Водночас в народному житлі українського селянства Галичини мали місце й локальні особливості. Вони сформувалися в процесі історичного розвитку під впливом цілого комплексу чинників – особливостей природно-географічного середовища, специфіки структури господарських занять, приналежності до локальних етнографічних комплексів традиційної культури, соціально-економічних чинників, можливо – культурних впливів представників інших етносів, які проживали в українській частині Галичини. Розглянуті вище локальні етнографічні особливості житла українців Галичини не підлягли нівеляції за часів австрійського панування, незважаючи на існування будівельного законодавства. У гірських повітах Галичини дотримання його норм бойки, лемки та гуцули ігнорували⁷⁰. А на рівнинних галицьких територіях воно було неефективним і не наклало якогось відбитку на житлобудівництво українського населення⁷¹.

⁷⁰ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах... – С. 26–27.

⁷¹ Рачковський Г. Законодавче регулювання сільського будівництва в Галичині за часів Австрійської монархії // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Зб. наук. праць. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 78.

Костянтин КОНДРАТЮК

УКРАЇНСЬКЕ ПРОФЕСІЙНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Початок ХХ ст. розпочався значним поживленням українського професійного мистецтва Галичини, що було зумовлено, насамперед, зростанням самосвідомості галицьких українців та розгортанням національного руху.

Особливо популярною цариною української культури того періоду був театр товариства “Руська бесіда”. Глибоко занурений в українську етнографію, він пропонував привабливе поєднання акторської гри, співу і музики. Вплив театру виходив за художні рамки, оскільки в душі багатьох галицьких українців іскра національної гордості й самосвідомості часто спалахувала саме під час перегляду п’єси, що талановито виконувалася рідною мовою¹. Завдяки провідним акторам А. Осиповичевій, І. Рубчаку, К. Рубчаковій, В. Юрчаку, а також режисеру Й. Стаднику театр мав високий професійний рівень. Він ставив вистави “Хазяїн” І. Карпенка-Карого, “Украдене щастя” І. Франка, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, “Катерина” М. Аркаса, а також “Продана наречена” Б. Сметани, “Урієль Акоста” К. Гуцкова, “Сільська честь” Б. Масканьї, що були найкращими в його репертуарі 1902–1905 рр.

Міцніли зв’язки театру з Наддніпрянськими театральними діячами. У 1905 р. до Львова прибуває режисер М. Садовський, який запросив працювати сюди зірку української сцени М. Заньковецьку й згуртував у театрі інших талановитих акторів². З’являються постановки драм “Бурлаки”, “Мартин Боруля”, “Суєта”, “Сто тисяч” І. Карпенка-Карого, “Лісова Пісня” Лесі Українки, “Маруся Богуславка” М. Старицького, “Дай серцю волю, заведе в неволю” М. Кропивницького, “Ревізор” М. Гоголя та інші.

Справжньою окрасою театру була драматична актриса і співачка Катерина Рубчакова (1881–1919), яку згодом називатимуть “Галицька Заньковецька”, визнаючи зіставність масштабу талантів двох видатних українок. Серед драматичних ролей К. Рубчакової були: Маруся з “Марусі Богуславки” М. Старицького, Ярина з “Невольника” М. Кропивницького, Анна з “Украденого щастя” І. Франка, а серед оперних партій – Оксана в “Запорожці за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, Маргарита у “Фаусті” Ш. Гуно, Галька в одноіменній опері С. Монюшка, Баттерфляй в “Чіо-Чіо-Сан” Дж. Пуччіні. Загальна кількість сягає майже ста тридцяти.

Значна частина сценічної кар’єри актриси була пов’язана саме з театром “Руської бесіди” у Львові (1896–1918), що мандрував містами Галичини, Буковини, Поділля, гастролював у Кракові та інших містах. А в складні 1917–1918 роки

© Кондратюк С., 2008

¹ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С. 270.

² Історія Львова. – К., 1984. – С. 171.

К. Рубчакова стає його директором. В останній рік життя працює у трупі Нового Львівського театру. Влітку 1919 р. К. Рубчакова занедужала, а восени тиф обриває її життя.

Прикро рано, на високому злеті обірвався творчий шлях зірки галицької сцени. Та яскравий образ блискучої актриси й прекрасної жінки залишиться в пам'яті прийдешніх поколінь³.

На зламі століть впевнено ставало на професійну основу музичне мистецтво. Міцніе майстерність нової композиторської генерації, народжується і досягає високого рівня музикознавча думка, музична критика й публіцистика, фольклористика.

Визначною подією в музичному житті краю стало урочисте відзначення в 1903 р., в тому числі у Львові, 35-річної творчої діяльності класика української музики Миколи Лисенка, на якому був присутній сам композитор. Розвиток музичної культури був пов'язаний з тим же театром “Руська бесіда”, який ставив драматичні п'єси в музичному оформленні М. Вербицького та І. Лаврівського, Д. Січинського і М. Лисенка, а також твори світової оперної класики.

У 1903 р. у Львові засновано “Спілку співацьких і музичних товариств”, яка 1907 р. отримала назву “Музичне товариство ім. М. В. Лисенка”. Завдяки його концертній діяльності в Галичині широко зазвучала музика М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, С. Людкевича, А. Вахнянина, О. Нижанківського, Д. Січинського.

Вищий музичний інститут, як український заклад, директором якого став А. Вахнянин, був відкритий у Львові 1903 р.. Діяльність інституту і його філіалів в інших містах Галичини сприяла вихованню музичних кадрів. З'явилася ціла низка обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся Станіслав Людкевич. У 1905 р. у Львові була оприлюднена перша частина його знаменитої кантатисимфонії “Кавказ” за однойменною поемою Т. Шевченка. Головним героєм твору С. Людкевича, як і поеми Т. Шевченка, є пригнічений, але не скорений український народ, що алегорично уособлювався в образі могутнього, вічно живого Прометейя. Джерелом музики кантати стали різні жанри української народної творчості: думи, голосіння, козацькі та ліричні пісні.

Жанровою різноманітністю позначений хоровий доробок С. Людкевича. Разом з маршово-закличними або драматичними творами чільне місце посідають ліричні й хорові мініатюри. Справжньою перлиною хорової літератури стала “Гагілка” – високомистецька обробка народної веснянки-гагілки для жіночого хору з фортепіано, та ще один чудовий хор “Вечір у хаті”. Жвавим фортепіанним супроводом відзначався солоспів “Черемоше, брате мій”, що зачаровував слухачів своєю буйною верховинською мелодією. У творах С. Людкевича майже з мальовничою рельєфністю образотворчого мистецтва і невідомою народністю музичної мови постають чудові й неповторні картини гір, простір полонин, велич карпатської природи⁴.

³ Народжені Україною. Меморіальний альманах у двох томах. – К., 2002. – Т. 2. – С. 420.

⁴ Кондратюк К. Портрети видатних українських митців ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1995. – С. 88–89.

У різних містах і містечках Галичини працювали талановиті композитори Д. Січинський і О. Нижанківський, які виступали організаторами і диригентами хорових колективів товариства “Боян”, збирали українські народні пісні й створювали на їхній основі хорові обробки, були авторами хорів, кантат, солоспівів на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича.

Серед кращих вокальних творів Дениса Січинського – пісні, видані в окремому альбомі: “Як почуєш вночі” на слова І. Франка, “Не співайте мені сеї пісні” на слова Лесі Українки, “І золотої і дорогої” та “У гаю, гаю” на слова Т. Шевченка.

Крім солоспівів і хорів Д. Січинський написав оперу “Роксоляна”, яка швидко завоювала популярність, трупа М. Садовського поставила її не лише в Галичині, а й у Києві. “Роксоляна” стала першою спробою галицького композитора створити героїко-патріотичну оперу на народній основі⁵.

Порівняно невелику, але дуже цінну творчу спадщину залишив Остап Нижанківський (1862–1919). Це переважно вокально-хорові, сольні або ансамблеві твори. Окрім цього, йому належить своєрідна сюїта для фортепіано “Вітрогони”, написана у формі популярного вінка народних мелодій. Особливою популярністю користувався у виконанні “Боянів” хор “Туляли” на слова Ю. Федьковича, що трактував гостру і болючу проблему солдатської рекрутчини. В обробках пісень “Стоїть церков”, “Ой, морозе”, “Отамане, батьку наш”, “Ой у полі садок” композитор зберігає і підкреслює специфічні ознаки народної української мелодії⁶.

Багатою за змістом була музично-фольклористична діяльність, яку репрезентували Ф. Колесса, С. Людкевич, І. Франко, О. Нижанківський, О. Роздольський та ін. Виходять у світ цінні публікації: “Галицько-Руські народні мелодії” С. Людкевича і О. Роздольського (1906), “Русько-український співаник” О. Нижанківського та І. Франка (1907).

Особливо велике значення для розвитку української фольклористики мала композиторська і наукова діяльність Філарета Колесси. До видання п’ятитомної монографії В. Шухевича “Гуцульщина”, що стала багатющим джерелом для всіх дослідників народної творчості, він додав збірку інструментальних, списаних народних пісенних мелодій безпосередньо з гри гуцульських музик на скрипці, флюярі та трембіті.

У “Записках НТШ” за 1906 рік (томи 67–76) з’явилась монументальна праця Ф. Колесси “Ритміка українських народних пісень”. Вона стала важливою для філологів і музикознавців. У ній на основі величезного фактичного матеріалу, зібраного зі всієї території України, розроблено основи української народної ритміки і подано систематику пісенно-ритмічних форм.

Надзвичайно цінний матеріал для дослідників української пісні, композиторів і музикознавців охоплювала праця Ф. Колесси “Мелодії гаївок, списані з фонографу і безпосередньо від співців з розвідкою про форму гаївок”.

⁵ Довідник з історії України. 2-ге вид. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 759–760.

⁶ Совіак Р. Остап Нижанківський. Нарис про життя і творчість. – Дрогобич, 1994. – С. 66.

У 1910–1913 рр. Ф. Колесса опублікував монографію “Мелодії українських народних дум”. Ця праця була першою у вітчизняній фольклористиці розвідкою, що ознайомлювала з великою кількістю співців-кобзарів, їх багатим репертуаром.

Ф. Колесса – фундатор історико-порівняльного та структурно-типологічного методу в слов’янській фольклористиці, один із найкращих знавців ритміки народних пісень. Він остаточно визначив структуру різних пісенних фольклорних жанрів, показав зв’язок дум з іншими речитативними формами українського фольклору, відзначив великий внесок кобзарів, лірників у вдосконалення поетичного та музичного стилю дум, значення корпоративних об’єднань (шкіл, цехів) у збереженні української епічної традиції ХХ ст.⁷

Формуючись на ґрунті народного мистецтва і кращих традицій вітчизняної класичної музики, творчість провідних львівських композиторів була вагомим внеском у розвиток української культури.

На початку ХХ ст. розцвів талант видатних оперних співаків Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Модеста Менцинського. Вони співали не тільки у Львові, але й на всіх головних оперних сценах Європи, у найвідповідальніших партіях світового оперного репертуару.

Олександр Мишуга народився в с. Новий Витків (нині Радехівський район Львівської обл.) у селянській родині. Вокальну освіту здобув у Львівській та Міланській консерваторіях. Згодом удосконалював свою майстерність у Парижі. Певний час співак працював солістом Львівської опери, а згодом солістом Великого театру у Варшаві, неодноразово виступав і на петербурзьких оперних сценах.

Виступи О. Мишуги на багатьох європейських сценах викликали неабияке захоплення. Співака, котрий створив понад 40 сценічних образів, називали “королем тенорів”, “солов’єм України”. Він з успіхом виконував як ліричні, так і драматичні партії, серед яких Фауст, Ромео (“Фауст”, “Ромео і Джульєта” Ш. Гуно), Хозе (“Кармен” Ж.Бізе), Герцог, Альфред, Річард, Радамес, Манріко (“Ріголетто”, “Травіата”, “Бал-маскарад”, “Аїда”, “Трубадур” Дж. Верді) та ін.⁸ У сузір’ї прославлених співаків світу О. Мишуга посідає одне з перших місць як представник неперевершеної італійської школи бельканто, особливості якої вдало поєднував із суто українською задушевністю.

На Львівщині народився Модест Менцинський. Рід, з якого він походив, дав Україні і світові таких відомих діячів культури, як співак О. Носалевич, історик літератури О. Колесса, фольклорист Ф. Колесса. Майбутній співак здобув музичну освіту спочатку у Львові, а потім удосконалював професійну майстерність у Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні, де й дебютував на оперній сцені. Працюючи згодом в оперних театрах Кельна й Стокгольма, митець водночас багато гастролював європейськими містами.

⁷ *Грица С.* Філарет Михайлович Колесса. – К., 1962. – С. 7.

⁸ Олександр Мишуга – король тенорів. – К., 2004. – С. 35.

Німецькі музичні критики ще за його життя визнавали М. Менцинського неперевершеним виконавцем тенорових партій в операх Р. Вагнера – Лоенгіна (однойменна опера), Зіґфрида (однойменна опера), Трістана (“Трістан і Ізольда”) та ін.⁹

М. Менцинський і О. Мишуга одночасно пропагували і популяризували українську народну пісню, твори українських композиторів. Співаки - патріоти завжди вважали своїм обов’язком брати участь у національних святах. Олександр Мишуга, наприклад, співав у Києві на концерті, присвяченому 100-річчю виходу в світ “Енеїди” І. Котляревського. Дуже часто він разом з іншими українськими співаками виступав на концертах, присвячених Т. Шевченкові. Українську музику, а саме солоспіви Д. Січинського, С. Людкевича, М. Лисенка та інших авторів виконував у своїх концертах під час численних гастрольних подорожей М. Менцинський, ознайомлюючи культурну громадськість багатьох європейських країн з українським музичним надбанням.

Золотими літерами вписано в історію світового оперного мистецтва ім’я Соломії Крушельницької (1872–1952). Народилася майбутня співачка в с. Білявинці на Тернопільщині. Ще змалку виявила неабиякий інтерес до музики, опановувала фортепіано, грала і співала у “Руському народному театрі”. Навчалася у Львівській консерваторії, удосконалювала своє мистецтво в Мілані та Відні. Дебютувала як оперна співачка на сцені Львівської опери у партії Леонори (“Трубадур” Дж. Верді).

У 1895–1902 рр. С. Крушельницька працює у Львівській, Краківській і Варшавській операх. У 1904 р. на запрошення Дж. Пуччіні співачка, яка володіла дивним за силою і красою голосом широкого діапазону, віртуозною технікою, яскравим драматичним обдаруванням, блискуче виконала головну партію у його опері “Чіо-Чіо-Сан” у театрі “Гранде”. У 1906 р. Крушельницька дебютувала в театрі “Ла Скала” в опері Р. Штрауса “Соломея” під орудою А. Тосканіні. Музичні критики світу називали її “неперевершеною Соломеєю”.

До репертуару С. Крушельницької входило понад 60 партій світової оперної класики. Співачка також була чудовою інтерпретаторкою українських народних пісень і впродовж усього життя пропагувала твори вітчизняних композиторів¹⁰.

Початок ХХ ст. засвідчив великі успіхи галицьких художників. У цей час ще продовжували творчу працю митці старшого покоління, зокрема Корнило Устиянович і Теофіл Копистинський. У 1901 р. К. Устиянович завершив малювання картини на історичну тематику “Літописець Нестор”, а Т. Копистинський упродовж 1899–1900 рр. написав велику вітварну картину олійною технікою на полотні “Преображення”, яка знаходиться у Преображенській церкві Львова.

До кращих монументальних творів Копистянського належить також велика картина “Розп’яття”, виконана 1902 р. для дерев’яної церкви Кирила і Мефодія у с. Соколі поблизу Буська. Чіткістю і ясністю продуманих композицій та вишуканістю колориту вирізняються іконостаси художника у Жовтанцях, Батятичах, Жидачеві.

⁹ Деркач І. Модест Менцинський. – Львів, 1969. – С. 41.

¹⁰ Славетна співачка Соломія Крушельницька. – Львів, 1956. – С. 75.

Останньою значною роботою Копистинського з церковного монументально-декоративного малярства був розпис інтер'єру Михайлівської церкви у Рудниках на Львівщині, виконаний художником у 1911–1912 рр. У цьому розписі йому вдалося виявити всю силу таланту, хист і довголітній художній досвід¹¹.

Художником-новатором монументального живопису на ґрунті традицій народної творчості та мистецтва Київської Русі був Модест Сосенко (1857–1920). Видатним твором митця є оригінальний розпис у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка з використанням для покриття стін та плафонів стилізованого народного орнаменту (1915 р.). У творчому доробку Сосенка є портрети: А. Шептицького, В. Шухевича, “Портрет дівчини”, “Жіночий портрет”, “Автопортрет”; жанрові картини – “Хлопець обідає”, “Танець”, “Трембітарі”; пейзажі українських Карпат – “Рання весна на селі”.

Видатним українським художником і громадським діячем був вихованець Краківської академії мистецтв Іван Труш (1869–1941). В академії Труш навчався роботі на пленері, опановував досягнення імпресіонізму, віддаючи перевагу пейзажному жанру. В 1898 р. він очолив перше об'єднання художників Галичини “Товариство для розвою руської штуки”, а в 1905 р. разом з М. Грушевським заснував “Товариство прихильників українського письменства, науки і штуки”, яке відіграло важливу роль у популяризації українського мистецтва. На початку 1905 р. спільно з композитором С. Людкевичем почав видавати перший в Галичині український мистецький щомісячник “Артистичний вісник”.

Творчість І. Труша багатогранна і значуща. Вже на початку ХХ ст. він зарекомендував себе як прекрасний пейзажист, майстер психологічного портрета та побутового жанру. Майже щороку Труш їздив у Карпати, подорожував Україною, Кримом (1901, 1903), Італією (1902, 1908), Єгиптом і Палестиною. Поїздки сприяли створенню кращих пейзажів І. Труша – “Могила Тараса Шевченка в Каневі”, “Захід сонця в лісі”, “Дніпро біля Києва”, “Лавра у Києві”, “Михайлівський собор”, “Андріївська церква у Києві”. Ці пейзажі, мальовані з натури – справжні перлини мистецтва.

Великою заслугою І. Труша є створення галереї портретів його сучасників – І. Франка, В. Стефаника, М. Драгоманова (1897), Лесі Українки, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, М. Грушевського, Б. Грінченка, П. Житецького (1900) та ін. Портретне погруддя І. Франка виконане з натури. Письменник зображений у розквіті сил. Енергійний поворот голови підкреслює твердість характеру. І. Трушеві вдалося не тільки передати зовнішню подібність: він розкрив духовний світ Франка у період розквіту його обдарування, волю, рішучість і сміливість борця, глибоку внутрішню натхненність.

Композиційно просто задумано портрет М. Драгоманова, створений вже після смерті вченого. Художник майстерно передає гідність і врівноважений характер мислителя.

¹¹ *Ткаченко М.* Теофіл Копистинський. – К., 1972. – С. 81.

Справжнім шедевром у галереї його портретів є портрет Лесі Українки, що зберігається у національному музеї Львова. Писав його художник з натури. Леся зображена у час творчого натхнення. Виняткова сила волі, широта розуму органічно поєднуються з жіночністю і чарівністю. Поетеса тендітна тілом і мужня духом. Митець чудово передає її одухотворене обличчя, лагідність і легкий смуток очей¹².

На початку ХХ ст. художник велику увагу приділяє побутовому жанру. Галицьке село з його своєрідністю представлено в жанрових картинах “Тагілки”, “Гуцулка з дитиною”, “Трембітар”, “Сільський господар”, “Великодня процесія” та багатьох ін. Загалом за своє творче життя І. Труш створив близько 250 великих полотен і 7 тис. різних етюдів¹³.

Важливу роль у розвитку мистецтва в Галичині відіграв український художник і педагог Олекса Новаківський (1872–1935), живописна манера якого сформована на творчому засвоєнні принципів імпресіонізму.

Творча особистість О. Новаківського така багата і різноманітна, що вона ще за життя спричиняла (і спричиняє) нескінченні суперечки. Його твори виражають передовсім бентежний темперамент, могутню творчу волю і нестримне бажання творити, очевидно, за законами і правилами, виробленими тогочасним мистецтвом, тож його твори стають захоплюючим гімном вічній красі природи, великому чуду – людині та її діянням¹⁴.

Віртуозна техніка письма, широкий мазок, звучний колорит, смілива експресія, динаміка малюнка – стильові особливості творчості О. Новаківського. Його твори – активні, динамічні – можна охарактеризувати як модерний імпресіонізм. Хоч би що зображував художник – Карпатські гори чи Львівські собори, своїх сучасників чи біблійних та міфологічних персонажів – завжди витончена лінія модерну набирало у нього ознак пристрасної експресії. Роботи О. Новаківського експонували на багатьох виставках у Львові і Кракові. Вже після першої персональної виставки у Краківській палаті мистецтв 1911 р. маляр отримав визнання як один з найталановитіших українських художників. Працюючи у пейзажному жанрі, митець створив прекрасні образи Карпатських гір: “Гора Грегит”, “Повінь”; сільських краєвидів: “Осмолода”, “Весна в селі Могила”. Цикл картин у різних композиційних і колористичних варіантах він присвятив улюбленому архітектурному мотиву – собору Св. Юра у Львові.

О. Новаківський – неперевершений майстер декоративної композиції. Його алегоричні панно “Народне мистецтво”, “Наука”, “Виховання”, “Музика”, виконані для музичного інституту ім. М. Лисенка – своєрідні колористичні симфонії.

Дивовижно неповторні портрети пензля О. Новаківського. Надзвичайні образи дружини (“Моя муза”, “Заслухана”), в яких дуже тонко передано душевний стан портретованої. Цікаві композиційні портрети Олекси Довбуша, Дзвінки, Ярослава Осмомисла, а також Д. Левицького, О. Барвінського, митрополита А. Шептицького.

¹² Український альманах 2001. – Варшава, 2001. – С. 209.

¹³ Там само.

¹⁴ Овсійчук В. Олекса Новаківський. – Львів, 1998. – С. 308.

У 1913 р. О. Новаківський заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури в Галичині. У ній вчилася ціла плеяда відомих митців, зокрема, Л. Перфецький, В. Івасюк, Р. Сельський, С. Зарицька, С. Луцик, Г. Смольський, М. Мороз, С. Гебус-Баранецька та ін.

Новатором серед галицьких живописців був Юліан Панькевич (1863–1933), який у своїх творах широко використовував національні елементи. Ще наприкінці ХІХ ст. він виконав оздоблення церкви у Яблуневі, причому в декорації іконостасу та вітваря замість традиційних орнаментальних мотивів застосував елементи українського народного орнаменту. У такому ж плані митець створив великий образ “Святий Ілля” для церкви у с. Шоломия недалеко від Львова.

Одним із кращих творів Ю. Панькевича мистецтвознавці вважають портрет Т. Шевченка (1904 р.), що зберігається у Національному музеї Львова. Кобзар зображений погрудно. Вдало виділене світлотінню обличчя наче виринає з червоного тла. Воно серйозне і суворе, сповнене дум. З-під ледве насуплених брів уважно і зосереджено дивляться проникливі й добрі очі. У них – сила волі та нескореність духу, лагідність і легкий смуток.

Талановитим живописцем і графіком був Ярослав Пстрак (1878–1916), який у своїх полотнах оспівує красу Карпат, життя гуцулів (“Селянин”, “Старий гуцул”, “Гуцульський свят-вечір”, “Гуцулка з свічкою”. Художник звертався також до історичної тематики. З цього жанру збереглися його картини “Козак веде полоненого яничара”, “Козак летаврист”, “Олекса Довбуш”. Цікавий жанровий живопис Я. Пстрака (картина “Танці у Львові на Рогачці”) та ін.

Пензлю митця належить портрет Т. Шевченка, який у численних кольорових поштових листівках розійшовся між людьми. Я. Пстрак виконав чудові ілюстрації до повістей І. Франка “Захар Беркут” і М. Гоголя “Тарас Бульба” і значною мірою підніс художній рівень книжкової графіки.

Одним з основоположників українського модерного мистецтва був Осип Курилас (1870–1951). Його цікавили і портрет, і пейзаж, і побутовий та історичний жанр. Він пише також картини на релігійні теми. У 1910 р. Курилас виконав одну з талановитих праць на релігійну тематику-композицію “Оплакування” для церкви у с. Торки поблизу м. Сокаля.

У роки Першої світової війни Курилас був мобілізований до австро-угорської армії. Його зачислили художником до легіону Українських січових стрільців. За час перебування у війську він написав олією понад 200 портретів старшин і рядових стрільців. У великій серії поштових листівок, що випустило видавництво “Червона калина” під назвою “Стрілецькі типи в рисунках і малюнках” (1916–1918 рр.), Курилас з великою майстерністю зобразив сцени військового побуту. У цей період Я. Курилас створив також героїко-драматичні картини “Маківка”, “Битва на Лисоні”, “Після бою” та ін.

О. Курилас багато уваги приділяв оформленню дитячих читанок і букварів, здійснив ілюстрації до оповідань В. Стефаника “Кленові листки” та “Новина”¹⁵

¹⁵ В'юник А. Осип Курилас. – К., 1963. – С. 32.

Усе своє творче життя провів у Львові український живописець Антін Манастирський (1878–1969). В 1905 р. він взяв участь у першій виставці творів митців Галичини і Наддніпрянщини. На цій виставці експонувалися декілька його невеликих карпатських пейзажів, що вирізнялися тонким ліричним зображенням. З цього часу пейзажний жанр посів чільне місце у творчості Манастирського. Його краєвиди “Зима в Карпатах”, “Міст над Прутом”, “Село Микульчин” сповнені епічності й лірики.

Велике місце в творчості художника займає психологічний портрет (Б. Хмельницький, Т. Шевченко, портрет матері й дружини).

А. Манастирський звертався до історичного минулого українського народу, відтворив героїку і побут козаків: “Козацька школа”, “В степу”, “Біля вогнища”, “Козаки в поході”, “На кургані”. Великий вплив на нього справила поезія Т. Шевченка, що знайшло відображення у картинах “У ворожки”, “По діброві вітер віє”, “Катерина” та ін.

Широким і різнобічним було обдарування живописця і графіка Олени Кульчицької (1877–1967), яка присвятила свій талант служінню гуманістичним ідеалам. Усе життя вона вивчала звичаї і побут рідного народу, щиро відтворює їх у своїх працях фольклорного характеру, історичних композиціях і картинах – “Діти на леваді”, “Пастушок”, “Ярмарок у Косові”, “Жнива”, “Бабуся”, “Діти з свічками”. На початку ХХ ст. художниця виконала також високохудожні й емоційні офорти “Бора”, “Берізки”, “За море”.

О. Кульчицька – талановитий майстер ліногравюри і гравюри на дереві – “Довбуш”, “Легенда гір і лісів”. У 1920 р. вона створила чимало пейзажів і галерею портретів українських поетів та письменників. Цикл складався з портретів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича, С. Руданського, О. Кобилянської, І. Котляревського та ін.

О. Кульчицька мала також значний доробок у галузі книжкової ілюстрації. Вона прекрасно проілюструвала книги “Слово о полку Ігоревім”, “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського та ін. Працювала вона і в декоративно-ужитковій галузі, створила оригінальні зразки емалей, розвинувши традиції цього старо-українського виду мистецтва¹⁶. В архітектурі Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поширюється модерн (від фр. *moderne* – новітній, сучасний). Прихильники цього стилю прагнули логічного і зразкового планування, використовували нові залізні конструкції та оздоблювальні матеріали. Вони вдавалися до асиметричного планування будівель, деформації звичних форм (вигнуті карнизи, криволінійні віконні прорізи), до вигадливих оздоб, символічних орнаментів, ламаних ліній тощо¹⁷.

Чимало архітекторів намагалися поєднати модерн з народною дерев’яною архітектурою і народним прикладним мистецтвом. Видатним представником цієї течії був український архітектор Іван Левинський (1851–1919). У 80-х роках

¹⁶ Сенів І. Творчість Олени Кульчицької. – К., 1961. – С. 89.

¹⁷ Історія України. Вид. 3-тє, перероб. і доп. / За ред. Ю. Сливки. – Львів, 2002. – С. 227.

ХІХ ст. він заснував у Львові власне архітектурно-проектне ательє і майстерню з виробництва художньої майоліки.

Поряд з І. Левинським у різний час працювали архітектори О. Лушпинський, Л. Левинський, Т. Обмінський, Є. Червінський. Всі вони з увагою ставилися до національних традицій, їх синтезу із сучасним здочеством, зокрема з архітектурою модерну. У 1893 р. на засіданні наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, що відбувалося під головуванням відомого українського художника і громадського діяча К. Устияновича, обговорювали питання підготовки українських культурних і промислових товариств до крайової виставки, що мала відбутись 1894 р. у Львові. Для цього було вирішено збудувати новий павільйон. В обговоренні питання брали участь В. Шухевич, І. Левинський та ін. Було ухвалено, що павільйон українських товариств має постати у вигляді сучасної споруди у поєднанні з елементами гуцульської хати, Керувати цією справою доручили відомому знавцеві Гуцульщини проф. В.Шухевичу. За його порадами професор Львівської політехніки Ю. Захаревич та І. Левинський розробили проект і у 1894 р. І. Левинський втілює його в життя.

Це була перша споруда в українському новітньому стилі (збудована за 13 років до появи відомого проекту В. Кричевського – будинку Полтавського губернського земства). Уже на той час вона відзначалася усіма принципами цього напрямку (орієнтація на просторове вирішення народного будівництва, використання кераміки і дерев'яного різьблення, народних орнаментальних мотивів). Було зроблено першу спробу гармонійного поєднання традицій дерев'яного народного будівництва з архітектонікою модерну, оригінального вирішення екстер'єру – зіставленням гладких стін з мальовничою керамікою, виконаною на основі гуцульських традицій, червоною черепицею, багато різьбленою верандою, балконом і дахом. Церковний майстер Я. Хомик з Бережан виконав малювання стін, спираючись на зразки давніх українських тканин та килимів, органічно вписуючи їх у новітню просторову композицію.

На початку ХХ ст. І. Левинський та його однодумці збудували у Львові чимало яскравих і значних будівель, спираючись саме на таку естетичну програму. Однією із вдалих спроб зодчого у цьому напрямі стала будівля страхового товариства “Дністер” на вулиці Руській, 20 (1905 р.). У розробці проекту І. Левинському допомагали архітектори О. Лушпинський, Л. Левинський, Т. Обмінський.

Займаючи наріжну ділянку вулиці Руської та Підвальної, будівля отримала підкреслено асиметричну композицію. Важкорустовані на першому поверсі стіни переходять вище у гладкі вікна густо декоровані стилізованими мотивами слов'янського язичества, а кольорові керамічні фризи і вставки гуцульського орнаменту надають будинку нарядності і святковості. Втілюючи проект, І. Левинський та його співавтори застосували прийом народного будівництва. Це особливо відчувається в обрисі даху, зокрема у трактуванні невисокої чотирикутної вежі над наріжною частиною споруди, що віддалено нагадує силует дерев'яних дзвіниць.

У такому ж плані виконано проект бурси Українського педагогічного товариства на вулиці Пушкіна, 103 (1906–1908 рр.), тепер корпус Українського лісотехнічного

університету), в якому виразно виступає прагнення І. Левинського творчо втілити форми і прийоми української народної архітектури.

У протяжній, масивній конфігурації будинку чітко підкреслені виступаючими об'ємами середня і бокові частини. Рустування цокольного поверху за своєю формою повторює зрубну кладку стін із брусів у дерев'яній архітектурі. Площини стін другого і третього поверхів гладкі, майже без декору і завершуються сильно виступаючим, підтриманим кронштейнами дахом. Цікаво вирішений центральний об'єм споруди – підкреслений в плані баштою, опоясаною смугами червоного цегляного мурування, на тлі якого контрастно накладається м'яко обрисований високий трикутний фронтон. Дах на башті багатоярусний, характерний для дерев'яних церков. Уступи його прикрашені різьбою. Стилізовані прийоми народної архітектури помітні і в інших деталях, зокрема в оформленні віконних прорізів та інтер'єрів.

У 1914–1916 рр. під керівництвом І. Левинського та О. Лушпинського велося будівництво останньої і найбільш значної пам'ятки цього напрямку в архітектурі Львова – будинку Музичного інституту ім. М. Лисенка. В його оформленні брали участь скульптор Г. Кузневич, художники О. Новаківський і М. Сосенко. Це була серйозна спроба синтезу архітектури і монументально-декоративних мистецтв на основі сучасної інтерпретації української народної творчості. Фасад будівлі, розчленований класичними пілястрами, виглядає стримано і строго. І тільки щит з музикальними емблемами та овальні вікна третього поверху видають почерк майстрів зодчества модерну.

На високому рівні виконано оформлення концертного й актового залів, у яких І. Кузневичу належать горельєфні портрети Т. Шевченка і М. Лисенка,

М. Сосенку – оригінальна поліхромія за мотивами народних вишивок і живописні вставки, які зображають бандуристів, лірників, скрипалів, трембітарів¹⁸.

Значні зрушення відбулися в монументальній пластиці. Видатним українським скульптором був Петро Війтович (1862–1930), який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. створив близько десяти великих декоративних композицій, зокрема на фронтоні та в інтер'єрі Львівського оперного театру, монументальну статую покровителя пожежників св. Флоріана (фасад одного з будинків на Галицькій площі), композицію з трьох статуй на фронтоні костюлу Єлизавети (мотив розп'яття Христа), дві постаті “Торгівля” та “Праця” на фронтоні Головного залізничного вокзалу, деякі алегоричні композиції для музею художнього промислу, два барельєфи “Робітник” і “Творчість” (сучасний коледж декоративного та ужиткового мистецтва).

Для П. Війтовича характерна здатність вирішувати одне з найскладніших художніх завдань – створювати цілісні скульптурні групи. Це засвідчують його скульптури на фасаді Львівського оперного театру, де символічні крилаті фігури, що уособлюють геніїв музики, поезії й слави створюють цілісний ансамбль.

Особливо цікава бронзова символічна статуя “Слави” на вершині тимпану оперного театру. Жіноча постать з пальмовою гілкою у піднятих руках дала змогу авторові виявити силуєт і заповнити площину на величезному фронтоні.

¹⁸ Нога О. Іван Левинський: художник, архітектор, промисловець, педагог, громадський діяч. – Львів, 1993. – С. 71.

Творчість П. Війтовича, що ґрунтувалася на реалістичній основі та класичних традиціях, була непересічним явищем у скульптурі Львова того часу.

Талановитим скульптором на початку ХХ ст. зарекомендував себе Михайло Паращук (1878–1963). Початкову мистецьку освіту юнак здобував у Кракові, скульптурі навчався у Віденській академії мистецтв та в Львівській політехніці під керівництвом А. Попеля. Разом з учителем працював над пам'ятником А. Міцкевичу. Проект пам'ятника мав такий вигляд: гранітний постамент складався з трьох концентричних шестикутників, які, дедалі зменшуючись, утворювали сходи. На п'єдесталі височіла відполірована колона. Її вершину увінчувала капітель, а на ній – тринога зі символічним незгасним вогнем натхнення. Внизу, біля колони, постать поета у позі промовця. Гордо піднявши голову, А. Міцкевич ніби звертається до генія поезії, що звився над ним, торкаючись колони. Внизу, біля ніг поета, мов символ слави, лежить вінок.

Зовні простий за формою і ясний за задумом проект пам'ятника передавав стрімкий рух, надзвичайну легкість та свободу. Гранітна колона і бронзова постать поета гармонійно цілісно об'єднані.

Споруджений 1906 р. за проектом А. Попеля та М. Паращука пам'ятник А. Міцкевичу став визначною подією у художньому житті Львова. Органічне поєднання модерну й образної системи бароко, що виразно проглядає в монументі, стало типовою стильовою ознакою ранньої творчості М. Паращука. Згодом він закінчив художню академію Жюльєна в Парижі, брав уроки у майстерні О. Родена. Вплив роденівського імпресіонізму позначився на скульптурних портретах галицьких письменників творчості М. Паращука (М. Яцків, В. Пачковський, П. Карманський, В. Стефаник).

До найвідоміших творів М. Паращука належать погруддя Тараса Шевченка і Михайла Драгоманова, а також видатного українського оперного співака Модеста Менцинського. Скульптор досяг блискучої техніки різьби у камені і мармурі, тонко трактуючи образи, які сповнені темпераменту і динаміки.

На початку ХХ ст. М. Паращук створив перші фігурні композиції: “Поневолені”, “Юнак у кайданах”, “Дівчина з народу”, “Народні танцюристи”.

У Львові М. Паращук брав участь у художньому оформленні таких монументальних споруд, як міський театр, університетська бібліотека, промисловий музей, сприяючи винятковому скульптурному оформленню міста¹⁹.

Отже, на початку ХХ ст. українське професійне мистецтво Галичини продовжувало утверджувати свою самобутність і неповторність та засвідчувало причетність до європейського і світового цивілізаційного процесу.

¹⁹ *Ониськів М.* Михайло Паращук. – Тернопіль, 1996. – С. 73.

Степан КАЧАРАБА

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ГАЛИЧИНИ ЗА УМОВ АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ

За наслідками першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Австрія захопила майже всю територію українських земель Руського (без Холмської землі), Белзького і незначну частину Волинського та Подільського воєводств. На приєднаних землях австрійський уряд утворив провінцію під назвою Королівство Галіції і Лодомерії¹. Зазвичай його називали Галичиною.

У 1773 р. згідно з розпорядженням Надвірної таємної канцелярії проведено першу військову конскрипцію (Militair Conscriptions) Галичини, яка охоплювала населення і всі галузі виробничої діяльності. Відповідно до неї в краї проживало 2 665 048 осіб², з них у східній (українській) частині приблизно 1 820 000 осіб³. Військові конскрипції австрійська влада проводила щорічно (з 1827 р. раз на три роки), однак фрагментарні інформації цих документів не дають змоги достеменно відтворити рух народонаселення. Тим більше, що австрійські джерела кінця XVIII–першої половини XIX ст. дуже не виділяли територіальних меж української частини, від 1847 р. Східної Галичини*. Аналіз австрійських топографічних карт початку XIX ст., проведений українським істориком Миколою Драком свідчить, що до “руської” Галичини австрійська влада іноді відносила території, які не були українськими і до неї не належали. Наприклад, станом на 1801 р. до “руської” Галичини зачислено такі округи як Бохнянський, Дуклянський, Замойський, Лежайський, Мислинецький, Тарнівський⁴. З огляду на таку ситуацію найбільш імовірними будуть підрахунки, зроблені на підставі статистичних інформацій окремо взятих пізніших східногалицьких округів. Взявши до уваги таку методику, станом на 1800 р. в українських округах (Бережанський, Жовківський, Заліщицький, Золочівський, Львівський, Перемиський, Самбірський, Сяноцький, Станіславівський, Стрийський, Тернопільський) Галичини проживало 2 099 909 осіб⁵. Це буквально оз-

© Качараба С., 2008

¹ *Кревецький І.* Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1910. – Т. XCIII. – Кн. 1. – С. 54–55.

² *Kumor B.* Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. // Przeszość demograficzna Polski. – Warszawa, 1977–1984. – Т. 10. – С. 39.

³ *Перковський А.* Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1968. – № 1. – С. 110.

* У статті термін Східна Галичина, що був офіційно впроваджений в Австрії у 1847 р. і стосувався етнічної української частини “Королівства”, стосовно періоду до 1847 р. вживається умовно.

⁴ *Драк М.* Карти Галичини і питання адміністративно-територіального поділу краю (1800–1825 рр.) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. – С. 341.

⁵ *Kumor B.* Spisy ludności w Galicji z lat 1800–1808 // Przeszość demograficzna Polski... – Warszawa, 1972. – Т. 5. – С. 77.

начало, що населення краю впродовж 1773–1800 рр. збільшилося на 15,4%, тобто його щорічний приріст становив понад 11 тис. осіб. На початку XIX ст. темпи натурального приросту свідчили про тенденцію до зниження. Зокрема, за військовою конскрипцією 1817 р. на території майбутньої Східної Галичини проживало 2 240 286 осіб⁶; це означало, що впродовж останнього десятиліття середньорічний приріст населення в середньому становив 8 тис. осіб. У наступні періоди динаміка кількості населення української Галичини характеризувалася значними відмінностями, зумовленими економічними та політичними чинниками. Станом на 1827 р. населення краю становило 2 793 270 осіб, а у 1837 р. – 2 667 907⁷, тобто за десятиліття воно зменшилося більш ніж на 25 тис. осіб. Таку ситуацію значною мірою зумовили голод та епідемії. У 1831 р. в Галичині померло 325 029 осіб⁸. Як наслідок смертність перевищила народжуваність на 163 271 особу⁹. Перевагу смертності над народжуваністю простежували і в 1847, 1848, 1853–1856 рр.¹⁰ Відповідно населення Східної Галичини станом на 1857 р. сягнуло 3 028 707 осіб¹¹ і порівняно з 1807 р. збільшилось на 40%. До цього варто додати, що у краї за цим переписом було вісім міст з населенням понад 10 тис. мешканців (Львів – 70 384 особи, Броди – 18 743 особи, Тернопіль – 17 210 осіб, Коломия – 14 839 осіб, Станіславів – 13 047 осіб, Дрогобич – 11 324 особи, Снятин – 10 663 особи, Самбір – 10 507 осіб)¹².

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. населення Східної Галичини збільшувалось дещо швидше, хоча голод і епідемії продовжували впливати на темпи його натурального приросту. До цього варто додати еміграцію, що поглинала найрепродуктивніший елемент регіону. Тим не менше у період з 1870 по 1880 р. воно збільшилось на 395 422 особи. У 1880–1890 рр. природний приріст населення краю становив 12%. Такими ж залишалися його темпи в останньому десятиріччі XIX ст.¹³ Загалом варто зазначити, що впродовж 1773–1900 рр. населення Східної Галичини збільшилось на 2 994 048 осіб або на 165%.

Упродовж розгляненого періоду етнодемографічні процеси на східногалицьких землях знаходилися в одній площині з соціально-економічним розвитком краю. Під цим кутом зору можемо виокремити кілька етапів, що мали значні відмінності у натуральному прирості населення, а саме: 1) кінець XVIII–20-ті роки XIX ст.; 2) 30–50-ті роки XIX ст.; 3) друга половина XIX ст.

На першому етапі населення Східної Галичини збільшувалось стрибкоподібно. Упродовж п'ятдесяти чотирьох років (1773–1827 рр.) щорічний приріст становив

⁶ *Buzek J.* Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku 19-tym. – Kraków, 1915. – S. 6.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Szewczuk J.* Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848. – Lwów, 1939. – S. 307–308.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С. 205.

¹¹ *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie. Neue Folge. III Band, 1 und 2 Heft.*

¹² *Ibid.* – S. 7.

¹³ *Ibid.* – S. 11.

в середньому майже 18 тис. осіб. Водночас в окремі роки він був мінімальним. Наприклад, у 1807–1817 рр. – всього 8 тис. осіб. Варто додати, що у цей період в краї не відбувалося значних міграцій населення. Простежувався лише поміркований наплив іммігрантів з інших земель Австрійської імперії. За підрахунками дослідників механічний приріст населення у розгляненому регіоні упродовж першої половини XIX ст. сягнув усього 38,5 тис. осіб¹⁴. Загальну ситуацію народонаселення певною мірою фальсифікували єврейські кагали, оскільки вони з фіскальних міркувань подавали неточні дані про населення¹⁵. Однак і цей чинник не був визначальним. Показовим є те, що впродовж зазначеного етапу тільки в окремі роки і лише у деяких округах смертність перевищувала народжуваність¹⁶. Поза сумнівом, на загальну картину народонаселення Галичини сильно впливали економічні і політичні чинники і передусім голод та епідемії. Зокрема, у 1786 р. край охопив масовий голод, спричинений небувалою дощовою погодою, яка, своєю чергою, не дала змоги зібрати урожай. У 1794 р. тут померло від віспи та інших епідемічних захворювань 121 010 осіб¹⁷. У 1806 р. в окремих округах лютувала епідемія, названа в документах “нервовою лихоманкою”, яку занесли сюди російські війська, що поверталися з-під Аустерліца. Унаслідок епідемії, як засвідчують документи, в окремих населених пунктах вимерли усі жителі¹⁸.

На другому етапі етнодемографічна ситуація в краї була надзвичайно складною. Упродовж 30–50-х рр. XIX ст. населення збільшилося на 360 800 осіб. Втім, в окремі роки його природний приріст був від’ємним. У 1837 р. смертність перевищувала народжуваність на 125 363 особи. У 1857 р. негативне сальдо становило 91 293 особи. Голод і епідемії на цьому етапі набули хронічного характеру. У 1831 р., як уже було зазначено, край зазнав епідемії холери, від якої померло 118 474 особи. За повідомленнями “Gazety Lwowskiej” упродовж травня–вересня 1831 р. у Львові захворіло на холеру 5 013 осіб, з яких 2 621 особа померла. У Самбірському окрузі цього року померло 22 800 осіб, у золочівському – 21 079 осіб, у тернопільському – 21 053 осіб¹⁹. Катастрофічною стала ситуація у 1846–1847 рр., коли у результаті неврожаю картоплі голод набув небувалих масштабів. Буденним явищем стало споживання житньої соломи, кори дерев, трави, коріння рослин. Населення масово мандрувало у пошуках їжі до Угорщини, але й там панував голод. “Батьки поверталися звідти (Угорщини – С.К.) з нічим і казали дітям – можете їсти гроші”²⁰. Ситуація ще більше ускладнилася

¹⁴ Кабузан Н. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII–30-х годах XX в. // Советская этнография. – 1985. – № 3. – С. 78.

¹⁵ Półcwiartek J. Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII wieku // Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego. Praca zbiorowa pod redakcją Feliksa Kiryka. – Przemyśl, 1991. – S. 149.

¹⁶ Кончак С. Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974. – С. 49.

¹⁷ Szcwczuk J. Kronika kłesk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848. – Lwów, 1939. – S. 307–308.

¹⁸ Ibid. – S. 222.

¹⁹ Ibid. – S. 307.

²⁰ Ibid. – S. 174.

у 1847 р. “По дорогах повно голодуючих, а рови заповнені трупами. У багатьох випадках голодний не міг спожити їжу, або ж помирав після її споживання”²¹ – зазначено у документах. Того ж року траплялися випадки канібалізму, або ж батьки проганяли своїх дітей і ті “мандрували від села до села, помираючи в дорозі”²². Голод став відчутним також у 1849, 1855 рр.²³

Третій етап суттєво відрізняється від двох попередніх низкою параметрів. Скасування панщини в Галичині у 1848 р. зробило можливим масові міграції населення, а з 80-х років XIX ст. його мобільність різко зросла з огляду на еміграцію в заокеанські країни. На цьому етапі розвиток промисловості пришвидшив етнічні процеси, зокрема етнічну асиміляцію. Водночас і у другій половині XIX ст. на природний приріст населення суттєво впливали голод та епідемії. Зокрема, у 1869, 1876, 1889 рр. панував голод²⁴. В окремі роки смертність перевищувала народжуваність. У 1873 р. в Галичині народилося 250 327 осіб, а померло 309 019 осіб²⁵. Тим не менше в період з 1857 по 1900 рр. населення краю збільшилося на 1 785 341 особу, тобто його середньорічний приріст становив 41 тис. осіб.

Упродовж 1772–1900 рр. Східна Галичина за складом населення була переважно українською. Українці також проживали у південно-східних округах Західної Галичини – Ясельському і Сандецькому. Згідно з підрахунками В. Огоновського, зробленими на підставі військової конскрипції 1773 р. у 15 східних дистриктах Галичини українці становили 71% населення, або приблизно 1 278 000 осіб²⁶ (офіційна австрійська статистика до середини XIX ст. обліку національного складу населення не вела. У статистичних матеріалах фіксували загальну кількість населення, його статевий поділ, деякі соціальні характеристики тощо. Вперше матеріали про етнічний склад населення, зібрані 1846 р., опубліковано у книзі міністра-секретаря адміністративної статистики Австрії Йозефа Гайна “Статистичний довідник Австрійської імперії”, яка побачила світ у 1852–1853 рр. У 1856 р. вийшов друком черговий загальноавстрійський статистичний збірник “Статистичні таблиці Австрійської монархії 1849–1851 років” за редакцією директора адміністративної статистики Австрії Карла Чорніга²⁷. Зазначені вище видання були лише спробами відобразити об’єктивну картину етнічного складу населення Австрійської імперії загалом і Східної Галичини зокрема. З огляду на вище зазначене, більшість дослідників визначали етнічну приналежність населення краю впродовж першої половини XIX ст. на підставі церковного обліку або вдавалися до методу екстраполяції. Відповідно

²¹ Ibid.

²² Ibid. – S. 178–183.

²³ Злупко С. Іван Франко – економіст. – Львів, 1992. – С. 90.

²⁴ Там само.

²⁵ *Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego.* – Lwów, 1888. – S. 56.

²⁶ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів, 1968. – С. 181.

²⁷ *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX–початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С. 61.

статистичні інформації кінця XVIII–першої половини XIX ст. щодо етнічного складу населення української Галичини є лише приблизними. З другої половини XIX ст. австрійські переписи фіксували конфесійну приналежність населення. Відповідно греко-католиків можемо ідентифікувати з українцями, римо-католиків – з поляками, протестантів – з німцями. З 1880 р. у переписних анкетах зазначали розмовну мову населення, що стало зручним інструментом для маніпуляцій польських властей). Основну масу українського населення становили селяни. Український етнічний компонент в умовах панщинно-фільваркової системи господарювання зазнавав жорстокого гноблення з боку польської магнатерії. Як зазначав український історик Микола Герасименко: “Парові, або, як їх називали за австрійською термінологією, повні селяни, як правило, користувались наділом у 24 морги польової землі і 4 морги сіножаті. Звичайна панщина для них протягом 29 літніх тижнів становила 3 дні, а в зимовий період по 2 дні на тиждень, разом 133 робочі дні з парою коней. Дарової панщини вони відробляли на рік 12 днів, шарварків – також 12, разом 157 днів. Крім того, паровий мав відбути один повоз на далеку відстань, або дати 8 злотих, що дорівнювало 16–20 панщинним дням. Кожний паровий мав стовкти два корці проса на пшоно, вимочити, висушити, витіпати і вим’яти дві копи конопель і напярсти два мотки пряжі за нормативами двірського мотовила”²⁸. За таких обставин українці зазнавали величезних втрат від голоду та епідемій. Тим не менше впродовж 1772–1800 рр. кількість українського населення у Східній Галичині збільшилася майже на 30% і за переписом 1800 р. становила 1 650 600 осіб²⁹. Однак невдовзі позитивні тенденції у темпах натурального приросту українського етнічного компонента були зведені нанівець частими голодними роками та масовими епідемічними захворюваннями. Зокрема, станом на 1815 р. кількість українців у регіоні знизилася до 1 591 500 осіб, що становило 71% від усього населення краю. У 30–50-х рр. XIX ст. українське населення Галичини розвивалося нерівномірно. Якщо 1846 р. його кількість становила 2 441 771 особу³⁰, то за переписом 1857 р. вона знизилася до 2 085 431 особи. Цей перепис також зафіксував досить тривожну тенденцію, а саме: зменшення питомої ваги українців (68,9%) серед усього населення намісництва.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст., натуральний приріст українців постійно зростав. У період з 1881 по 1890 рр. кількість греко-католиків у Східній Галичині збільшилася на 11%, у наступному десятилітті ще на 11,6%³¹. Проте їхня питома вага знизилася і станом на 1900 р. греко-католики (3 005 916 осіб) становили 63,5% від усього населення³². Таку ситуацію зумовила низка чинників, у тому числі заохочувана

²⁸ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – С. 79.

²⁹ Кабузан Н. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII–30-х годах XX в. – С. 85.

³⁰ Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – С. 12.

³¹ Weinfeld I. Ludność miejska Galicyi I jej skład wyznaniowy (1881–1910). – S. 24.

³² Osterreichische Statistik, Band LXIII, Heft 1. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember, 1900, 1 Heft. Die summarische Ergebnisse der Volkszählung, b. 108–125.

польською адміністрацією намісництва польська сільськогосподарська колонізація з Західної Галичини³³. Однак найбільше впливала на цей процес еміграція. Починаючи з 80-х років XIX ст., вона поглинала значну частку натурального приросту українців. Її головним напрямом у цьому часі були США, куди тоді найбільше емігрували лемки з Сяноцького та Ліського повітів. Невдовзі вона охопила певну кількість східногалицьких місцевостей. Зокрема, в період з травня 1887 р. до середина липня 1888 р. емігрувало: з Бродівського повіту 283 ос., Дрогобицького – 397, Перемишлянського – 321, Самбірського – 405, Сяноцького – 1042, Ярославського – 340 осіб³⁴. З 1890 р. еміграція до США стала масовою і охопила майже усі східногалицькі місцевості. За приблизними підрахунками деяких вчених на підставі офіційних даних з 1890 до 1899 рр. у США прибуло з Галичини приблизно 100 тис. українців³⁵. Звичайно цей показник не є точним.

Окрім США, українські селяни Східної Галичини у 90-х роках XIX ст. почали емігрувати до Канади. Масового характеру еміграція у цьому напрямі набула з 1896 р. У 1897 р. еміграцією до Країни Кленового Листка були охоплені Станіславівський, Бучацький, Коломийський, Борщівський, Заліщицький, Терехівський, Скалатський повіти. За інформаціями Кирила Геніка, який працював імміграційним службовцем у Вінніпегу, впродовж 1897 р. до Канади прибуло 6 тис. українських селян. За його ж підрахунками станом на 1899 р. в Канаді налічувалося приблизно 20 тис. українців, у тому числі в провінціях Манітоба – 10 тис., Альберта – 6 тис., Саскачеван – 4 тис.³⁶ Абсолютна більшість з них походила зі Східної Галичини. Українська еміграція до Канади була чітко вираженою формою постійної, переселенської еміграції. Селяни емігрували, зазвичай, сім'ями. Продавши земельний наділ, вони фактично втрачали зв'язок з рідним краєм і вороття назад для них не було³⁷.

Починаючи з 70-х років XIX ст., галицькі українці емігрували до Бразилії. Документи засвідчують, що у 1872 р. в бразильський штат Парана прибула родина Миколи Морозовича із Золочівського повіту. Окремі випадки переселення в цьому напрямі зі Східної Галичини сталися у 1876 р. і 1886 р., а в 1889 р. еміграція охопила майже весь Збараський повіт³⁸. Найвище піднесення еміграції до Бразилії припадає на 1894–1897 рр., які увійшли в історію як “бразильська гарячка”. У зазначені роки до Бразилії емігрувало зі Східної Галичини приблизно 12 тис. українських селян³⁹. Найбільше їх осіло у штаті Парана, а також у штатах Санта-Катаріна, Мінас-Жерайс,

³³ Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994. – С. 94.

³⁴ Чевоная Русь. – 1889. – 23 июля.

³⁵ Біда М. Господарський розвиток українців у США // Український історик. – 1977. – № 1–2. – С. 60.

³⁶ Діло. – 1899. – 19 серпня.

³⁷ Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. – С. 67.

³⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів). – Оп. 4. – Спр. 2458. – С. 79.

³⁹ Там само. – С. 74.

Сан-Паулу, Риу-Гранді-ду-Сул⁴⁰. Більшість емігрантів були вихідцями із Золочівського, Тернопільського, Кам'янецького, Бібрського і Бережанського повітів.

Окрім вище зазначених напрямів, наприкінці XIX ст. українці Східної Галичини масово емігрували на територію Російської імперії. Характерно, що еміграція сюди завжди носила недозволений характер і нею були охоплені здебільшого подільські повіти Галичини, а саме: Гусятинський, Тернопільський, Борщівський, Заліщицький, Скалатський, Чортківський, Підгасцький, Бучацький⁴². Найвищого піднесення еміграція до Росії досягнула у 1892 р., коли сюди переселилося 6 111 ос.⁴²

Окрім еміграції, на зниження природного приросту українців в останній чверті XIX ст. мали значний вплив голод та епідемії. З цього приводу навіть російський консул у Львові зазначав, що “галицький робітник споживає їжі у два рази менше, ніж європейський”⁴³. Це спричиняло значну смертність серед населення. За підрахунками польського дослідника Станіслава Щепановського, в Галичині щороку вмирало з голоду 50 тис. осіб⁴⁴.

Другою за кількістю після українців національністю східної Галичини була польська. Згідно з конскрипцією 1773 р. тут проживало приблизно 396 тис. поляків, що становило 22% від усього населення (цей показник нам видається неправдоподібним, бо в такому разі треба було б погодитися з думкою про те, що польське населення східної Галичини впродовж 1772–1869 рр. взагалі не розвивалося). Найбільше поляків було на українсько-польському етнічному пограниччі, а також на Поділлі вздовж російсько-австрійського кордону у Тернопільському і Заліщицькому округах⁴⁵. Варто наголосити, що поляки у Галичині займали привілейоване становище. У їхніх руках була місцева адміністрація. Панівні верстви – аристократія, землевласники та інтелігенція теж були переважно польськими або ополяченими. Загалом польська шляхта у східній частині Галичини була значно міцнішою, ніж в інших частинах краю. Латифундії тут домінували, тоді як на заході Галичини при перевазі магнатської власності досить поширеними були дрібнопомісні володіння⁴⁶. За таких обставин польська меншина у Східній Галичині зазнавала менших втрат від голоду та епідемічних захворювань. Окрім того, на її чисельність значною мірою впливала етнічна асиміляція українців, євреїв, вірмен. За підрахунками дослідників упродовж 1801–1851 рр. на католицьку віру в Галичині перейшло 210,5 тис. україн-

⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 2489. – С. 71.

⁴¹ Качараба С. Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 35.

⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 165 (Крайовий комітет, м. Львів). – Оп. 5. – Спр. 625. – С. 35.

⁴³ Архів зовнішньої політики Росії (далі – АЗПР). – Ф. II Департамент. – Оп. 407. – Спр. 784. – С. 33 зв.

⁴⁴ *Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego.* – S. 56.

⁴⁵ *Wakar W. Ludność Polska. Plość i rozprzestrzenienie.* – Warszawa, 1914. – S. 13–14.

⁴⁶ *Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства.* – С. 95.

ців-уніатів. Як зазначає російський дослідник Володимир Кабузан, “в основному це були залишки українського дворянства, чиновники, міщанство, котрі паралельно з віровизнанням змінювали мову”⁴⁷. У кінцевому підсумку конфесійна асиміляція призводила до зміни українцями їхньої етнічної приналежності. Асиміляційні процеси особливо посилювалися у другій половині XIX ст., що суттєво впливало на кількість польського етнічного компонента у Східній Галичині.

Згідно зі статистичними даними у 1827 р. кількість поляків на східногалицьких землях становила 614 519 осіб, що становило 22% від усього населення. Зазначена кількість засвідчує, що у польській меншині у першій третині XIX ст. не простежували тенденцій до швидкого зростання. Ситуація залишалася такою ж і в 40–50-х рр. XIX ст. За переписом 1857 р. у Східній Галичині проживало 649 тис. римо-католиків. У 1869 р. їхня кількість зросла до 702 158 осіб, тобто за 22 роки збільшилась на 151 700 осіб. Найбільше поляків проживало у Ярославському (42,9% від усього населення), Тереховельському (37,9%), Сяноцькому (36,6%), Скалатському (36%), Мостиському (31%) повітах, а найменше – у Турківському (2,5%), Богородчанському (4,1%), Косівському (4,4%), Надвірнянському (6,5%), Калуському (6,6%) повітах⁴⁸. Загалом, за цим переписом поляки становили 20,7% від усього населення краю і порівняно з 1857 р. їхня питома вага зросла на 0,9%. У наступні періоди у польській меншині простежувалась тенденція до зростання, однак це відбувалося не за рахунок швидких темпів натурального приросту, а завдяки механічному руху та асиміляції. Асиміляційні процеси особливо посилювалися після 1869 р., коли польська мова стала офіційною в адміністрації, судочинстві та освіті Галичини. За таких обставин вона, як найбільш престижна, виконувала комунікативну функцію, забезпечуючи населенню, котре нею опанувало, кращі життєві перспективи. Така ситуація стала очевидною вже на підставі перепису 1880 р. Згідно з ним кількість римо-католиків у Східній Галичині порівняно з 1870 р. зросла на 21,4%, а чисельність польськомовного населення – на 42,8%⁴⁹.

Починаючи з 70-х років XIX ст., на природний приріст поляків у Східній Галичині впливала еміграція. Її головним напрямом були США. Сюди емігрували польські селяни з Борщівського, Бродівського, Сяноцького, Гусятинського, Ліського, Золочівського, Тернопільського повітів⁵⁰. На жаль, статистика не містить задовільних даних щодо чисельності польської еміграції до США. Попри те, прийнято вважати, що вона пересічно становила 47% від усього загалу емігрантів-поляків⁵¹. Серед емігруючих переважали чоловіки репродуктивного віку від 14 до 44 років. При цьому 55% були неодруженими⁵².

⁴⁷ Кабузан Н. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII–30-х годах XX в. – С. 82.

⁴⁸ Rapacki W. Ludność Galicji. – Lwów, 1874. – S. 50.

⁴⁹ Weinfeld I. Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910). – S. 20.

⁵⁰ Pilch A. Trendy migracji zarobkowej ludności Galicji w XIX i XX w. (do 1918 r.) // Mechanizmy polskich migracji zarobkowych. Pod redakcją Celiny Bobińskiej. – Warszawa, 1976. – S. 80.

⁵¹ Pula James. Polska diaspora w Stanach Zjednoczonych do 1914 roku // Polska diaspora. – Warszawa, 2001. – S. 65.

⁵² Ibid.

Окрім США, поляки з 1873 р. масово емігрували до Бразилії. У 1876–1877 рр. сюди переселилося приблизно 3 тис. осіб. У часі першої “бразильської гарячки” кількість емігруючих швидко зростала і впродовж 1895–1896 рр. становила 19 тис. осіб.⁵³ Найбільше їх походило з Тернопільського (2 469 осіб), Золочівського (2 382 особи), Бережанського (1 575 осіб), Бібрського (1 306 осіб), Перемишлянського (1 046 осіб) повітів⁵⁴.

Наприкінці XIX ст. польські селяни емігрували також до Канади й Аргентини. Проте масового характеру еміграція у ці країна набула з початку XX ст. До цього варто додати, що механічні втрати польського населення швидко компенсувалися асиміляцією та механічним припливом із Західної Галичини. Не випадково за переписом 1900 р. кількість поляків за розмовною мовою становила 1 548 886 осіб⁵⁵ (1 074 753 римських католиків) і порівняно з 1880 р. зросла на 43,9%.

Третьою за чисельністю після українців та поляків національністю Східної Галичини була єврейська. Статистику щодо євреїв на початку австрійського панування в краї вели на підставі сплати ними поголового податку. Згідно зі звітами про нього від 1773 р. єврейський дослідник Маєр Балабан дійшов висновку, що чисельність євреїв у східногалицьких округах становила 177 350 осіб, або 9,7% від загальної кількості населення⁵⁶. За цим показником єврейська спільнота Східної Галичини була найбільшою в Австрійській монархії і значно випереджала такі краї, як Угорщина (1,6%), Чехія (1,5%), Моравія (1,4%)⁵⁷. Найвищий відсоток єврейського населення на східногалицьких землях мали округи: Сяноцький (22,3%), Львівський (17,1%), Буський (16,9%), Белзький (14,3%), Жидачівський (12,8%), Перемишльський (11%)⁵⁸. В окремих містах краю євреї були відносно більшістю. До таких належали Броди, Дрогобич, Стрий, Сколе, Турка, Стара Сіль, Старий Самбір⁵⁹.

За цих обставин уряд у Відні став вживати енергійних заходів для зменшення кількості єврейського населення в Галичині. Указами імператриці Марії-Терезії від 8 березня і 28 червня 1773 р. обмежено право євреїв укладати шлюби (одружуватися можна було лише з дозволу губернських властей). У 1774 р. поголовний податок збільшено вдвічі і він становив 1 зл. рин. Патентом від 16 липня 1776 р. його замінено толеранційною повинністю в сумі 4 зл. рин. від родини⁶⁰. “Євреїв,

⁵³ *Buzek J.* Administracja gospodarstwa społecznego. – Lwów, 1913. – S. 900.

⁵⁴ *Гроньовський К.* Еміграція з Галичини // Українське слов’янознавство, – 1971. – № 4. – С. 143.

⁵⁵ *Макарчук С.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на западно-українських землях в період імперіалізму. – С. 36.

⁵⁶ *Balaban M.* Dzieje Żydów w Galicji i w Rycyzypospolitej Krakowskiej 1772–1868. – Kraków, brw. – S. 8–9.

⁵⁷ *Ibid.* – S. 7–9.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Tokarz W.* Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. – Kraków, 1909. – S. 355.

⁶⁰ *Półcwiartek J.* Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII wieku // Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego. Praca zbiorowa pod redakcją Feliksa Kiryka. – Przemysł, 1991. – S. 149.

котрі не могли сплатити цей податок, силоміць доставляли до польського кордону і депортували [...]. Польський уряд, маючи достатньо власних жебраків, наказав не впускати галицьких пауперів і дозволив прикордонникам застосовувати зброю” – зазначено у літературі⁶¹. Окрім вище зазначеного, австрійська влада заборонила євреям переселятися в Галичину. Дозвіл на імміграцію міг отримати тільки той, хто мав у розпорядженні 5 тис. зл. рин. З цієї суми, 10% становила плата за набуте підданство⁶². У 1778 р. єврейським хірургам заборонено займатися лікарською практикою серед християнського населення. В руслі політики Відня діяли міські ради окремих східногалицьких міст. Зокрема, у 1776 р. міська рада Перемишля прийняла рішення “вигнати” усіх євреїв з міста⁶³.

Демографічну політику Марії–Терезії щодо єврейського населення, на початковому етапі свого правління продовжував імператор Йосиф II. За його наказом відбувалися депортації євреїв, котрі не виконали вимоги патенту про шлюб і “закону про пауперів”. На виконання цих розпоряджень депортовано з Галичини у 1781–1782 рр. – 1 192, 1784 р. – 659 євреїв⁶⁴. Декретом від 9 лютого 1784 р. євреям заборонено займатися аптекарством, млинарством і пивоварінням. У 1788 р. їх зобов’язано до служби в армії (декретом Леопольда II від 26 серпня 1790 р. військову повинність євреям замінено податком (30 зл. рин.), але у 1804 р. їх знову почали рекрутувати). “Означало це для них (євреїв – С. К.) катастрофу. Релігійні звичаї забороняли їм носити військову форму, споживати деяку їжу, працювати в суботу. Великою перешкодою були і шлюби в ранньому віці” – зазначено у літературі⁶⁵. Як наслідок євреї ухилялися від служби в армії і масово емігрували в Угорщину. Не випадково кількість єврейського населення у цьому краї збільшувалася в геометричній прогресії. Зокрема, у 1786 р. в Угорщині проживало 77 647 євреїв, а у 1827 р. цей показник становив 191 976 осіб⁶⁶.

Загалом політика австрійської влади щодо східногалицьких євреїв наприкінці XVIII ст. в сукупності з голодом та епідеміями призвела до призупинення їхнього росту майже на 40 років, про що красномовно свідчать дані статистики. Зокрема, згідно з переписом 1811 р. кількість євреїв у східній частині Галичини становила 167 210 осіб⁶⁷ (без урахування тих, що проживали у Тернопільському окрузі, який за умовами Шенбрунського договору між Францією та Австрією увійшов до складу Російської імперії⁶⁸), і порівняно з 1773 р. вона зменшилася майже на 10 тис. ос. За цим

⁶¹ *Balaban M.* Dzieje Żydów w Galicji i w Reczypospolitej Krakowskiej 1772–1868. – S. 27.

⁶² *Tokarz W.* Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. – S. 364.

⁶³ *Schorr M.* Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku. – Lwów, 1903. – S. 41–42

⁶⁴ *Balaban M.* Dzieje Żydów w Galicji i w Reczypospolitej Krakowskiej 1772–1868. – S. 28.

⁶⁵ *Ibid.* – S. 37.

⁶⁶ *Buzek J.* Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego Galicji. – Kraków, 1903. – S. 127.

⁶⁷ *Kumor B.* Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. – S. 132.

⁶⁸ *Федосова Е.* Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. – Москва, 1980. – С. 110.

переписом найбільше євреїв проживало в Золочівському (24 377 осіб), Львівському (18 052 осіб), Станіслав – у Сяноцькому окрузі (8 164 особи)⁶⁹.

Упродовж 30–50-х років XIX ст. динаміка чисельності єврейського населення свідчила про постійну тенденцію до зростання. Хоча політика австрійських властей щодо євреїв у цьому часі не зазнала позитивних змін, продовжували діяти антиєврейські законодавчі акти терезіано-йосифінської епохи. Окрім цього, єврейське населення було зобов'язане сплачувати спеціальні податки, зокрема, податок від кошерного м'яса та запалювання суботніх і святкових свічок. Австрійські урядові структури суворо контролювали дотримання євреями патенту про шлюб. Євреї також були позбавлені вільного доступу до ремесел, не могли бути суддями, нотаріусами, вчителями. Влучну характеристику австрійської політики щодо євреїв дав єврейський історик Філіп Фрідман, який писав: “В епоху Священного союзу і урядів меттерніхівської реакції з йозефінської програми в Австрії залишилися тільки репресії”⁷⁰. Варто також зазначити, що єврейський етнос у 30–50-х рр. XIX ст. виявляв величезну відпирність антиєврейській політиці австрійської влади. Згідно з переписом 1830 р. на східно галицькій території проживало 241 482 євреї. У 1857 р. їхня кількість збільшилася до 340 000 ос., що становило 11,1% від усього населення краю⁷¹. Впродовж 1830–1857 рр. єврейське населення регіону зросло майже на 100 000 осіб.

Упродовж другої половини XIX ст. політика австрійської влади щодо євреїв зазнала значних позитивних змін. У 1859 р. скасовано низку патентів, прийнятих наприкінці XVIII–на початку XIX ст., зокрема від 1 вересня 1859 р. євреї могли укладати шлюби без обмежень, 10 грудня 1859 р. їм дозволено свідчити в суді, 13 січня 1860 р. вони отримали право займатися ремеслами, проживати у сільській місцевості, набувати нерухомість, 30 листопада 1863 р. дозволено тримати нотаріальні контори, а з 30 вересня 1867 р. вони могли займатися судовою практикою⁷². Окрім того, згідно з Жовтневим 1860 р. та Лютневим 1861 р. дипломами євреїв допущено до участі у виборах. Як наслідок вони здобули 4 мандати до Галицького сейму першої каденції. Усе це позитивно впливало на природний приріст євреїв. Наприклад, згідно з переписом 1869 р., у Східній Галичині їх проживало 428 тис. і вони становили 12,4% від усього населення краю. Порівняно з 1857 р. їхня кількість збільшилася на 88 000 осіб. На зростання кількості євреїв у Східній Галичині певною мірою впливав і наплив іммігрантів з Російської імперії. Як відомо, вбивство народовольцями російського царя Олександра II спричинило єврейські погроми в Росії загалом і на Україні, зокрема. Згодом Олександр III санкціонував низку актів антисемітського спрямування. Законом від 3 травня 1882 р. євреї були

⁶⁹ *Kumor B.* Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. – S. 132.

⁷⁰ *Fridman F.* Dzieje żydów w Galicji (1772–1914) // *Żydzi w Polsce odrodzonej.* – Warszawa, 1933. – Т. 1. – S. 384.

⁷¹ *Bujak F.* Galicya. T.1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów; Warszawa, 1908. – S. 70.

⁷² *Fridman F.* Dzieje żydów w Galicji (1772–1914). – S. 388–389.

позбавлені права мати землю, жити і працювати у сільській місцевості, займатися землеробством⁷³. У 1886–1889 рр. євреям обмежено доступ до професій і звужено смугу їх осілості⁷⁴. Усе це змусило єврейську бідноту шукати виходу зі становища і масово емігрувати в заокеанські та європейські країни. Шлях єврейських емігрантів простягався через прикордонне місто Броди, тому не випадково частина з них осіла (бодай на певний час) у Східній Галичині⁷⁵. Однак механічний приріст єврейського населення східногалицьких земель не міг суттєво позначитися на їх загальній кількості. Більшість дослідників сходяться на думці, що визначальним чинником впливу на зростання єврейського етносу був високий натуральний приріст. У 1869–1880 р. кількість євреїв у Східній Галичині збільшилася на 19,3% і за цим показником вони випереджали українців та поляків. Особливо швидко зростала їхня чисельність у містах. Зокрема, у 1880 р. євреї були абсолютною більшістю у Бродах, Бучачі, Станіславові, Коломиї, Дрогобичі, Жовкві, Тернополі, Белзі, Болехові, Добромилі, Косові, Ліско, Мостиськах, Перемишлянах, Рудках, Чорткові⁷⁶. За переписом 1880 р. євреї становили 46,6% усіх мешканців міст Східної Галичини. Тільки у двох східногалицьких містах Лопатині і Миколаєві чисельність євреїв була нижчою – 20% від усього населення⁷⁷.

Починаючи з 1880 р., значну частину натурального приросту східногалицьких євреїв поглинала еміграція. До 80-х років XIX ст. вони масово переселялися у різні краї Австро-Угорської монархії, зокрема Угорщину, Буковину, Центральну Австрію (станом на 1880 р. у Відні проживало 10 000 галицьких євреїв)⁷⁸. Згодом основний потік єврейської еміграції зі Східної Галичини спрямовувався до США⁷⁹. Еміграцією у цьому напрямі були охоплені майже усі східногалицькі повіти, але найбільше Добромильський, Городоцький, Яворівський, Львівський, Мостиський, Підгаєцький, Самбірський, Сяноцький, Рудківський, Тлумацький, Збаразький, Жидачівський, Бродівський, Дрогобицький, Коломийський, Станіславівський⁸⁰. За підрахунками дослідників у 1881–1900 рр. до США емігрувало з Галичини понад 150 тис. євреїв. Серед загальної кількості єврейських іммігрантів у Сполучених Штатах галицькі євреї становили у 1898/1899 рр. 29%⁸¹. Серед емігруючих до США євреїв 67% були ремісниками, 12% робітниками, 11% домашня прислуга, 5% купців, 2% сільськогосподарські робітники, 1% представники вільних професій, 0,2% селяни. Серед

⁷³ Качараба С. Еміграція галицьких селян у Російську імперію наприкінці XIX ст. // УДЖ. – 1990. – № 9. – С. 32.

⁷⁴ Джонсон П. Історія євреїв. – К., 2000. – С. 417.

⁷⁵ Gazeta Brodska. – 1896. – 16 stycznia.

⁷⁶ Weinfeld I. Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910). – S. 30.

⁷⁷ Hoff J. Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym. – Rzeszów, 2005. – S. 35.

⁷⁸ Fridman F. Dzieje żydów w Galicji (1772–1914). – S. 378.

⁷⁹ Malecki J. Ludność żydowska Galicji w dobie awtonomii (1867–1914) // O związkach demografii, statystyki i ekonometrii. – Kraków, 1994. – S. 234–236.

⁸⁰ Bujak F. Galicya. T.1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – S. 101.

⁸¹ Fridman F. Dzieje żydów w Galicji (1772–1914). – S. 378–379.

ремісників найбільше було кравців (47%) і шевців (6%)⁸². Здебільшого вони оселялися в містах і насамперед в Нью-Йорку, Філадельфії і Чикаго. Еміграційним рухом була охоплена здебільшого єврейська біднота. Характерно, що єврейська еміграція, на противагу українській і польській, мала чітко виражений постійний характер. Їхня рееміграція зі США становила 7,1%, тоді як поляків 29%⁸³.

Окрім США, з початком 80-х років XIX ст. певних масштабів у Східній Галичині почала набирати єврейська еміграція до Аргентини. У 1891 р. сюди прибуло 1 000 галицьких євреїв⁸⁴. Такі кількісні показники стали результатом підтримки цього еміграційного напрямку впливовими єврейськими фінансистами, зокрема паризьким філантропом бароном Мауріциєм Гіршом. Він у 1891 р. заснував Єврейське колонізаційне товариство (Jewish Colonisation Association) – ЖСА, з капіталом 2 млн англійських фунтів стерлінгів, яке мало на меті переселити в Аргентину впродовж 25 років 1 млн. євреїв⁸⁵. За таких обставин єврейська еміграція у цьому напрямі почала швидко зростати, досягнувши у 1906 р. 13 500 осіб⁸⁶.

І все ж інтенсивна еміграція мало позначилася на прирості єврейського населення у Східній Галичині. Зокрема, за переписом 1890 р. тут проживало 585 453 євреї. Порівняно з 1880 р. їхня кількість збільшилася на 13,2%. У наступному десятилітті їхній природний приріст становив усього 5,7%. В абсолютних цифрах єврейське населення Східної Галичини впродовж 1890–1900 рр. збільшилося на 33 348 осіб і становило 618 801 особу⁸⁷ або 12,9% від усього населення краю.

Окрім зазначених національностей, в Східній Галичині у розглянений період проживали також німці та вірмени. Німецькі колоністи почали прибувати в Галичину в 1781 р. За підрахунками дослідників у період правління Йосифа II (1780–1790 рр.) їхня кількість становила приблизно 18 тис. ос.⁸⁸ Їм було надано у користування 154 тис. моргів землі і звільнено від усяких повинностей та податків на 10 років⁸⁹. Однак, незважаючи на значні витрати державних коштів, німецька колонізація не дала очікуваних результатів ані як засіб підвищення культури землеробства, ані як знаряддя онімечення. На початку XIX ст. у Східній Галичині було всього 114 німецьких колоній, в яких проживало 2 750 сімей⁹⁰. Згідно з переписом 1857 р.

⁸² Stone D. Diaspora Żydów polskich // Polska diaspora. – Kraków, 2001. – S. 424.

⁸³ Bornstejn I. Rzemiosło żydowskie w Polsce. – Warszawa, 1926. – S. 33.

⁸⁴ Tilleman O. Ruch ludnościowy u żydów // Miesięcznik Żydowski. – Warszawa, 1932. – Т. II. – S. 142.

⁸⁵ Tauber M., Wajngarten J. Mała historia Żydów. – Warszawa, 1938. – S. 167.

⁸⁶ Rejff N. Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa, 1936. – № 3. – S. 234.

⁸⁷ Wasiutyński B. Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. – Warszawa, 1930. – S. 91.

⁸⁸ Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. – S. 288.

⁸⁹ Rapacki W. Ludność Galicji. – S. 44.

⁹⁰ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – С. 143.

у Сяноцькому, Самбірському, Стрийському, Станіславівському, Коломийському округах проживало 26 771 німець⁹¹. У другій половині ХІХ ст. в Долинському повіті були, наприклад, німецькі колонії Дебелівка, Енгельберг, Порфунгзау, Людвіківка, Максимівка, Пехерсдорф, Вавилон⁹². За переписом 1869 р. у Східній Галичині нараховувалося 37 125 німців. Найбільше їх проживало у Долинському (1 587 осіб), Дрогобицькому (3 219 осіб), Городоцькому (1 400 осіб), Яворівському (1 329 осіб), Кам'янецькому (2 229 осіб), Стрийському (1 622 особи) повітах⁹³. Під кінець ХІХ ст. німці почали масово емігрувати до Канади⁹⁴, що чинило певний вплив на їхній натуральний приріст. Як наслідок за переписом 1900 р. кількість німецького населення у Східній Галичині зменшилася до 36 851 особи⁹⁵.

Вірмени у Східній Галичині впродовж розгляненого періоду майже повністю були ополячені. За переписом 1857 р. їх налічувалося 2 400 осіб. Найчисельніше вони замешкували у м. Кути (1 052 особи), решта були розсіяні в околицях Станіславава і Коломий. У 1870 р. вірмен-католиків у Східній Галичині налічувалося 2 102 особи і вірмен-православних 126 осіб⁹⁶. У кінці ХІХ ст. кількість вірмен значно зменшилася. За переписом 1900 р. їх налічувалося всього 1 532 осіб⁹⁷.

Загалом варто наголосити, що в етнодемографічному розвитку Східної Галичини цього періоду визначальну роль відігравали етнічні процеси. До 70-х років ХІХ ст. при досить високих темпах натурального приросту українців асиміляція мала визначальний вплив на зменшення питомої ваги українського етнічного компонента. Натомість частка польського елемента зростає за рахунок ополячення українців та євреїв. У 70-х роках ХІХ–початку ХХ ст. частка українців у населенні Східної Галичини дещо зменшується від 65,8 у 1869 р. до 63,5% у 1900 р., а поляків натомість збільшується відповідно з 20,7 до 22,7%. З 80-х років ХІХ ст. посилюється еміграція, але це майже не впливає на зміну відсотка українського, польського та єврейського населення регіону.

---

⁹¹ *Копчак С.* Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – С. 69.

⁹² *Макарчук С.* Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западно-українских землях в период империализма. – С. 42.

⁹³ *Rapacki W.* Ludność Galicji. – S. 47–48.

⁹⁴ *Качараба С.* Щоденник Івана Дорундяка (До історії української еміграції в Канаду) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 128–173.

⁹⁵ *Макарчук С.* Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западно-українских землях в период империализма. – С. 42.

⁹⁶ *Rapacki W.* Ludność Galicji. – S. 46.

⁹⁷ *Макарчук С.* Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западно-українских землях в период империализма. – С. 42.

Степан МАКАРЧУК

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛИЧИНІ У ХХ ст.

Очевидно, що майбутні історики будуть характеризувати ХХ століття в історії України як період динамічних змін в національному, соціальному і культурному житті народу, політичного пробудження нації, що кількаразово і відносно згуртовано піднімалася до військово-політичної боротьби за національну свободу, державність і незалежність, падала переможеною у визвольних змаганнях і знову піднімалася, і в кінцевому підсумку виборола своє визволення. Водночас, Україна ХХ ст. продовжувала залишатися ареною суперечливих загарбницьких інтересів сусідніх народів і світових імперіалістичних потуг, що нехтували інтересами і волею українського народу, готові були швидше знищити його фізично, ніж відмовитися від власних зазіхань на українську землю.

Україною прокотилися жорстокі пљондрування Першої і Другої світових воєн, біженства і депортації мільйонів людей, комуно-більшовицькі репресії 20–50-х років ХХ ст., що цілеспрямовано нищили цвіт нації, фашистський геноцид єврейського населення, насильницьке вивезення молоді на примусові роботи в Німеччину, страшна мара голоду 1921–1922 рр. і особливо 1932–1933 рр., 1946 року, радянське криваве “втихомиріння” українського визвольного руху 40–50-х років і пов’язані з його втіленням депортації населення на Сибір і Північ СРСР, депортація українського населення в Україну з так званого Закарзоння і поляків із Західної України в Польщу. Нахабна русифікація, полонізація, румунізація відповідних дільниць країни і ще безконечний ряд знущань.

Велінням часу переможцем у боротьбі зі своїми ворогами і суперниками ХХ ст. вийшов український народ. У 1991 р. його представницький орган – Верховна Рада – декларував державну незалежність, скоро її ствердив всенародний референдум, в 1996 р. – Конституція, а у 2004 р. – “помаранчева революція”.

Складності і жорстокості суспільних процесів і явищ ХХ ст. безпосередньо впливали на життя мільйонів людей, глибоко травмували природний розвиток народонаселення країни, всіх її регіонів. Дослідження і узагальнення розвитку народонаселення України в умовах жорстокого ХХ ст. і зокрема під кутом зору його національного і соціального складу є особливо актуальним завданням, що під силу координованій праці багатьох істориків. Маємо надію, що відповідні інститути НАН, провідних національних і державних університетів спланують і у недалекому майбутньому таке завдання здійснять.

Цю статтю автор мислить як спробу формулювання погляду на питання руху народонаселення у ХХ ст. під національним і частково суспільним кутом зору лише на прикладі одного з історико-політичних регіонів України – Галичини.

Як відомо, в суспільно-політичному вжитку термін Галичина почав виступати тільки від 1772 р., коли частина західноукраїнських земель разом з частиною південних польських земель за наслідками першого поділу Польщі була окупована Австрією. Значною мірою дуже штучно нав'язуючи історичні права, а саме, що у ХІІІ ст. кілька років у Галицько-Волинському князівстві князював син угорського короля Андрія І Коломан, імператриця Тереза, яка вважала династію Габсбургів також спадкоємицею угорської корони, іменувала приєднаний край Королівством Галичини і Володимирії (Königsreich Galizien und Lodomerien). У практичному політичному, адміністративному вжитку край скорочено називали Галичина (німецькою Galizien, польською Galięja). Волинська ж частина з містами Сокаль, Рава, Жовква, Кам'янка, Буськ, Радехів, Броди ніби зникла. Та й на ділі в однакових політичних умовах Австрії відбулося свого роду огаличання приєднаної частини Волині. Стосовно української частини окупованого краю нова австрійська назва бодай формально перегукувалась із назвою історичного Галицько-Волинського князівства. Польським же землям навколо Кракова з містами Сандомир, Тарнів, Ряшів була накинуто без будь-яких на те підстав. Адміністративним центром “королівства” було обрано місто Львів, в якому розміщене губернаторство (з 1854 р. – намісництво).

“Королівство” 1847 р. було умовно поділене на дві частини: на Східну і Західну Галичину (Ostgalizien und Westgalizien).

В умовах піднесення національної свідомості і польського та українського рухів при поділі краю насамперед враховувався національний склад населення. До Східної Галичини були віднесені повіти з перевагою українського населення, до Західної – з перевагою польського. Коли невдовзі було виявлено, що повіт Бжозів, зачислений до Східної Галичини, заселений приблизно на 80% поляками, у всі офіційні матеріали, зокрема статистичні, вносилися уточнення на зразок “Східна Галичина без повіту Бжозів”, “Західна Галичина з повітом Бжозів” (Ostgalizien ohne Brzozow, Westgalizien mit Brzozow). Окрім статистики, поділ краю 1847 р. практично знаходив відображення у справах конфесійних, в географічних межах промислових Львівської, Бродівської і Краківської палат, в діяльності промислових інспекторів праці. Проте у всіх основних формах функціонування і управління адміністративна одиниця мала унітарний характер.

Починаючи від “весни народів” 1848 р., українські громадські сили вели безперестанну боротьбу за реальний поділ “королівства” на дві адміністративні автономні одиниці у складі Австрії: українську Східну Галичину з центром у Львові, з власним крайовим сеймом, з українським характером власних структур і відповідно – польську Західну Галичину з центром у Кракові. Боротьба за поділ “королівства” на дві національні адміністративні одиниці пронизувала чи не всі програми, численні політичні заходи українських громадсько-політичних об'єднань і партій аж до 1918 р., але ідея так і не була реалізованою. Польські ж панівні верстви послідовно відстоювали єдність “королівства” як неподільного польського краю, домагалися його польської автономії у складі Австрії, а від 1867 р. – у складі Австро-Угорщини. Формально державний політонім Східна Галичина, що накладався на українську

етнічну Галичину, протримався до 1923 р., коли Рада Амбасадорів Ліги Націй схвалила всі державні права Польщі на окуповану нею у 1919 р. Східну Галичину. У складі Польщі Східна Галичина отримала офіційну назву Східної Малопольщі (Małopolski Wschodniej) і з долученням на заході дев'яти польських повітів Західної Галичини була поділена на три воєводства: Львівське, Станіславівське і Тернопільське. У 1939 р. після ухвали Народних Зборів про з'єднання Західної України з Українською РСР на території української Галичини було утворено чотири радянські області: Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська. До Тернопільської на півночі було долучено Кременецький повіт зі складу існуючого до 1939 р. Волинського воєводства. В 1958 р. Дрогобицька область була з'єднана з Львівською і відтоді у складі України на землях історичної Галичини є три області: Львівська, Станіславівська (з 1956 р. – Івано-Франківська) і Тернопільська.

Отже, географічні межі території, на якій у статті простежуємо етнодемографічні та етносоціальні процеси до 1939 р., обмежуються простором української Галичини – Східної Галичини австрійського адміністративного поділу. Та сама територія є під оглядом стосовно років Другої світової війни і післявоєнних 1946–1947 рр., до часу припинення у 1946 р. українсько-польського “трансферу” населення та виконання у 1947 р. польської акції “Вісла”. Від часу війни і протягом усієї другої половини ХХ ст. означені аспекти руху населення висвітлюються за матеріалами сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. За основні часові точки обліку складу населення краю та його руху впродовж досліджуваного періоду взято, головню, роки державних переписів населення: 1900, 1910, 1921, 1931, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001.

Дуже повну уяву про етнічний, конфесійний та соціальний склад населення Галичини дають матеріали австрійського перепису населення 1900 р. Оскільки в переписних анкетах не було окремої графі національної приналежності, її більшість дослідників, зазвичай, ідентифікують за показником релігійної та конфесійної приналежності: греко-католиків розглядають як українців; римських католиків – переважно поляками; іудеїв – євреями. Ще один переписний показник за розмовною мовою (Umgangssprache) свідчить про певні тенденції в асимілятивних процесах, що відбувалися в краї. Особливо малозначущим був цей показник щодо осіб, які вважали себе часткою іудейської релігії, які майже на 100% за своїм походженням і культурно-побутовою традицією були євреями. Австрійські переписи записували лише мови корінних народів, до яких єврейської не зачисляли. Через це всім іудеям записували мову якоїсь іншої національності краю, найчастіше найбільш привілейовану – польську. Унаслідок такої практики значно збільшувалась кількість польськомовного населення краю, простежувалось цілковите ігнорування всіх єврейськомовних, незначною мірою збільшувалась кількість німецькомовних та україномовних. Хоч було очевидним, як писала газета “Діло”, “що ледве 10 процентів жидів уживає польської мови в щоденнім життї, решта говорить по-жидівськи, а ніколи по-польськи”¹.

¹ Жидівські поляки // Діло. – 1906. – 20 грудня (н. ст. 1907 2 січня).

За конфесійною віднесеністю, за переписом 1900 р., у Східній Галичині (як і в офіційних статистичних публікаціях, без Бжозівського повіту) з усього населення 4 735 477 осіб греко-католиків було 3 005 916 осіб, що становило 63,48% від загальної кількості, римських католиків налічувалось 1 074 753 особи або ж 22,70%, іудеїв – 613 764 особи або 12,96%. Ці показники відповідно були найближчими до справжніх співвідношень населення за національною ознакою, тобто між українцями, поляками, євреями, хоч офіційні мовні показники значно від них різнилися. Той же перепис подавав кількість україномовних 2 987 620 осіб (63,09%), польськомовних – 1 548 886 осіб (32,71%), німецькомовних – 175 492 особи (3,71%). “Богемською, чеською, словацькою” мовами говорили 9 014 осіб (0,19%), румунською – 508 осіб (0,01%). Ще 98 187 мешканців Західної Галичини гірською смугою Карпат Горлицького (20 356 осіб), Грибовського (9 600 осіб), Ясловського (7 965 осіб), Кросненського (13 567 осіб), Новосончського (16 662 особи) і Ланьцутського (5 262 особи) повітів вважали себе греко-католиками, з яких українською мовою розмовляли 86 629 осіб².

У умовах польської адміністративно-політичної переваги в краї багато українців зазнало полонізації, насамперед в психологічному відношенні, намагаючись наслідувати спосіб життя польських панів і підпанків, далі – у мовному і врешті-решт – у релігійному. Передусім під полонізацію підпадали чиновники на державній службі. Як писала газета “Діло”, “найбільше оглядності, а найменше самостійності і відваги заявляють урядники рускої народности. Політичний урядник русин боїться найчастіше навіть признатися до своєї народности”³. Тихе маскування русином своєї національної приналежності відбувалося через користування польською мовою, а слідом за цим і шляхом офіційного віднесення себе до польськомовних. Окрім українців-чиновників, у містах ці тенденції виявлялись серед панських слуг і в сільській місцевості. За тим же переписом 1900 р., у поміщицьких дворах Східної Галичини проживало 196 тис. осіб. Римо-католиків серед них було 81 тис., але польською розмовляло (Umgangssprache) 128 тис. осіб⁴. Відносно інтенсивно захоплювала українців і зміна релігійної приналежності, особливо тих, які стали державними чиновниками. Майже напередодні Першої світової війни газета “Діло” констатувала, що у Львові щорічно греко-католицький обряд залишають 400 осіб, “себто на 40 000 греко-католицького населення майже цілий річний природній приріст”. На підтвердження тези газета наводила 58 імен українців магістратської служби, які змінили греко-католицький обряд на римо-католицький⁵.

Полонізація, однак, до початку ХХ ст. все ще не привела до зміни національного обличчя краю загалом, хоч про таку перспективу вже говорили. “Три мільйони

² Підраховано за: Oesterreichische Statistik, Band LXIII. Heft 1. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31 December 1900. 1 Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. – Wien, 1902. – b.124–125.

³ Руска інтелігенція в державной службе // Діло. – 1896. – 17 (29) червня.

⁴ Buzek J. Stosunki zawodowe i socialne ludności w Galicji według wyznania i narodowości. Na podstawie spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900 r. – Lwów, 1905. – S. 74–75.

⁵ Львівські гакатисти // Діло. – 1914. – 6 березня (ст. ст. 20 лютого).

русинів мають проти себе силу цілої держави, – зазначала газета “Діло”, – а ся держава хоче руский край перемінити в Польщу тим способом, що спольщила місто і уряди. Найдовше через 15–20 літ край буде мати населення через половину польське, з польськими містами, польськими урядами, з політичною властю в польських руках. Коли се раз станеться, то руська Галичина вже ніколи не дасть ся назад зрущити”⁶.

Очевидно, подібні прогнози були перебільшеними, але тенденція такого змісту виявляла себе однозначно. За переписом 1900 р. українське населення Східної Галичини (тут і далі без урахування Бжозовського повіту) становило абсолютну більшість у 45 повітах із 49. В етнічно пограничному Перемишльському повіті, за приналежністю до греко-католицького обряду, воно мало 51,02%, за мовною ознакою – 48,60%, у Львівському сільському за конфесійною віднесеністю – 49,28% і за мовною – 45,51%. Оскільки в обох названих повітах по кільканадцять процентів припадало на єврейське населення, українці в них значно переважали над поляками. Проте у Ярославському повіті українці вже становили за релігійною ознакою 41,01%, а за мовною – 33,29%.

Як у Перемишлі, так і в Ярославі висока відносна частка поляків пояснювалася їхнім сильним переважанням у повітових центрах. Значною була перевага поляків у м. Львові.

Розселення українців і поляків у повітах краю не було однаковим. Частка ж євреїв, за конфесійною віднесеністю до іудейської релігії, коливалася у повітах від 7,49% у Збараському до 19,00% у Коломийському і Станіславському.

Основна маса єврейського населення припадала на міста і містечка (71,18%), на сільську місцевість відповідно – 28,82%.

У містах і містечках єврейські забудови у багатьох випадках становили окремі вулиці і квартали. В селах євреї проживали розпорошено по декілька десятків чоловік чи не в кожному селі, хоч в окремих селах їх було по 100 і більше осіб. Найбільш українськими за складом населення були гірські та прикарпатські повіти: Турківський, Печеніжинський, Косівський, Богородчанський, Снятинський та Калуський. Понад 80% українці становили ще у Яворівському повіті. Ще у 10 повітах українська більшість сягала від 70 до 80%, в 19 – від 60 до 70% та в дев’яти повітах, за мовною і конфесійною ознакою українська більшість становила 50–60%⁷.

Частка польського населення (за приналежністю до римо-католицької релігії) відповідно, була високою у повітах етнічно пограничних: в Ярославському – 48,45%, у Сяноцькому – 38%, у Перемишльському 34,33%, в Чесанівському (Cieszanyw) – 32,86%, а також у Львівському сільському – 39,37% та у подільських Терехівлянському – 37,72%, Скалатському – 33,61% і Збараському – 30,54%. Високою була частка поляків ще у 16 повітах, в яких коливалася у межах від 20 до 30%: в Бродівському, Бережанському, Бучацькому, Чортківському, Добромільському, Городо-

⁶ Австрія чи Росія // Діло. – 1905. – 18 (ст. ст. 31 березня).

⁷ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.

цькому, Гусятинському, Кам'янсько-Струмиловському, Мостиському, Підгаєцькому, Перемишлянському, Рудківському, Самбірському, Станіславському, Тернопільському і Золочівському. Ще у 18-ти повітах – Бібрському, Борщівському, Долинському, Дрогобицькому, Городенківському, Яворівському, Коломийському, Лісковському, Надвірнянському, Рава-Руському, Рогатинському, Сокальському, Старосамбірському, Стрийському, Тлумацькому, Заліщицькому, Жовківському та Жидачівському – на поляків припадало від 10 до 20% населення, в тому числі в дев'яти – 10–15%. У двох повітах – Калуському і Снятинському їх було від 5 до 10%, в чотирьох – Богородчанському, Косівському, Печеніжинському і Турківському – менше 5% (в Турківському всього 1,8%). На відміну від єврейської меншини більша частина поляків Східної Галичини – 798 тис. осіб (74,23%) – проживала в сільській місцевості⁸.

Деякі польські історики і етнографи стверджували, що польське населення на території так званої Червенської Русі проживало ще до входження її до складу держави Володимира Великого⁹. Однак перші історичні джерела, що фіксують поляків на Русі, відомі лише з XIII ст. В XIV ст. територія Галицько-Волинського князівства була захоплена польським королівством і нові групи колоністів прибули в обозі загарбників. Починаючи з XVI ст., міграційні хвилі поляків з Люблінського, Келецького, Краківського воєводств, з Мазовії і Мазурського Поозер'я на Русь час від часу повторювались у всі наступні століття¹⁰. Під впливом польського панування в краї паралельно йшов процес окатоличення і ополячення певних груп місцевого русинського (українського) населення. Те, що зростання польського елемента в Галичині відбувалося також за рахунок ополячення місцевого населення, підтверджувалося характером великого змішання двох національностей у численних поселеннях краю. Окремі поселення римських католиків, за винятком значних груп підльвівських, подільських і етнічно пограничних територій, траплялися рідко. За даними греко-католицьких “Шематизмів” чимало польських поселень зберігали свої назви: Ясениця Польська Буського деканату, Ляцьке Велике і Ляцьке Male Золочівського, Адами Мазурські Галицького, Мазурівка Скалатського, Рясна Польська Яворівського деканатів, Ляцька Воля Мостиського повіту тощо. Хоч були села з етнічними “польськими” назвами, але населені переважно українцями: Ляшки Муровані Яричівського деканату (749 греко-католиків, 15 римо-католиків, 8 іудеїв), Ляхівці Богородчанського повіту (256 греко-католиків, 69 римо-католиків, 112 іудеїв), Ляцьке Шляхетське Тисьменицького деканату (2186 греко-католиків, 203 римо-католики, 83 протестанти, 19 іудеїв) тощо.

Німецьке населення, якщо не брати до уваги тих, хто належав до іудейської релігії, в 1900 р. у всій Галичині становило 73 352 особи. Його переважна біль-

⁸ Bujak F. O słowiańskich nazwach miejscowych // Ziemia. – Warszawa; Lwów. – Rok V. – № 10. – S. 145.

⁹ Grabski S. Ruś Czerwona – odwieczna nierozzerwalna część Polski. – Lwów, 1939. – S. 3–5; Fiszer Adam. Zarys etnografii Polski południowo-wschodniej. – Lwów, 1939. – S. 5.

¹⁰ Макарчук С. А. Етносоціальне розвиття і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львов, 1983. – С. 39.

шість (82,88%) припадала на Східну Галичину. Німецька колонізація Галичини розпочалася зразу ж після приєднання краю до Австрії в кінці XVIII ст. і тривала протягом усього XIX ст. У деяких місцевостях виникли окремі німецькі поселення-колонії, як наприклад, у Долинському повіті Дебелювка, Енгельберг, Порфунгзау, Гаціїв Новий, Людвіковка, Максимівка, Пехередорф¹¹. У 1900-х роках в Галичині, зокрема в Долинському, Стрийському, Дрогобицькому, Станіславському, Коломийському, Львівському, Городенківському, Жовківському, Рава-Руському, Кам'янсько-Струмиловському повітах налічувалося 249 переважно невеликих німецьких поселень¹².

Перепис 1900 р. обліковував проживання у Східній Галичині 1 496 вірменів-католиків та вірменів-православних, зокрема 231 – у Львові, 570 – Косові, 116 – в Коломийському, 105 – у Снятинському і 100 – у Городенківському повітах¹³.

Незначною була кількість православних, всього 2 097 осіб, хоч кількість українців Росії становило по Східній Галичині 7 881 особу. Більшість з них проживала у Львові та у прикордонних з Росією повітах¹⁴.

Три найбільші за кількістю етноси значно різнилися між собою за характером зайнятості і соціальної структури.

За підрахунками професора Фр. Буяка, 94,4% українців, на жаль, за мовним показником, належали до землеробського населення, тоді як серед поляків таких було 59,7%, серед євреїв лише 17,7%¹⁵. Однак за релігійною приналежністю, як підрахував В. Охримович, співвідношення національностей у сферах зайнятості було зовсім іншим: на кожні 1 000 зайнятих у землеробстві припадало 800 українців, 170 поляків, 20 євреїв і 10 німців. Натомість у промисловості і ремеслах відповідний ряд був таким: 180 українців, 400 поляків, 390 євреїв, 30 німців¹⁶. З огляду на те, що переважна частина євреїв, зайнятих у промисловості і ремеслах, належала саме до ремісничого населення, серед промислових робітників їх частка була значно меншою. Натомість, українці і поляки, значною мірою українці, абсолютно або відносно переважали серед робітників лісової і деревообробної промисловості Прикарпаття, на видобутку та переробці натрієвої і калійних солей, на видобутку воску і в нафтовій промисловості. За підрахунками Е. Яцкевича, в озокеритній промисловості кінця XIX ст. вони становили 45% робітників, поляки ж – 30, а євреї – 25%¹⁷. Суцільно

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1053. – Арк. 5, 70.

¹² Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1772–1773.

¹³ *Zfrzewska-Dubasowa M.* Historia Armenii. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S. 146–149.

¹⁴ *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения... – С. 42.

¹⁵ *Vujak Fr.* Galicja. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów, 1908. – Т.1. – S. 129.

¹⁶ *Охримович В.* Галиция // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1914. – С. 417.

¹⁷ *Яцкевич Е. А.* Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. – К., 1958. – С. 17.

українцями були робітники-солекопи, солевари в Ляцькому, Дрогобичі, Стебнику, Болехові, Долині, Калущі, Косові, Ланчині¹⁸.

У Львові найбільшу частку промислових робітників становили поляки, але вона серед робітництва була нижчою, ніж серед усього населення. Річ у тому, що багато робітників рекрутувалися з приміських сіл.

Дуже диференційованим за своїм соціальним становищем було землеробське населення. У 1902 р. 94% всіх землеробських господарств мали у своєму користуванні до 10 га кожне, серед них 34% – до 2 га. Водночас 40,3% усіх земель (2 229 тис. га), що були у користуванні, належали поміщикам. Серед польських поміщиків найбільшими земельними угіддями володіли граф Роман Потоцький (84 тис. моргів), графи Потоцькі Якуб та Ізабелла (45 тис. моргів), графи Дзедушицькі Володзімеж та Альфонсина (42 тис. моргів), графи Станіслав Бадені, Владислав Баворовський, Карл Лянцкоронський, Фридрих Ржищевський та ін.¹⁹

Великі земельні власники були серед євреїв. За описовими матеріалами вже з 1915 р. Герш Адедлас із с. Золота Слобода Бережанського повіту мав 2 526 моргів, Рудольф Галт у с. Кутковці Тернопільського повіту – 2 820 моргів, Ісаак Котц в Бучацькому повіті – 1 800, Йось Гдольєв Берштейн із с. Попівці Заліщицького повіту – 2 000, Йосиф Фельд в с. Заліссе Чортківського повіту – 1 902 морги²⁰ тощо. Українських великих земельних власників було небагато. Найбільші володіння українців рідко перевищували 1 000 моргів, як, наприклад, у пана Тишовницького зі Стрийського повіту, більшість мали маєтності у кількості моргів: Євген Василькович у Тлумацькому повіті володів 669 моргами (с. Ляцьке Шляхетське), Пилип і Григорій Шкляри з с. Будзинів – 470 моргів, Кіндрат, Семен і Софія Кальби із села Мазовівка Підгаєцького повіту мали 842,5 морги та ін.²¹

Десятки тисяч гектарів лісових та земельних угідь мала у своєму володінні греко-католицька митрополія у Львові та інші церковні організації.

У 1910 р. відбувся черговий австрійський перепис населення, в результатах якого відбилися етнодемографічні та етносоціальні процеси в Галичині. Багатозначним статистичним фактом перепису 1910 р. порівняно з попереднім були відмінні показники приросту чисельності трьох основних національностей краю. У разі загального приросту населення на 10,94%, за наслідками якого воно збільшилось на 517 935 осіб і досягло 5 253 412 осіб, кількість римо-католиків зросла на 19,65%, а польськомовного аж на 31,84%. Але при цьому приріст греко-католицького населення був меншим від середнього і становив 9,14%, а українськомовного – лише 4,35%. Найменшим виявився приріст іудейського населення – всього на 6,46%. Природним приростом ці відмінності пояснювалися найменшою мірою,

¹⁸ Праця. Українська соціально-демократична часопись. – 1918. – 15 вересня.

¹⁹ Франко І. Табулярна власність у Галичині // Зібрання творів у 50 т. – К., 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 308–311.

²⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 322. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 3–237.

²¹ Там само.

хоч очевидно, що польське населення, яке постійно поповнювалось колоністами, зазвичай, молодого репродуктивного віку, мало дещо молодшу вікову структуру. Це незначною мірою позитивно впливало на його природний приріст. Проте наведені відмінності у прирості населення національностей були головно спричинені соціально-політичними факторами, в їх числі полонізаторською політикою польських правлячих кіл в краї, в руках яких був зосереджений адміністративний апарат управління, система судочинства, вища школа і середньошкільна освіта, переважна кількість періодичних видань. У привілейованому становищі порівняно з греко-католицькою була римо-католицька церква, в тому числі за оплатою її служителів. Як уже було зазначено, в тих умовах чиновники-українці боялися визнавати свою національність і, звісно, під час перепису декларували свою польськомовність, а якась частина прилучалася до римо-католицької церкви.

Певне значення мала польська сільськогосподарська колонізація із Західної Галичини на землі польських поміщиків, які під впливом вимог адміністрації намагалися продавати землю за пільговими умовами насамперед саме польським селянам.

Політику заохочення польської сільськогосподарської колонізації Східної Галичини підтримувала і сама польська магнатерія²².

Відмінні прирости у кількості національностей залежали також від еміграційного руху, який у Східній Галичині найбільшою мірою стосувався єврейського населення, у великій – українського, у малій – польського. Лише протягом 90-х років XIX ст. із Галичини емігрувало понад 100 тис. євреїв, що становило третю частину всієї еміграції, хоча серед населення всієї Східної і Західної Галичини разом частка євреїв становила всього 11,1%. У 1900–1909 рр. лише у Сполучені Штати Америки емігрувало 140 тис. євреїв²³.

Щодо української еміграції, то згідно з підрахунками С. Качараба та М. Рожика протягом 1899–1914 рр. до США із Східної Галичини і Північної Буковини разом емігрувало 201 028 українців, до Канади – 149 837 осіб, до Бразилії – близько 40 000, до Аргентини – близько 10 000 осіб.

Всього, отже, понад 400 тис. осіб²⁴. Український заокеанський емігрант був найбіднішим. При середніх 28,95 дол., які привозив з собою європейський емігрант до Америки, “середній” француз привозив 86,18 дол., скандинав – 69,52, німець – 58,86, чех – 41,6, поляк – 14,76, а “середній” українець – 14,39 долара²⁵. Особливо відчутним був вплив еміграції на склад населення південноподільських галицьких повітів, зокрема Заліщицького і Борщівського, в яких за результатами перепису 1910 р., порівняно з переписом 1900 р., воно відповідно зменшилось на 1,1 та 0,2%. Нижчим 6% був приріст населення за десятиріччя у подільських повітах:

²² Качараба С., Рожик М. Українська еміграція 1890–1914. – Львів, 1995. – С. 45.

²³ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... – С. 52.

²⁴ Качараба С., Рожик М. Українська еміграція 1890–1914... – С. 54, 65, 76, 77.

²⁵ Janowski A. Emigracja polska w Stanach Zjednoczonych // Ziemia. – Rok V. – Warszawa; Lwyw, 1914. – № 19. – S. 300.

Гусятинському, Скалатському, Тереховлянському, Збаразькому, Чортківському, у покутських – Городенківському і Снятинському, у етнічно пограничних Сяноцькому і Лісковському та у Бродівському. Всі означені чинники зумовили, як це показав перепис 1910 р., певну зміну у співвідношенні чисельності національностей у складі населення. Воно мало такий вигляд: з 5 253 412 осіб на українців (за конфесійною віднесеністю) припадало 3 280 699 осіб (62,45%), на поляків, відповідно, 1 285 926 ос. (24,48%), на євреїв – 653 391 особа (12,44%). Тут особливо помітним є значне зростання відносної частки поляків і певне зменшення серед населення частки українців та євреїв.

Початок дев'ятисотих років позначився динамічною урбанізацією краю. Населення Львова, без урахування військовослужбовців, виросло із 149 544 осіб до 195 796 осіб або на 30,92%. Важливо зазначити, що таке збільшення населення міста аж на 61,4% відбулося за рахунок механічного припливу з повітів провінції та інших країв імперії, а за рахунок природного приросту на 38,6%.

Відносно інтенсивна урбанізація Східної Галичини була властивою аж до Першої світової війни. Перед війною чисельність населення Львова сягала 206 тис. осіб, Перемишля – 54 тис., Коломиї – 43, Дрогобича – 35, Тернополя – 34, Станіслава – 33, Стрия – 31, Ярослава – 24, Самбора – 20²⁶. (Для порівняння наведемо чисельність населення міст за переписом 1890 р.: Львів – 127 943 особи, Коломия – 30 235 осіб, Дрогобич – 17 916, Тернопіль – 27 406, Станіслав – 22 391, Ярослав – 18 065, Стрий – 16 515, Самбір – 14 324 особи). У групі великих міст частка українців становила всього 20%²⁷. Проте у групі менших міст русини переважали абсолютно чи релятивно і над поляками, і над євреями: „Русини з 90 повітових міст (адміністративних і судових повітів – С. М.) і містечок мають аж у 24 безоглядно більше число населення від поляків і жидів, а релятивно в дальших 42 місцевостях, отже разом в 66. Поляки натомість мають безоглядно більше число населення лише в 7-х, а релятивно – в 17, разом, отже, в 24”²⁸. Серед тих 24 міст, в яких українці мали абсолютну більшість, були Любачів, Яворів, Печеніжин, Судова Вишня, Галич, Тереховля, Снятин, Жидачів, Миколаїв та ін.²⁹

Дуже помітні зміни в національному складі населення Галичини відбулися за наслідками Першої світової, польсько-української та радянсько-польської воєн 1914–1920 рр. Наступ російських військ у серпні–вересні 1914 р., захоплення ними всієї Східної Галичини і частини Західної аж за Тарнів, частини Закарпаття насамперед спричинили масове біженство буржуазних верств місцевого населення зі східних повітів спочатку до Львова, а після зі Львова в глиб Австрії. Австро-угорські війська під час відступу на виправдання своїх фронтів невдач звинувачували місцевих українців у москвофільстві і шпигунстві на користь Росії і з цієї причини

²⁶ Grabowski E. Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami według spisu z d. 30 września 1921 r. – Warszawa, b/d. – S. 82–84.

²⁷ Наші меншості по великих містах // Діло. – 1906. – 3 (16) січня.

²⁸ Міста Східної Галичини // Діло. – 1906. – 2 (15) січня.

²⁹ Там само.

арештовували та депортовували тисячі людей у концентраційні табори, найголовнішим символом серед яких був Талергоф біля Граца. Німецько-австро-угорський контрнаступ весною–раннім літом 1915 р., їхнє відвоювання Львова і більшості галицьких повітів своєю чергою призвели до ще масштабнішого біженства з Галичини у зворотному російському напрямі. Але цього разу на схід тікали вже не містечкові чиновники і торговці, а значні групи селян, які боялися повторення репресій літа–осені 1914 р.

Селянські страхи підсилювалися фактично офіційним заохоченням біженства з боку російських окупаційних властей. Вважають, що російське командування згадало про тактику М. Кутузова, що заохочувала обезлюднення територій, руйнування розташованих на них продуктивних сил, щоб таким чином підірвати матеріальні можливості ворога вести воєнні дії. Особливо масовими були потоки біженців з територій Привіслянського краю, зокрема українського населення з Холмщини і Підляшшя, яке на 90% залишило родинні обійстя і валками підвод позаду відступаючого фронту потягнулося на схід, у глибину Росії. У всьому краї українців залишилось всього 25 тис. осіб³⁰. 11 березня 1916 р. “Kurjer Lwowski” повідомляв, що з Царства Польського разом з відступаючим російським військом відійшло в Росію 1 200 000 осіб³¹. Усього ж на весну 1916 р. в губерніях Росії обліковувалося 2 267 274 осіб біженців. Це ніби мало означати, що територію, з якої відступило російське військо, залишило близько 10–20% населення³².

Коли австрійська влада повернулася весною–літом 1915 р. у галицькі повіти, старости всіх повітів подали до намісництва відповідні звіти про нанесені їхнім повітам збитки за час російської інвазії, в тому числі про кількість і характер населення, яке відійшло в Росію. Наведена кількість селян, служителів церкви, які стали біженцями у тих звітах не свідчила, що біженство з Галичини становило аж 10–20%. Таке простежувалося лише в окремих повітах, як, наприклад, Турківському, з якого, – доповідав староста повіту, – “москалі вивезли в час свого відступу з повіту... 5 543 жителів – чоловіків, жінок і дітей. У віці 17–42 років вивезено 1 500 осіб. Більша частина вивезених пішла з противником добровільно, перелякана поширюваними ним же вістями, що наше військо буде мстити”³³. Про значну кількість біженців з галицьких повітів повідомляли старости Сяноцького (села Беско, Одрехів, Синява та ін.), Стрийського, Яворівського, з якого два села Яжів і Цетуля, що в час російської окупації перейшли на православ’я, відбули в Росію повністю. З більшості повітів кількість біженців становила по кількості чоловік. Насильно вивозились відступаючими росіянами німецькі колоністи з Радехівського, Долинського та інших повітів³⁴.

³⁰ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3617.

³¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 4292. – Арк. 235.

³² Число українців-виселенців в Росії // Діло. – 1916. – 14 березня.

³³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 140. – Оп. 4. – Спр. 5126. – Арк. 66–70, 72, 79–81, 112.

³⁴ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1898. – Арк. 9; Спр. 1896. – Арк. 15, 71; Спр. 1895. – Арк. 27; Оп. 4. – Спр. 5128. – Арк. 37–40; Спр. 5127. – Арк. 10–28.

Негативно на чисельності населення краю позначились виселення місцевих жителів, зокрема поголовно євреїв, з прифронтових міст, містечок і сіл, які опинилися у винятково важких умовах проживання, внаслідок чого зростала смертність.

Само собою зрозуміло, що велика кількість чоловіків, мобілізованих до війська, загинула на фронтах світової війни. За нашими підрахунками, з числа галицьких українців таких було близько 92 тис. осіб³⁵.

Жорстокі випробування випали на долю населення української Галичини в час польсько-української війни 1918–1919 рр. Взяття українськими силами політичної влади у Львові 1 листопада 1918 р. і у всій Східній Галичині вже 1–7 листопада того ж року, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки спричинили агресивну реакцію з боку шойно утвореної Польської держави з центром у Варшаві, польської більшості населення у самому місті Львові, численних польських галицьких військових структур.

Перевага поляків у сфері військових кадрів, людських і матеріальних ресурсів призвела до втрати українцями вже 22 листопада 1918 р. міста Львова. Витворилось два польсько-українські фронти: один від Карпат до Волині західною частиною Східної Галичини, другий – навколо Львова, в який польське командування перекинуло десятки тисяч своїх жовнірів. Сформована в постійних боях Українська Галицька Армія обороняла рідний край до літа 1919 р. Весною 1919 р. польське командування кинуло на український фронт підготовлену і оснащену у Франції армію генерала Галлера. Співвідношення сил різко змінилось на користь поляків. 25 травня польське військо вступило у тимчасову столицю ЗУНР Станіслав. В середині липня УГА відступила за р. Збруч і з'єдналася з Дієвою Армією УНР. Лише у боях за Львів протягом перших трьох тижнів листопада 1918 р. з польського боку загинуло 210 військових і 67 цивільних осіб, з українського – 250 вояків. 930 поляків та близько 500 українських стрільців одержали поранення³⁶.

Десятками тисяч обліковувались втрати Української Галицької Армії, що на весну 1919 р. в процесі польсько-української війни збільшилася до 100 тис. осіб, а в липні 1919 р. відступила через Збруч чисельністю 49 800 старшин і вояків³⁷. У січні 1920 р. після боїв з Червоною армією, боїв з білогвардійцями, пошесних хвороб осені 1919 р. в УГА, що дислокувалась в регіоні Східного Поділля, залишилось всього 1 373 старшини і 20 576 вояків; у квітні того ж року, коли командування УГА перебувало у підпорядкуванні Червоної армії, чисельність армії, що прийняла тоді назву Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА), становила 1 435 старшин і 16 688 вояків³⁸.

З початком польсько-радянської війни два корпуси з трьох ЧУГА перейшли на бік Польщі, але були інтерновані. ЧУГА як автономного українського військового з'єднання не стало.

³⁵ Етнографія України / За ред. проф. С.А. Макарчука. – Львів, 2004. – С. 102.

³⁶ *Макарчук С. А.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – С. 102.

³⁷ Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – С. 3345.

³⁸ Там само.

Польсько-радянська війна 1920 р., своєю чергою, принесла нові випробування населенню Галичини. Чимало галичан, прийнятих радикальними антипольськими настроями, раді були вітати радянський котрнаступ і при тому підтримували на захоплених Червоною армією теренах створення владних структур радянського типу на зразок ревкомів, “советов” і т. ін.

Коли ж після так званого “чуда над Віслою” польська армія перейшла у контрнаступ, значні групи галичан, які влітку 1920 р. більшою чи меншою мірою брали участь у так званому радянському будівництві в Галичині, евакуювалися в УРСР разом з відступаючою Червоною армією. Трохи згодом польська поліція, очевидно вже на підставі опитування місцевих мешканців, створила список тих, хто відійшов з Червоною армією. У списку було 1 476 “визнавців комунізму”, “більшовицьких агітаторів, організаторів ревкомів”, “більшовицьких міліціантів”, “секретарів”, “урядничок”, “членів”, “комісарів” ревкомів, тих, хто записався до Червоної армії. Поляками серед них були 92, 66 – євреями, 1 чех, 1 німець, 1 росіянин, решта – українці³⁹.

Воєнні дії на території краю, мобілізації працездатної частини чоловічого населення на фронті, занепад господарства, погіршення санітарних умов проживання викликали поширення пошесних хвороб, що впродовж 1914–1920 рр. прокотилися краєм кількома хвилями і забрали у могилу десятки тисяч людей. Очевидно, точної зведеної статистики померлих від пошесних хвороб ніхто не робив, але в архівних фондах збереглося багато документів про проходження хвороб та їхні наслідки в окремих місцевостях⁴⁰.

Означені вище та інші численні причини, зумовлені воєнним лихоліттям, привели до різючих змін у співвідношенні національностей у складі населення Східної Галичини за польським переписом населення 1921 р. Звичайно, значною мірою його результати були наслідком очевидних фальсифікацій перепису, а також тим, що до 1921 р. ще не припинилися спричинені війною механічні рухи людей, зокрема продовжували повертатися до своїх рідних поселень біженці воєнних років. Явним наслідком тенденційності результатів перепису був, наприклад, запис поляками 19 068 мешканців Турківського повіту, в якому число римо-католиків становило лише 4 432 ос. Кількість же українців у цьому повіті виявилась на 7 575 осіб меншою кількості греко-католиків, а з 9 608 іудеїв євреями було записано менше 2 537 осіб. Аналогічні спотворення результатів перепису простежували не раз самі польські чиновники. В одному зі звітів про становище в Долинському повіті, що його подавав повітовий староста у 1924 р., писали, що на території повіту ні гмін, ні осад з польською більшістю нема, “правда, дані перепису населення у вересні 1921 р. показують в гмінах наступне: Долина – 60%, Яворів – 90%, Камінка – 80%, Креховичі – 75% поляків, однак необхідно вважати, що ці числа не є точними і були зібрані, можливо, і без опитування, до якої національності зараховує себе окрема

³⁹ ДАТО. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 1–62.

⁴⁰ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 19; Спр. 157. – Арк. 5, 14; Спр. 188. – Арк. 5–6; Спр. 200. – Арк. 3.

особа – релігійні обряди, поведінка і звичаї населення взагалі не говорять за те, щоб ті числа, що показують громадян польської національності за переписом населення, могли бути правдивими⁴¹. Тим не менше загальне зменшення населення краю протягом війни, відносно більші втрати українців і євреїв, ніж поляків, перепис 1921 р. подав відносно об'єктивно. Порівняно з 1910 р. кількість населення скоротилась на 478 945 осіб або ж на 9,12%⁴².

Якщо ж взяти до уваги, що після перепису 1910 р. і до війни приріст населення Східної Галичини мав би сягнути 180–200 тис. осіб, то втрати за війну порівняно з 1913 р. становили приблизно 670 тис. осіб. Це припущення. Але і порівняно з 1910 р. втрати загальної кількості населення були великими. При чому вони припадали, головню, на українське і єврейське населення. Кількість українців у 1921 р. порівняно із 1910 р. зменшилась на 348 321 особу або ж на 10,62%, євреїв (їудеїв) стало менше на 123 361 особу або ж на 18,18%, а їхня відносна частка серед усього населення скоротилась з 12,44 до 11,10%. Водночас кількість поляків у 1921 р. виявилась меншою від їхньої кількості у 1910 р. всього на 2 724 особи, тобто всього на 0,21%. Великий вплив війна мала на кількість та національний склад населення міст, зокрема Львова. В 1910 р. у Львові налічувалось разом з військовослужбовцями 206 113 мешканців, в тому числі 105 469 римо-католиків (51,2%), 57 387 їудеїв (27,8%) і 39 314 греко-католиків (19,1%). Перепис 1921 р. обліковував у місті 219 388 мешканців, серед них 99 266 чоловіків і 120 122 жінки. Завдяки припливу до Львова у перші роки польської влади значної кількості польських чиновників, військовиків, студентів та інших груп кількість римо-католиків порівняно з 1910 р. навіть збільшилася і досягла 111 860 осіб (51,0% населення міста), кількість євреїв великою мірою через приплив за роки війни з неспокоїної галицької периферії теж збільшилася і досягла 76 874 особи (35,5%). Кількість же греко-католиків у порівнянні з 1910 р. зменшилася на третину (33,06%) – до 27 269 осіб, а їхня частка скоротилась до 12,45%.

На відміну від Львова, міське населення галицької периферії значно скоротилося. При його загальному зменшенні по Галичині з 1,8 до 1,6 млн у Борщівському повіті воно скоротилося на 78,6%, в Богородчанському – на 76,2, в Рогатинському – на 64,5, в Заліщицькому – на 66,5, Тлумацькому – на 54,7, Надвірнянському – на 54,6, Любашівському – на 56,1, Городенківському – на 52,4%⁴³.

У всі подальші роки польського панування над Західною Україною і Галичиною в тому числі етнодемографічні процеси зазнавали на собі сильного впливу національної і соціальної політики держави, що виявляла себе насамперед в організації польської сільськогосподарської цивільної і військової колонізації на західноукраїнських землях, в регулюванні масштабів еміграції національностей, у формуванні кадрів органів

⁴¹ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 39.

⁴² Підраховано за: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. – Т. 27. – С. 30–89; Województwo Stanisławowskie. – Т. 28. – Tabl. XI; Województwo Tarnopolskie. – Т. 29. – Tabl. XI.

⁴³ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 823. – Арк. 16–17.

державного управління в краї головно за рахунок поляків, у полонізації школи, в обмеженні участі українців у діяльності органів місцевого самоуправління, в переписних фальсифікаціях та в інших сферах життя.

Сільськогосподарська колонізація і Волині, і Галичини виступала як складова частина аграрної, а також національної політики уряду. Згідно з положенням “Основи земельної реформи”, прийнятого польським сеймом 10 липня 1919 р. та Закону про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. передбачалось провести державний викуп земельних площ у тих поміщиків, володіння яких у Східних Кресах перевищували 400 га і в корінних польських воєводствах – 180 га, а в сусідстві з великими містами – 60 га. Вилучені за викуп з-під поміщицького володіння землі мали бути відведені під створення нових поселень колоністів насамперед з-поміж демобілізованих воєнків польського війська та бідніших селян польської національності. Військові колонії творилися головно на Волині і Поліссі. Нові колонії в Галичині мали головно цивільний характер. За даними так званого Малопольського рілничого товариства у Львові, діяльність якого поширювалась на Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства, на території 37 повітів зазначених воєводств уже у 1926 р. було створено 383 нові осадні-поселення, в яких було створено 10 037 осадницьких господарств з населенням 55 410 осіб. Загальна площа земельних ділянок виносила 137 126 моргів (близько 82 275 га). Сума державної допомогової позики осадникам становила 8 232 891 злотих⁴⁴.

До кінця 1935 р. на території Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського воєводств разом було створено 41 тис. осадницьких господарств, в тому числі 3 569 військових осадницьких господарств на Волині. Все осадницьке населення чотирьох воєводств перевищувало 226 тис. осіб, з якого 154 тис. припадало на римських католиків⁴⁵.

Земельна реформа за актами 1919 і 1920 рр. до 1 січня 1939 р. захопила парцеляцію 851 поміщицького маєтку і вилучила з поміщицького землеволодіння 1 030 300 га, в тому числі 174700 га орних земель⁴⁶. Реформа, однак, впроваджувалась непослідовно. Ще у 1936 р. у Львівському воєводстві налічували 176 поміщицьких господарств, кожне з яких мало понад 1 000 га, у Станіславському таких було 66, у Тернопільському – 137.⁴⁷ Латифундії у багато тисяч гектарів мали Альфред Потоцький у Перемишлянському повіті – 8 210 га, Яків Потоцький у Бережанському повіті – 7 947 га, Казимир Бадені в Кам’янсько-Струмиловському – 7 622 га, Міхал Баворовський в Радехівському – 5 896 га, Станіслав Бадені в Радехівському – 4 543 га⁴⁸. Понад 1 000 га, якщо не рахувати володінь греко-католицької митрополії, мав лише один українець – Яків Тишовницький у с. Долголука Стрийського повіту (1 213 га).

⁴⁴ ДАІФО. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 513–514; *Васюта І. К.* Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів, 1970. – С. 58.

⁴⁵ *Макарчук С. А.* Етносоціальне розвитие и національные отношения... – С. 134.

⁴⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 946. – Арк. 24.

⁴⁷ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 1129. – Арк. 10; Спр. 3034. – Арк. 14–17.

⁴⁸ Там само. – Спр. 1129. – Арк. 25; Спр. 3024. – Арк. 14–17.

Земельна реформа майже зовсім не вплинула на селянське малоземелля. За переписом населення 1931 р. 45,54% сільських господарств української Галичини володіло ділянками до 2 га, ще 32,45% – ділянками 2–5 га.

Справі колонізації української Галичини уряд послідовно підпорядковував свою еміграційну політику. Він розробив низку секретних еміграційних планів, що мали забезпечити стрімке збільшення масштабів українського та єврейського переселення в заокеанські країни: США, Канаду, Бразилію, Аргентину, Перу, Парагвай, Палестину та інші, і стримування еміграції з Галичини польського населення. При цьому всіляко стримували рееміграцію із заокеанських країн. Натомість сезонна еміграція українців до Франції, Німеччини та інших країн Європи стримувалась, а поляків – захочувалась⁴⁹. За нашими підрахунками за міжвоєнні роки з Польщі емігрувало 220 тис. українців, з яких близько 45 тис. повернулося. Зменшення українського населення в краї за рахунок еміграції у міжвоєнні роки, отже, становило близько 175 тис. осіб⁵⁰.

Певну роль у справі зміни етнодемографічної ситуації в Галичині на користь польського елемента владні структури і польські громадсько-політичні об'єднання відводили прилученню до польської національності так званої української шляхти Підкарпаття, чисельність якої становила 250 тис. осіб⁵¹. Певна менталітетна відособленість української (руської) шляхти від загальної маси українського селянського населення спокушувала окремих польських науковців, публіцистів і політиків зачисляти ту шляхту до польської національності. Спеціально завдання перетягання підкарпатської шляхти на польський бік ставив перед собою “Звйонзек шляхти загродової” на чолі з ксьондзом-полковником Мйодовським⁵². “Звйонзек” пропагував ту думку, що підкарпатська шляхта у минулому була польською, але через діяльність греко-католицької церкви українізувалася. І, мовляв, необхідно її “відпольшити”. Потрібно зазначити, що на цьому напрямку “звйонзек” та інші польські структури особливого успіху не досягли. За винятком залучених до державної служби українців-“шляхтичів”, які переймали польську мову і переходили у римо-католицьку віру, основна частина підкарпатської шляхти хоч в громадсько-побутовій поведінці дещо диференціювалася від селянської маси, залишалася з нею солідарною у боротьбі за українські національні інтереси.

Великі плани у справі колонізації української Галичини польські правлячі кола пов'язували з освітньою політикою. Від 31 липня 1924 р., коли був прийнятий закон про мову управління урядових і самоврядних адміністративних органів, так званий “Lex Grabski”, фактично взято курс на поступове, але певне переведення всієї системи освіти на польськомовну основу, так само структури державного управління і судочинства. Першочергове значення відводилося, особливо в історичній

⁴⁹ Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів, 2003. – С. 41, 42, 44, 54, 380.

⁵⁰ Макарчук С. А. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-х рр. ХХ ст. // Українська еміграція (історія і сучасність). – Львів, 1992. – С. 116–119.

⁵¹ Коструба Т. Галицька шляхта // Нова Зоря. – 1937. – 21 лютого. – С. 4.

⁵² Діло. – 1939. – 27 квітня.

перспективі, саме полонізації школи. Державною мовою закон оголошував польську мову, причому для Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств все ж в органах управління першої і другої інстанцій (гмінних і повітових) допускали прийом заяв мовою заявника.

Відповіді на такі заяви до повітових структур необхідно було подавати двома мовами (польською і мовою заявника), на заяви до сільських громад – мовою заявника. Основним типом школи оголошувалась утраквістична, двомовна. Школу мовою національної меншини допускали тільки за умови, якщо за її відкриття подадуть заяви не менше 40 батьків. Але якщо в тій же місцевості 20 батьків зажадали б школи з польською мовою навчання, то там повинна бути школа утраквістична (двомовна). На практиці утраквістичні школи ставали переважно польськими і лише кілька предметів могли викладати мовою “національної меншини”, звісно, і тоді, коли та “меншина” в місцевості була кількаразовою більшістю. Про те, якою бути школі в тому чи іншому поселенні, мав вирішувати шкільний плебісцит через заяви батьків кожні 7 років. Перший такий плебісцит відбувся у 1925 р. і він зразу ж суттєво змінив співвідношення серед типів шкіл в Галичині: українських, польських, утраквістичних. Наприклад, у Станіславському воєводстві до 1925 р. налічувалось 793 українських і 346 польських шкіл. Після плебісциту того ж року стало: українських – 337, польських – 285, утраквістичних – 487⁵³.

У Бродівському повіті Тернопільського воєводства серед учнів шкіл було 65,3% греко-католиків, 24,15% римо-католиків і 10,3% іудейського віросповідання. А серед шкіл українських було – 11, польських – 47, утраквістичних – 21. Такі співвідношення стали типовими для всієї Галичини⁵⁴. Наступний плебісцит 1932 р. змінив ці співвідношення ще більше. Шкіл з українською мовою навчання стало приблизно на 500 менше⁵⁵. У 1934/1935 навч. році у всій Польщі залишилось 457 українських шкіл, в яких навчалось всього 5% загальної кількості українських школярів, ще 27% навчалися в утраквістичних і 68% – в польських школах⁵⁶. Йшлося, отже, до повної ліквідації української шкільної освіти.

Шляхом штучних статистичних маніпуляцій вишукували методи офіційного заниження даних про кількість українського населення в Галичині і в Західній Україні загалом. На відміну від перепису населення 1921 р., анкети якого передбачали запис національності і релігійної приналежності, перепис 1931 р. подавав рідну мову і релігію. Але ще до перепису було передбачено записувати мову українського населення не з позицій її об’єктивної ідентифікації, а за словами переписуваних: українською, руською, тутейшою, гуцанською, польською та ін. Попередньо керівник державного перепису Раймонд Булевський пояснював такі відмінні означення мови

⁵³ ДАІФО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 123.

⁵⁴ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 5. – Спр. 1173. – Арк. 29; ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 540. – Арк. 2–3.

⁵⁵ Великанович Д. Шкільна політика супроти українців. (Промова в сеймі 21.02.1936 р.) // Рідна школа. – 1936. – № 7–8. – С. 108.

⁵⁶ Великанович Д. За зміну “Lex Grabski” // Рідна школа. – 1937. – № 7. – С. 89.

нібито наміром не ображати почуттів “старорусинів”, а також тим, що термін “українська мова став вживатися недавно. Державний керівник запевняв, що відмінності в означенні мови після перепису не будуть перенесені на визначення національної ситуації у Східній Малопольщі”⁵⁷. Насправді ж, у всій наступній статистиці “Східної Малопольщі”, у польських національних виданнях дані перепису за мовою приводилися окремо, і з’ясувалося, що у “престижному” Львівському воєводстві разом з його дев’ятьма польськими повітами було 1 805 035 польськомовних (без західних польських повітів – 1 124 993), 579 475 україномовних (без західних польських повітів – 569 582) та 487 635 (без західних повітів – 467 856) руськомовних; у Станіславському – 332 175 польськомовних, 693 750 україномовних і 325 128 руськомовних; у Тернопільському – 789 114 польськомовних, 401 963 україномовних та 326 172 руськомовних⁵⁸. Отже, в цілому по трьох воєводствах Галичини за мовою підсумки перепису одержали такий ряд: 2 926 324 польськомовних, 1 675 188 україномовних і 1 138 935 руськомовних. Так звана Східна Малопольща була краєм з домінуючою польською перевагою. І навіть без урахування населення дев’яти західних польських повітів польськомовне населення на фоні роз’єднаних статистично україномовних і руськомовних становило відносно більшість, що у практичній пропаганді уряду і різних кресових шовіністичних товариств використовувалось максимально.

Враховуючи це, в українській історіографії вже радянського періоду для визначення етнодемографічної картини в Галичині бралися показники перепису 1931 р. за релігійною приналежністю. Перепис засвідчив, що за десятиріччя 1921–1931 рр. населення колишньої Східної Галичини (без Бжозовського повіту) збільшилося на 14,36% – з 4 774 467 до 5 460 240 осіб. При цьому темпи приросту населення окремих віросповідань були різними.

Число римо-католиків збільшилось на 27,06% або на 347 261 особу, греко-католиків – лише на 9,83% або на 288 123 особи, іудейського – на 6,27%. Відмінності у прирості населення різних віросповідань в період між згаданими переписами видно з таблиці № 1.

Таблиця 1

Релігійна приналежність населення Галичини (Східної Галичини австрійського часу)
за переписами 1921 і 1931 років

Роки	Всього населення		Римо-католики		Греко-католики		Іудеї		Інші	
	Абсол. числа	%	Абсол. числа	%	Абсол. числа	%	Абсол. числа	%	Абсол. числа	%
1921	4 774 467	100	1 283 202	26,88	2 932 378	61,42	530 030	11,10	28 857	0,60
1931	5 460 240	100	1 630 463	29,86	3 226 546	59,09	563 238	10,32	39 994	0,73
Приріст за 1921–1931 рр.	685 773	14,36	347 261	27,06	288 123	9,83	33 208	6,27	11 137	38,59

⁵⁷ *Bulewski R.* Kwestia narodowościowa w progwamie drugiego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej // *Sprawy Narodowościowe.* – 1932. – № 1. – S. 6.

⁵⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe Ludności. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone).* – Warszawa, 1937. – S. XXXV/82.

Перепис 1931 р. досить повно відобразив соціальну структуру національностей. Вона і надалі залишалася дуже відмінною. Втім, дуже неоднаковими були суспільно-господарські сфери зайнятості трьох основних національностей, про що наочно свідчить таблиця № 2.

Таблиця 2

Сфери зайнятості греко-католиків, римо-католиків та іудеїв у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах разом

Сфера зайнятості	Греко-католики	Римо-католики	Іудеї
Сільське господарство	88,7%	68,9%	9,6%
Промисловість і ремесло	5,8%	12,4%	30,0%
Громадська діяльність, освіта, культура	2,1%	9,3%	7,8%
Торгівля і комунікації	0,8%	7,0%	45,8%
Домашня прислуга та інші заняття	2,6%	3,6%	6,8%

Чіткі відмінності у співвідношеннях самостійних, які були власниками підприємств і майстерень, і найманих робітників серед українців, поляків та євреїв виступали у сфері промисловості й ремесел. У трьох воєводствах у цій галузі, вилучаючи 9 західних етнічно польських повітів Львівського воєводства, налічувалось 77 тис. українців (греко-католиків) (35,7%), 77,8 тис. поляків (римських католиків) (36,0%) і 61 тис. євреїв (іудеїв) (28,3%). Але серед найманих робітників у промисловості і ремеслах співвідношення було іншим: 42,6 тис. (45,27%) греко-католиків; 30,7 тис. (32,62%) римо-католиків; 20,8 тис. (22,1%) іудеїв⁵⁹.

Процес урбанізації в період між переписами найінтенсивніше виявляв себе у Станіславі, Бориславі та Львові. Приріст населення інших міст був лише незначно більшим чи меншим від загального, що по деяких містах засвідчують такі показники:

Міста	Чисельність населення у 1921 р.	Чисельність населення у 1931 р.	Приріст у відсотках
Львів	219 388	312 231	42,32
Станіслав	28 204	59 960	112,59
Тернопіль	30 891	35 644	15,39
Перемишль	47 959	51 038	6,42
Стрий	27 358	30 491	11,44
Дрогобич	26 736	32 261	20,67
Самбір	19 611	21 923	11,79
Борислав	16 089	41 496	157,92
Коломия	–	33 788	–

До 1931 р. відбулися певні зміни у національному складі населення міст: на греко-католиків припадало 25,15% (без урахування Львова – 29,34%), на римо-

⁵⁹ Підраховано за: *Aland A. Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności trzech województw południowo-wschodnich // Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1. – S. 16–19; Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. – Warszawa, 1938. – Zeszyt 68. Województwo Lwowskie.*

католиків – 39,6% (у Львові – 50,44%), на іудеїв – 34,02% (у Львові – 31,9%). За помітного абсолютного зростання греко-католицького населення Львова до 49 747 осіб, його частка серед населення міста виносила всього 15,93%. Загалом урбанізаційний процес також зазнавав на собі штучного державного впливу. Українців і євреїв майже не брали на роботу в державних підприємствах залізничної, поліграфічної та інших галузей. Наприклад, на Стрийському паровозо-вагоноремонтному заводі у 1939 р. з 845 робітників на поляків припадало 91%, на українців – 7%, зовсім не було євреїв⁶⁰.

Штучне державне стримування соціального розвитку українців, однак, не могло зупинити дію об'єктивних закономірностей соціального руху. За середнього збільшення за час між переписами зайнятого у промисловості трьох галицьких воєводств населення на 61,2%, греко-католицьке збільшилося на 87,4%, а кількість греко-католиків серед промислових робітників – аж на 103,5% при середньому зростанні соціальної групи на 75,7%⁶¹. Етносоціальний розвиток населення Галичини у 30-ті роки після перепису піддавався тому ж тиску, що й у 20-х роках. Адміністративними методами була рішуче обмежена участь українців і євреїв в органах місцевого самоврядування. Весною 1934 р. відбулися вибори до рад міських гмін, у кожному з яких у невеликих галицьких містах вибрано по кільканадцять радних, а всього 572. Серед них українців було лише 57⁶².

З метою розколотися українське суспільство за явною ініціативою уряду створювали окрему греко-католицьку адміністрацію старорусинської орієнтації на Лемківщині, яку очолив священник, який не визнавав національної єдності і окремішності українського народу⁶³. У 1938 р. були здійснені масові погроми і руйнування православних храмів на Холмщині. 13 вересня 1934 р. міністр іноземних справ Польщі Юзеф Бек зробив заяву у Лізі Націй про відмову його країни від будь-якого співробітництва з міжнародними інституціями у справі контролю над застосуванням Польщею системи охорони меншин⁶⁴.

Нові можливості для наступу на національні права українців відкривала Конституція Польщі, прийнята 23 березня 1935 р. Ухвалене на її основі Положення (Ординація) про вибори передбачало для української Галичини 15 виборчих округів, від кожного з яких мали обирати по два послы: одного українця і одного поляка, дві кандидатури яких мали вміщатися в бюлетенях як заголовні. За наслідками виборів до сейму у 1935 р. було обрано 14 українських кандидатів, в тому числі 13 від УНДО і один від УНО (Української Народної Обнови – партії клерикалів). Ще 5 українців – три обраних і два призначених – увійшли до сенату. На виборах 1938 р.

⁶⁰ ДАЛО. – Ф. 5003. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10, 36.

⁶¹ Aland A. Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych... – S. 32.

⁶² Українці // Sprawy Narodowościowe. – 1934. – № 2–3. – S. 250–251.

⁶³ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 756. – Арк. 2–5; Українці // Sprawy Narodowościowe. – 1934. – № 2–3. – S. 248.

⁶⁴ Zemański J. Generealizacja zobowiązań mniejszościowych a Polska // Sprawy Narodowościowe. – 1934. – № 5–6. – S. 533.

усе повторилося. Українське представництво у польському сеймі 1935–1939 рр. фактично перетворилося у ширму перед світовою громадською думкою для маскування пришвидшеної фашизації польської влади і суспільства.

У березні 1939 р. відбувалися вибори до органів місцевого самоврядування. Майже усюди ще у 1938 р. були сформовані окружні виборчі комісії з-поміж поляків, наприклад, у складі комісії Львівського воєводства налічувалось 1 079 делегатів, з яких 1 030 були поляками, 34 – євреями і лише 15 – українцями. У Станіславському і Тернопільському воєводствах співвідношення делегатів за національністю в комісіях відрізнялося мало⁶⁵. У 88 виборчих комісіях Тернопільського воєводства українців взагалі не було. За наслідками виборів українців майже повністю усунули з міських гмінних рад. У складі населення міста Глумач (Товмач) на українців припадало 43,7% і 27,7% поляків, а в раду міста було обрано одного українця і 13 поляків. У Раві-Руській за співвідношення українців і поляків у складі населення 22,9:26,2% при майже половині євреїв до ради міста ввійшов один українець і 13 поляків; у Золочеві при відповідному співвідношенні серед населення міста 30,5:31,8% до ради міста було обрано одного українця і 16 поляків. Подібним виявився склад радних міських гмін Перемишлян, Чорткова, Бучача і тощо. До ради Львова не було обрано жодного українця⁶⁶.

Тривав наступ на українську школу. За наслідками так званого шкільного плебісциту 1937 р. на всю Західну Україну залишилося лише початкових 420 шкіл, 5 державних та 19 приватних гімназій. Частка українських студентів у всій Польщі сягала лише 2,9% при частці українців серед населення держави понад 15%.

Міністерство внутрішніх справ 27 лютого 1936 р. видало циркуляр-роз'яснення, який пропонував усім місцевим органам на означення українців і їхньої мови вживати терміни українець, русин, українська, руська мови⁶⁷.

Незважаючи на наростання польського державного і суспільно-політичного тиску на українське суспільство, протягом 30-х років ХХ ст., порівняно з даними перепису 1931 р., помітних змін у співвідношенні кількості населення української і польської національності, очевидно, не відбувалося. Річ у тому, що наростання відпорної сили українського політикуму, особливо з підпільного табору ОУН у 30-х роках певною мірою урівноважувало польську асиміляційну агресію, а в окремих сферах життя, наприклад, у побуті змішаних за національністю сімей, у відносинах між давніми сільськими громадами і сусідніми польськими колоніями, між тими ж громадами і польськими вчителями шкіл український елемент, заохочуваний підпіллям, став переважати. Польська меншість підпадала під залякування насамперед з боку того ж українського підпілля. Чимало колоністів, опинившись реально у ворожому до себе соціальному оточенні, збували свої господарства і поверталися у корінні польські землі⁶⁸.

⁶⁵ Українці // *Sprawy Narodowościowe*. – 1938. – № 6. – С. 630.

⁶⁶ Діло. – 1939. – 5 квітня; 22 квітня; 26 квітня.

⁶⁷ Українці // *Sprawy Narodowościowe*. – 1936. – № 1–2. – С. 77.

⁶⁸ *Макарчук С.* Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях у першій третині ХХ ст. // *Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької*. – Львів, 1998. – С. 143.

Тим не менше, маховик польського асиміляційного наступу в Галичині вже від ХІХ ст. набрав для української частини населення загрозового характеру. Відомий польський демограф міжвоєнного періоду Альфонс Крисінські наводив, наприклад, таку статистику наростання римо-католицької частки населення Східної Галичини від 1857 р.: 1857 р. – 21,4%; 1869 р. – 21,8%; 1880 р. – 22,2%; 1890 р. – 22,7%; 1900 р. – 23,5%; 1910 р. – 25,3%; 1921 р. – 27,8%. І як було подано вище, у 1931 р. та частка дійшла до 29,86%. Тенденція для української частки населення була, відповідно, зворотною. З 1900 р. і до 1931 р. її скоротили від 63,48 – до 59,09%⁶⁹.

Наростання напруги в українсько-польських відносинах на території історичної Галичини у міжвоєнні роки найперше було спричинене агресивним щодо українців характером національної політики польських правлячих кіл. Історичні події, що захопили в кінці 30-х років ХХ ст. Європу, і Польщу в тому числі, зовсім не зменшували тої напруги. Навпаки, вони внесли в українсько-польські стосунки нові дози недовіри, ворожнечі, політичної і збройної конфронтації, зрештою, радикально вплинули на національно-демографічні відносини в краї.

Проте дуже суттєві зміни у складі населення української Галичини в роки Другої світової війни головно відбувалися вже не так в силу дії польського чи українського чинника, як в силу воєнного протистояння між СРСР і фашистською Німеччиною, радянського політичного курсу у 1939–1941 рр., спрямованого на “розгром класового ворога”, німецької політики геноциду євреїв та інших народів, вивезення сотень тисяч українців на примусові роботи до Німеччини. Ці проблеми відносно повніше автор простежив у статті, опублікованій у 2000 р.⁷⁰. З огляду на це у нашій публікації матеріали і висновки статті реферативно дещо повторюємо.

Насамперед потрібно зазначити, що населення Галичини зазнало дуже великих втрат вже на початковому етапі Другої світової війни, тобто в умовах радянської влади від вересня 1939 р. до липня 1941 р. Суттєвою стороною радянської політики того часу у західних областях УРСР, і в галицьких в тому числі, була гіперболізація небезпеки класових ворогів, політика їхньої ізоляції і нищення. Причому бачення тих ворогів охоплювало не лише людей, які за певних умов могли стати на шлях антирадянської дії, але й членів родин, а навіть родичів усіх підозрілих у здатності до конфронтації з владою. З огляду на це, радянські репресії від самого початку поширювалися на широкі верстви цивільного населення. 29 грудня 1939 р. РНК СРСР прийняв постанову про виселення із західних областей польських осадників з сім'ями у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську та Омську області і до Комі АРСР. Постанова передбачала виселення 21 тис. сімей колоністів, у складі яких було близько 100 тис. осіб. Із Львівської області депортації підлягало 4 029 сімей або 20 966 душ, із Дрогобицької –

⁶⁹ Там само. – С. 138–139.

⁷⁰ *Макарчук С.* Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 321–343.

2 057 сімей або 11 335 душ. Ще приблизно 28 тис. осіб депортовували зі Станіславської та Тернопільської областей, а всього з української Галичини близько 60 тис. осіб.

У січні 1940 р. Політбюро ЦК РКП(б) під предтекстом зміцнення західної та південно-західної ділянки державного кордону СРСР прийняло постанову про виселення місцевих мешканців з 800-метрової смуги вздовж кордону. Виселенню підлягали 21 212 родин або 102 800 мешканців з 229 населених пунктів. Для цих переселенців за місце постійного проживання були визначені колонії в Аккерманській (Ізмаїльській) області.

РНК УРСР 13 лютого 1940 р. прийняв постанову про виселення населення з сіл, відведених під Львівський артполігон, де нині Яворівський полігон. Обезлюдненню підлягало понад 20 сіл та близько 10 хуторів Янівського, Жовківського та Немирівського районів.

Раднарком СРСР 2 березня 1940 р. ухвалив постанову (№ 289–127 сс) про виселення членів сімей усіх тих, хто вже був у таборах і в'язницях військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників політичних організацій, біженців з окупованих Німеччиною районів Польщі, які виявили бажання повернутися назад на зайняту німцями територію, але не були ними прийняті. 10 квітня 1940 р. Раднарком СРСР затвердив інструкцію про реалізацію постанови від 2 березня 1940 р., а сама реалізація була здійснена 29 червня 1940 р. Ця депортація захопила вже велику кількість українського населення – членів сімей колишніх членів політичних та культурно-освітніх організацій і товариств, тих інтелігентів, які так чи інакше виявляли найменші національні симпатії. У процесі зазначених акцій були арештовані і вивезені Кость Левицький, Володимир Старосольський, Кирило Студинський, Петро Франко, Остап Луцький, Іван Брик, Володимир Целевич, Порфирій Буняк, Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович, Іван Німчук та ін.⁷¹ Репресій зазнали навіть колишні члени КПЗУ. Акцію виселення політично підозрілих груп цивільного населення проводили у червні 1941 р.

Найтрагічнішими були радянські репресії в Галичині у перші дні після німецького нападу на СРСР. З метою так званого розвантаження тюрем були здійснені масові розстріли і морди в'язнів тюрем Львова, Станіслава, Дрогобича, Самбора, Золочева, Стрия, Жовкви, Добромиля, Чорткова, Тереховлі, Комарного, Красного, Рудок, Надвірної, Бережан та інших міст. Вже станом на 24 червня 1941 р. начальник тюремного відділу УНКВС Львівської області повідомляв про розстріл у львівських тюрмах 1 808 в'язнів. Тоді ж у тюрмах Станіслава розстріляли 1 500 в'язнів. Всього ж, допускають, що у тюрмах західних областей під час відступу Червоної армії було розстріляно 7 тис. людей. В цілому втрати населення Галичини за наслідками радянських репресій 1939–1941 рр., насамперед за наслідками різного роду депортацій, становили близько 200 тис. ос.

⁷¹ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. – Львів, 1993. – Кн. 1. – С. 9.

Але ще трагічнішим був вплив на склад населення Галичини німецької окупаційної політики. Тоді у краї був реалізований геноцид сотень тисяч єврейського населення та вивезення великої кількості молоді на примусові роботи до Німеччини. Тисячі мирних жителів німці вбивали за наслідками каральних акцій у випадках вияву в тих чи інших місцевостях наслідків дії радянських партизанів чи вояків УПА.

Галичина є жахливою ілюстрацією методів нищення євреїв. Спочатку були розстріли вибіркові: єврейської інтелігенції, старших людей та інвалідів, яких не можна було використовувати на різних примусових і брудних роботах, тих, хто не вносив грошового чи дорогого речового відкупу, хто виявляв найменшу непокору під час виконання робіт або знемагав від виснаження. З осені 1941 р. у всіх більших і багатьох інших містах: Львові, Тернополі, Станіславі, Стрию, Коломиї, Золочеві, Жовкві, Тлумачі, Перемишлянах, Радехові та інших були визначені спеціальні квартали чи вулиці для проживання в них єврейського населення – єврейські гетто. З тих же містечок, в яких такі гетто не створювали, євреїв перевозили у сусідні. Наприклад, із Заліщик євреїв евакуювали до гетто Тлустого, з Букачівцеь – до Рогатина, з Косова – до Коломиї. Часто євреїв перекидали з гетто одного містечка до гетто іншого: з Отинії до Тлумача, з Куликова до Жовкви, з Олещиці до Любачева і т. д. Умови проживання людей були жахливими. В одній кімнаті по кілька сімей. На особу на день виділяли по 150 г сурогатного хліба. Вихід за межі гетто карався смертю. Відомо, однак, що на початковому етапі у Краківському гетто, наприклад, єврейська еліта з числа багатіїв та німецьких прислужників влаштовувала часті заборони і гуляння⁷².

Від весни 1942 р. розпочалося поетапне нищення мешканців гетто. Під виглядом нібито для перевезення в інші місцевості спочатку з гетто забирали дітей і старших осіб, вивозили їх у спеціальні для цього відведені місця і там розстрілювали. Тіла вбитих, що шарами лежали у спеціально викопаних під розстріл ямах, посипали зверху вапном, хлором чи іншою хімічною сумішшю і засипали. Великі групи євреїв з галицьких гетто вивозили у спеціально влаштований для нищення великих мас людей концентраційний табір біля с. Белзець, що нині у Польщі за кільканадцять кілометрів на захід Рави-Руської. В архівах збереглися відомості про вивезення великих груп євреїв до Белзеця з Сокаля, Белза, Турки, Жовкви, Букачівцеь, Тернополя, Бродів та інших міст. Рештки єврейського населення, втім числі членів так званих юденратів та єврейської поліції розстрілювали в приміських лісах і урочищах, а на вивільнених будинках вивішували таблички з написом *Judenfrei*. До літа 1943 р. всі галицькі гетто перетворилися на пустку. Живими залишились лічені десятки чи сотні євреїв на всю Галичину. Під страхом смерті їх переховували українські і польські родини, деякі блукали в лісах⁷³.

⁷² *Chrobaczyński J.* Polacy i żydzi w Krakowie w latach 1939–1945. Stereotypy i rzeczywistość. Próba rekonstrukcji postaw i zachowań // *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego.* Pod red. F. Kiryka. – Przemyśl, 1991. – S. 339.

⁷³ *Макарчук С.* Населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945). – С. 331.

Втім, вже через два місяці після визволення Львова, на 1 жовтня 1944 р., коли якась кількість євреїв могла прибути в обозі радянської влади, що повернулася, у Львові, де за переписом 1931 р. їх мешкало 100 тис. осіб, обліковувалося всього 1 689 євреїв⁷⁴.

Значними були втрати українського і польського населення через каральні акції німців. За стратегічними планами уряду фашистської Німеччини, 65% українців генерал-губернаторства передбачалось депортувати, 35% – онімечити. Вже 16 липня 1941 р. Гітлер оголосив, що “стара австрійська Галичина стане територією Рейху”⁷⁵. Звичайно, у 1941–1944 рр. в Галичині до реалізації маячного плану ще не дійшло, але репресивні дії німецької окупаційної влади супроводжувалися численними розстрілами людей. Вже у вересні 1941 р. страчено сотні активістів українського національного руху, які були причетні до участі у реалізації проголошення української державності 30 червня 1941 р. Згідно з таємними наказами, обов’язковим арештам підлягали всі активісти та будь-які функціонери радянського часу⁷⁶. В ніч на 4 липня 1941 р. було арештовано 64 відомі львівські діячі науки, техніки, культури і мистецтва, і майже всі вони були розстріляні.

5–11 вересня 1941 р. німці розстріляли 100 представників польської інтелігенції у Станіславі. В Державному архіві Івано-Франківської області зберігається повний список страчених із зазначенням їхнього соціального становища⁷⁷. Жорстокими були німецькі розправи над населенням прифронтових сіл.

Масштабною була кількість галичан, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Деякі дослідники, дублюючи діаспорних авторів, стверджують, що спочатку галицькі заробітчани добровільно їхали на роботи до Німеччини і що такі серед загальної маси вивезених з Галичини становили близько 50%⁷⁸. Очевидно, що у перші місяці німецької окупації частина українського населення пов’язувала з приходом німців свої надії на поліпшення власного становища порівняно з тим, яким воно було при радянському режимі 1939–1941 рр. Існували певні захоплення німецькими досягненнями. Усе це могло спонукати добровільний виїзд на заробітки до Німеччини. Але це, однак, тривало недовго. Вже з 1942 р. відомі німецькі облави глядачів кінотеатрів Львова з метою набору робітників до Німеччини. За зведенням відділу праці генерал-губернаторства, вже до 27 вересня 1941 р. з округу Галичина до Німеччини було спрямовано 60 709 осіб⁷⁹.

На вимогу державного уповноваженого у справах набору робочої сили до Німеччини Заукеля 24 серпня 1942 р. генерал-губернатор зажадав скерувати з гу-

⁷⁴ ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 2.

⁷⁵ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – С. 271, 389, 581.

⁷⁶ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – С. 168, 172–173.

⁷⁷ ДАІФО. – Ф. Р-98 с. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20–21.

⁷⁸ Лалан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – Львів, 2005.

⁷⁹ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1968. – С. 76.

бернаторства ще 140 тис. робітників⁸⁰. Німецькі військові підрозділи, політичні відділи розпочали масові облави сіл з метою затримання працездатних людей і депортування їх до Німеччини. Тих, хто намагався сховатися від карателів, якщо їх знаходили, убивали⁸¹. За наслідками так званого добровільного та примусового вивезення робочої сили до Німеччини по галицьких областях до історіографії потрапила така статистика: з Львівської і Дрогобицької областей разом – 170 370 осіб, зі Станіславської – 68 361 особа, з Тернопільської – 164 046 осіб Разом – 402 777 осіб⁸². Якщо з цих даних вилучити вивезених людей з волинського Кременецького куща районів, що входив до рейхскомісаріату України – приблизно 30 тис. осіб – то з історичної Галичини, отже, до Німеччини було забрано понад 370 тис. людей. Хоча в різних донесеннях і зведеннях перших післявоєнних років подавалися і інші дані, наприклад, 81 213 особи зі Станіславської області, з яких до 1 січня 1948 р. повернулося лише 44 811 осіб⁸³, тобто трохи більше половини, а друга менша половина так ніколи і не побачила рідного краю.

Сотні тисяч людей загинули в концентраційних таборах для військовополонених. Тільки у таборі “Цитадель”, що у Львові, загинуло 140 тисяч осіб.

Ще на десятки тисяч обліковуються жертви з українського і польського боку з причини українсько-польського протиборства в Галичині. Польський дослідник Гжегош Грицюк, посилаючись на деякі дані українського підпілля, зазначає, що поляки замордували в Галичині 521 українця, а посилаючись на “реляції структур польського підпілля пізнішого часу”, допускає смерть з рук українських націоналістів 20–24 тис. поляків⁸⁴. Очевидно, це тенденційні підрахунки. Арештований радянським КДБ восени 1944 р. керівник Польської Служби Цивільної-Делегатури Жонду Островський признавався: “... українські націоналісти в особі своїх бойових загонів, так званої УПА, громили і знищували польське населення, з другого боку – поляки платили їм тим же”⁸⁵.

Українсько-польське протистояння в Галичині поглиблювались у перші місяці після вигнання німців у 1944 р., коли радянські органи масово залучали поляків до так званих винищувальних батальйонів – ИБ для знищення українського антирадянського національного руху.

Головною причиною загострення українсько-польських стосунків у Галичині в роки війни була імперська за змістом, провокативна за формою позиція польських політичних сил, починаючи від лондонського еміграційного уряду і закінчуючи чи не кожним сільським римо-католицьким ксьондзом, що не визнавала права місцевого українського населення на власну державність і передбачала його національне поневолення також після війни.

⁸⁰ ДАІФО. – Ф. Р-98. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.

⁸¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 1–23; Спр. 4. – Арк. 4–18.

⁸² Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 552.

⁸³ ДАІФО. – Ф. Р-740. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 2, 29, 117.,

⁸⁴ *Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania.* – Warszawa, 2000. – Т. 6. – S. 279, 290, 294.

⁸⁵ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 110; Спр. 230. – Арк. 86.

Дуже великі втрати понесло населення Галичини за наслідками мобілізації чоловіків до Червоної армії у 1944–1945 рр. та їх масової загибелі на фронтах війни. Сумну ілюстрацію масової загибелі галичан на фронті навели упорядники тому “Тернопільська область” серійного видання “Історії міст і сіл Української РСР”. Вони подали майже по всіх населених пунктах області кількість мобілізованих на фронт та тих з них, які полягли в боях. Із наведеного можна робити висновок, що кількість вбитих на війні становила щонайменше половину мобілізованих. А по багатьох селах кількість тих, хто загинув на фронті, була просто вражаючою. Із с. Гнильче Бережанського району на фронт спрямували 63 особи, з них загинуло 46; з села Мечищів на фронт взяли 41 особу, загинуло 28; в с. Мозолівка з 30 скерованих на фронт загинуло 27; у с. Божикові мобілізували 40, полягло 23 і тощо. У Борщівському районі співвідношення спрямованих на фронт і полеглих на війні в багатьох селах було таким же: село Бабинці – 133, 75; с. Вигода – 21, 12; с. Вільховець – 210, 112; с. Германівка – 185, 95; с. Іване-Пусте – 167, 82; с. Лосяч – 65, 32; с. Пилипче – 156, 83; с. Турильче – 104, 102 (?) тощо. Те ж бачимо у Бучацькому районі: с. Миколівка – 58, 30; с. Озеряни – 51, 27; с. Пилява – 22, 12 тощо⁸⁶.

Радянські воєначальники більше турбувалися про швидке оволодіння “висотами”, про ордени, і надто мало їх цікавило людське життя. Цю їхню рису відзначали й німецькі генерали⁸⁷.

Видається, на жаль, що й досі залишається актуальним завдання наукового дослідження жертв війни не лише з приблизним узагальненням мільйонів убитих в межах країни, але також і на краєзнавчому рівні.

На воєнні 1944–1945 роки випали найбільші за кількістю вбитих і схоплених жертви вояків Української Повстанської Армії. Скільки точно їх загинуло по трьох галицьких областях саме в час Другої світової війни, складно відповісти з кількох причин. Загальні про це відомості радянського походження, як правило, подавали по галицьких і волинських областях та Буковині разом. Ті зведення на стільки великі, що кожного разу перевищують можливу кількість усіх вояків УПА, які могли бути на час складання зведень. Вже в інформації М. Хрущова Й. Сталіну від 15 листопада 1944 р. зазначено, що “з часу визволення західних областей України знищено 45 772 бандити і захоплено живими 38 000 бандитів”⁸⁸. У наступній інформації того ж М. Хрущова Й. Сталіну про хід боротьби з “українсько-німецькими націоналістами” повідомлялося, що “з часу визволення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року вбито бандитів 90 275, взято в полон – 93 610 і з’явилося з повинною – 40 395”⁸⁹. Керуючись співвідношенням кількості населення в галицьких та інших (волинських і Чернівецькій) областях і допускаючи однаково інтенсивність українського збройного опору у всіх західних областях, можемо

⁸⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К., 1973. – С. 85–251.

⁸⁷ Соколов Б. Цена победы. – Москва, 1991. – С. 54.

⁸⁸ Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. – Львів, 1997. – С. 158.

⁸⁹ Там само. – С. 232.

вважати, що приблизно дві третини жертв припадало на Галичину. Звичайно ж, що ті жертви охоплювали велику частину (яку точно, визначити неможливо) зовсім невинних людей, що гинули в процесі облав, катувань та допитів.

Вже у воєнні роки розпочалися насильницькі депортації сімей учасників українського національного підпілля, спочатку як засіб тиску на підпілля з метою змусити його учасників здатися з повинною. Значно масштабніші депортації сімей українського руху проводили вже після закінчення війни, зокрема дуже масовою була депортаційна акція осені 1947 р. просто за підозрою.

У воєнні роки у чисельність населення почали вносити корективи, здійснені від жовтня 1944 р., за угодою між урядом Української РСР і люблінським Комітетом Національного Визволення Польщі від 9 вересня 1944 р. Як відомо, виконання угоди було припинене у липні 1946 р. У підсумку, за підрахунками польського автора Єжи Кохановського, із західних областей України до Польщі було евакуйовано 787 524 особи⁹⁰. За підрахунками тернопільського дослідника Сергія Ткачова – 789 982 особби, в тому числі з галицьких областей: з Тернопільської (разом з кременецьким волинським кушем районів) – 233 617, зі Станіславської – 77 930, з Львівської – 218 711, з Дрогобицької – 115 278, разом – 645 536 осіб були депортовані з української Галичини до Польщі⁹¹. У тих же галицьких областях серед евакуйованих до липня 1946 р. з Польщі українців в Українській РСР до осені 1947 р. опинилося: в Тернопільській – 155 621 особа; у Дрогобицькій – 45 187 осіб; у Станіславській – 32 698 осіб; у Львівській – 75 155 осіб. Разом в Галичині отаборилось 308 661 особа. Велику частку серед них становили ті, які початково були евакуйовані у східні області Української РСР, але які самовільно у 1946–1947 рр. звідти перебралися у західні, зокрема й у галицькі⁹². Отже і за наслідками так званого українсько-польського трансферу населення українські галицькі області, щоправда вже з урахуванням часу до 1947 р., чисельно втратили майже 337 тис. осіб.

Серед інших причин, що у 1941–1946 рр. вели до скорочення кількості населення, були втрати радянського активу, різних служб і каральних органів, понесені в ході боротьби з українським збройним підпіллям, що сумарно становили кілька десятків тисяч, втечі з регіону учасників українського і польського антирадянського руху. В окремих районах населення страждало від голоду, спричиненого воєнним лихоліттям. Наприклад, в районі Обертина Станіславської області від голоду померло 311 осіб, в районі Снятина – 98. Помирали від голоду також в околицях Коломиї, Печеніжина, Коршів, Городенки, Гвіздця, Свіржа, Звенигорода та інших місцевостей⁹³.

⁹⁰ *Макарчук С. А.* Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 104.

⁹¹ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення. 1944–1946. Виселення поляків з Тернополя. – Тернопіль, 1997. – С. 20–91.

⁹² *Макарчук С.* Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги. – Львів. – Вип. 3. – С. 182–183.

⁹³ Літопис нескореної України. – Т. 1. – С. 298; Львівщина у Великій вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Зб. документів і матеріалів. – Львів, 1968. – С. 564–590.

Враховуючи, що на демографічну ситуацію в Галичині в роки війни впливала дуже велика кількість чинників, встановити точні чисельні показники змін у складі населення практично неможливо. Можна говорити хіба що про приблизні зміни, які, наприклад, подані у згаданому вже виданні “Безсмертя...” по областях Української РСР⁹⁴.

Область	Кількість населення станом на 1.01.1941 р. (тисяч)	Кількість населення станом на 1.01.1945 р. (тисяч)	Процент 1945 р. порівняно з 1941 р.
Львівська	1 465	853	59,44
Дрогобицька	1 111	751	67,59
Станіславська	1 462	880	60,19
Тернопільська	1 576	933	59,20
Разом по галицьких областях	5 614	3 417	60,09

Втрати видаються неймовірно великими, навіть якщо облік січня 1945 р. і завищував ті втрати, то незначно. З огляду на інтенсивне поповнення населення Галичини вже від літа 1944 р. за рахунок прибулих урядників, промислових робітників, вчителів, лікарів та спеціалістів інших інтелігентних професій, а також працівників партійних та каральних органів зі східних областей України, з Росії та інших союзних республік можна допускати, що зменшення місцевого населення на 1 січня 1945 р. було ще більшим. Але при цьому, звичайно, потрібно пам’ятати, що облік на ту дату очевидно не враховував усіх вивезених на примусові роботи до Німеччини, тих, хто був на фронті, та інших груп населення, які після закінчення війни частково повернулися у рідні місцевості.

За підрахунками польського дослідника А. Маріанського, у регіони, з яких були вигнані німецькі окупаційні війська, було переселено 3 млн. осіб, з яких 2,3 млн. припадало на росіян і близько 600 тис. осіб на українців. Причому у західні області України переселилось, на думку того ж автора, понад 1 млн. осіб, в тому числі у Львів і Львівську область близько 600 тис. осіб⁹⁵. Вважаємо, однак, що такі цифри є перебільшеними. Тим не менше, зазначено, що вже до 1 жовтня 1944 р., тобто впродовж двох місяців після визволення міста Львова (26 липня 1944 р.) до Львівської області прибуло майже вдвічі більше росіян, ніж їх налічувалось у 1940 р.⁹⁶

Першу хвилю російської імміграції у галицькі області становили, головню, працівники адміністративно-керівного та партійного апарату, НКВС-НКДБ, суду, прокуратури. Проте вже від 1945 р., а особливо від 1946 р., коли почалося виконання плану четвертої п’ятирічки, що передбачав не лише значне розширення традиційних

⁹⁴ Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 561.

⁹⁵ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. – Львів, 1997. – С. 52.

⁹⁶ Там само.

для Галичини галузей промисловості – нафто-газової, деревообробної, солеварної, калійних добрив, харчової та деяких інших – але й будівництво низки машинобудівних, хімічних, приладобудівних підприємств об’єктивно виникла проблема прискореного забезпечення промислових новобудов інженерно-технічними кадрами та кваліфікованими робітниками з інших регіонів СРСР, насамперед з Росії. Організація і виконання цього завдання повністю збігалися із суб’єктивними намірами радянської політики пришвидшено радянлізувати західні області України, надати їм так званого інтернаціонального характеру і тим самим нейтралізувати, підірвати місцеву соціальну базу традиційного українського національного життя.

Вже до 1947 р. тільки на підприємства Львова з різних регіонів СРСР було скеровано понад 15 тис. інженерно-технічних працівників та кваліфікованих робітників⁹⁷.

Найбільша кількість “кадрів російської національності” (як можна визначити за місцем їхнього народження) рекрутувалася у Російській Федерації, велика маса – у східних областях України, частка народжених в інших радянських республіках не перевищувала 9,5%, що приблизно відображає таблиця, складена Іваном Терлюком вже за результатами перепису населення 1989 р.⁹⁸

Область	Частка росіян, народжених			
	в Росії	в Україні	в тому числі в області проживання	в іншій радянській республіці
Івано-Франківська	55,3	35,7	23,2	9,0
Львівська	47,8	44,6	33,1	7,6
Тернопільська	39,6	50,8	35,5	9,5

Прибулі з Росії та зі східних областей робітники, техніки та інженери брали участь насамперед у розбудові, розвитку промисловості, яка згідно з державними планами повинна була розвиватися пришвидшеними темпами. У грудні 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв рішення про розвиток великої індустрії у Львові. У січні 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У у розвиток рішення ДКО прийняли постанову “Про заходи по розвитку республіканської і місцевої промисловості міста Львова”. У квітні того ж року РНК СРСР прийняв постанову “Про відбудову і розвиток промисловості, транспорту і міського господарства міста Львова”. У законі про четверту п’ятирічку (1946–1950 рр.) ставилось завдання “перетворити місто Львів у великий індустріальний центр України”.

Зазначимо, що на виконання цих та інших урядових постанов у Львові та інших містах розширювали старі виробництва, будували нові заводи, фабрики, промисли, шахти. Ремісничі промисли і дрібну легку промисловість об’єднували у промислові артілі. Вже у четвертій п’ятирічці у Львові налагодили виробництво такі великі заводи, як електроприладів і електроламповий, телеграфної апаратури, сільсько-

⁹⁷ Челак П. П. Передмова // Львівщина індустріальна. Документи і матеріали. – Львів, 1979. – С. 9–10.

⁹⁸ Терлюк І. Росіяни західних областей України... – С. 53.

господарських машин, інструментальний, автотранспортувачів. Великі виробництва були створені в інших містах: електроарматурний в Тернополі, приладобудівний в Івано-Франківську, автокрановий і долотний в Дрогобичі, машинобудівний у Коломиї.

У п'ятій п'ятирічці (1951–1955 рр.) почалось освоєння Львівсько-Волинського кам'яно-вугільного басейну. Будувались теплові електростанції у Добротворі на Львівщині і Бурштині у Станіславській області. Було відкрито і освоєне нове Долинське нафтове родовище. Збільшився видобуток газу з Дашавського родовища. Значні потужності були досягнуті в хімічній, цементній, скляній, деревообробній галузях. У 1951 р. почав діяти великий картонно-паперовий комбінат у Жидачеві. Розвивалися й інші галузі промисловості.

В кінці 40-х–на початку 50-х років ХХ ст. у західних областях насильницьким чином було проведено колективізацію сільського господарства, яка відчужила селянина від землі, від його звичного виробничого побуту і перетворила у безправного наймита у колгоспі. Ця у своїй основі негативна соціальна дія об'єктивно виштовхувала селянина із села і створювала колосальний місцевий резерв формування промислових робітників і росту міського населення.

Суперечливу роль у соціальних процесах в краї відіграла система радянської освіти. З одного боку, вона стала майже безплатною і доступною для найширших верств молоді, що пришвидшило процес формування інтелігенції з місцевого українського населення, в тому числі інженерно-технічної і наукової. З іншого, радянська освіта цілеспрямовано переслідувала мету виховання підростаючого покоління в дусі так званого пролетарського інтернаціоналізму, на противагу українській національній свідомості, в дусі атеїзму, на противагу культурній традиції народу. При всьому цьому права на освіту майже демонстративно позбавлялися всі ті, хто виявляв відверто найменше несприйняття комуністичної ідеології чи радянського тоталітарного режиму. Позитивні наслідки з системи радянської освіти виростали всупереч бажанням режиму. В кінцевому підсумку молоді українці, які одержували освіту в “радянських” університетах, інститутах і школах, у переважній масі проймалися національною думкою і в умовах режиму ставали її носіями й охоронцями.

Економічні, соціальні та культурні процеси в умовах радянської влади відображені у матеріалах перепису населення 1959 р. Насамперед перепис відобразив стан відновлення загальної кількості населення Галичини. Як було подано вище, на 1 січня 1941 р. в галицьких областях разом нараховувалось 5 614 тис. осіб. За результатами післявоєнного врегулювання питання про кордон між Польщею і Радянським Союзом до Польщі відійшли Синявський, Любачівський, Гориненський, Ляшківський райони та кілька десятків сіл Угнівського, Рава-Руського, Немирівського та Краковецького районів Львівської області 1939–1941 рр. та кілька західних районів Дрогобицької області⁹⁹. Перепис 1959 р. подав кількість населення

⁹⁹ ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 42.

у 1939 р. на тій території галицьких областей, яка у 1959 р. перебувала у складі Української РСР. Вона становила у 1939 р. 5 217 300 осіб. За переписом 1959 р. у трьох галицьких областях (четверту Дрогобицьку об'єднали у 1958 р. із Львівською) налічували 4 288 083 осіб або всього 82,19% облікової чисельності на 1939 р. Як бачимо, загальні демографічні втрати, нанесені війною, до 1959 р. були далеко невідновленими. При цьому, однак, значно збільшилася частка міського населення, яка становила 28,20%. У Львові міське населення сягнуло 410 678 осіб, в Івано-Франківську – до 66 456 осіб, в Тернополі – до 52 245 осіб¹⁰⁰. Тобто чисельність населення обласних центрів значно перевищила цей показник 1931 р. Порівняно з даними перепису 1931 р. збільшилося населення Дрогобича з 37 200 до 42 145 осіб, Стрия – з 33 600 до 36 180. Проте скоротилось у Коломиї з 38 300 до 31 303 осіб, у Бориславі – з 46 100 до 28 603, у Бродах – з 15 700 до 10 243, у Золочеві – з 20 900 до 10 513. Щоправда, на карті Галичини з'явилися деякі нові поселення міського типу, як, наприклад, Червоноград, Новий Розділ, Бурштин та ін.

Значних змін зазнав національний склад населення з урахуванням кременецького куща районів Тернопільської області. Частка українців досягла 90,63%. Другою за кількістю національністю стали росіяни, яких налічувалося 244 930 осіб або 5,71%. Значно зменшилась кількість поляків. У 1959 р. в Івано-Франківській області їх було 10 425 осіб, у Львівській – 59 139, в Тернопільській – 23 510. Разом, отже, 93 074 особи або 2,17%. Кількість єврейського населення в Івано-Франківській та Тернопільській областях була настільки незначною, що відомості про нього не ввійшли до зведеного тому підсумків перепису Української РСР. У Львівській області їх обліковувалося 30 030 осіб або ж 1,42% населення області. У цій же області ще обліковувалося 8 968 осіб білорусів, 0,43% населення області¹⁰¹.

На фоні такого загального співвідношення національностей Галичини дуже виразними були різні співвідношення їхньої чисельності серед міського та сільського населення. Загалом чисельність населення міст становила 1 250 374 осіб або ж 28,20% від усього. У містах українців проживало 928 885 осіб або ж 74,29% міського населення; росіяни у містах становили 221 599 осіб або ж 17,72%, поляки – 42 723 осіб або ж 3,42%. Серед міського населення Львівської області на євреїв припадало 3,62%¹⁰². Чисельність сільського населення Галичини сягала 3 037 709 осіб або ж 70,84% від усієї його кількості. Співвідношення національностей серед населення сіл виступало в таких пропорціях: українців – 2 957 346 осіб (97,35%), поляків – 50 351 (1,66%), росіян – 24 331 (0,80%)¹⁰³. Отже, росіяни переважно проживали у містах і дуже мало в селах, тоді як більша половина поляків мешкала в селах.

Статистика дає змогу також простежити нові тенденції в етнічних процесах, які в умовах радянської влади вже були започатковані до 1959 р. Українці на 98,98%

¹⁰⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва, 1963, – С. 14–16.

¹⁰¹ Там само. – С.176.

¹⁰² Там само. – С.182.

¹⁰³ Там само. – С.188.

залишалися україномовними, росіяни – на 98,19% російськомовними. Але польське населення було диференційоване на україномовних (52,23%), польськомовних (37,96%) і російськомовних (3,23%). Сильнішою була українська мовна асиміляція тих поляків, які проживали в селах: в середньому 72,59%. Серед тих поляків, які проживали у містах, україномовних було 42,29%, російськомовних – 6,55%. Серед міських поляків сильніше оберігали польську мову. Її назвали рідною 50,82%, тоді, як серед сільських – лише 26,85%¹⁰⁴.

Єврейське населення, за поданими статистичними відомостями по Львівській області, на 80,78% було російськомовним, на 16,78% – єврейськомовним, і лише 1,93% євреїв (579 осіб) записали себе україномовними. Причому помітної різниці серед міських і сільських євреїв за мовою не помічалось. По суті, як національна меншина разом з росіянами євреї несли в Галичину російськомовну стихію.

Означений переписом населення 1959 р. національний склад населення Галичини особливих змін у наступні десятиріччя не зазнавав, як і етнічні процеси. За даними перепису 1970 р., в галицьких областях налічували 4 830 807 осіб населення, серед якого українців було 91,66%, поляків – 1,30%, росіян – 5,64%. Облік єврейського населення подавали за двома областями – Львівській та Івано-Франківській, в яких на 3 678 139 осіб всього населення налічували 31 305 євреїв або ж 0,85%¹⁰⁵. На скорочення євреїв (у Львівській області з 30 030 осіб до 27 721) впливала їхня відносно інтенсивна еміграція до Ізраїлю, Західної Європи, Сполучених Штатів Америки.

Повільне збільшення частки українців, такий же повільний спад частки російського та польського населення були властивими для періоду між переписами 1970–1979–1989 рр. Але особливо помітними стали зміни у національному складі населення галицьких областей на користь українців в умовах незалежної України.

За даними перепису 2001 р. кількість населення трьох галицьких областей порівняно з даними 1989 р. зменшилося з 5340,1 тис. до 5178,7 тис. осіб або на 3,02%. Серед них у 2001 р. на українців припадало 95,69%, на росіян (131,7 тис. ос.) – 2,54%, на облікованих, за даними інтернет-видання, поляків (22,7 тис. ос.) – 0,44%. Частка українців серед населення окремо по Львівській області порівняно з 1989 р. збільшилася з 90,4% (у 1970 р. по області вона становила 87,88%) до 94,8%, в Івано-Франківській – з 95 (у 1970 р. теж сягала 95%) до 97,51%, у Тернопільській – з 96,85% у 1989 р. (у 1970 р. було 96,03%) до 97,80%¹⁰⁶.

Тобто, протягом 60–90-х рр. ХХ ст. повільно, але неухильно поглиблювалась українізація населення. Національні меншини, в тому числі російська, зазнавали

¹⁰⁴ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – С. 182, 188.

¹⁰⁵ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Москва, 1973. – Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – С. 177, 181, 186.

¹⁰⁶ Підраховано за даними інтернет-видання Управління статистики населення Держкомстату України.

природних асиміляційних процесів через мішані шлюби молодших поколінь, під впливом значно переважаючого українського оточення, а також відносно інтенсивнішої серед них еміграції в Росію, Ізраїль та країни Європи й Америки.

З усього зазначеного вище можна зробити такі висновки: етнографічні процеси в Галичині у ХХ ст. перебували, як ніколи раніше, під великим впливом політичних та військово-політичних польських, російських, німецьких, українських сил. До 1939 р. польські структури цілеспрямовано формували у краї таку соціально-політичну атмосферу, яка стимулювала перехід чиновників, інших представників інтелігентних професій з української у польську національність, з греко-католицької у римо-католицьку релігію. Зміна етнодемографічних співвідношень в краї залежала від заохочення польської сільськогосподарської колонізації Галичини з одночасним стимулюванням української та єврейської еміграції шляхом полонізації загальноосвітньої і спеціальної та вищої школи. Унаслідок такої політики частка польського (римо-католицького) населення в краї з 1900 до 1931 року підвищилася з 22,70 до 29,86%, а українського (греко-католицького) знизилась за той же час з 63,48 до 59,09%. Частка євреїв зменшилася з 12,96 до 10,32%. В роки Другої світової війни польські політичні структури, починаючи від емігрантського уряду в Лондоні і закінчуючи боївками АК в краї, повністю ігнорували українські визвольні цілі і змагання і все робили для того, щоб зберегти своє панування над українською Галичиною також і після закінчення війни. Такий курс був діаметрально протилежний українському визвольному рухові, що зумовило українсько-польську збройну конфронтацію і відповідно великі людські жертви з обох боків.

Найглибші зміни у загальній кількості населення, а також у його національному складі відбулися в період Другої світової війни та в перші післявоєнні роки. Вони були спричинені фашистською політикою геноциду євреїв; насильницьким вивезенням сотень тисяч української молоді на примусові роботи до Німеччини; радянськими репресіями 1939–1941 рр. проти широких верств польського, українського і єврейського населення, що кваліфікувалися як класово-ворожі елементи; радянськими мобілізаціями 1944–1945 рр. чоловіків на фронт; радянськими репресіями 1944–початку 1950 рр. проти учасників українського націоналістичного підпілля (у тім числі депортація сотень тисяч українців у східні і північні райони СРСР, реалізація українсько-польської угоди від 9 вересня 1944 р. про евакуацію українського населення з території післявоєнної Польської держави в Українську РСР і польського населення із західних областей України до Польщі) політикою радянської заходних областей України після 1944 р., що передбачала масштабну “допомогу кадрами”, організоване переселення у Львів, інші обласні центри, в райони і села сотень тисяч росіян, українців, спеціалістів та робітників інших національностей зі східних областей України, а також з Росії, інших радянських республік. Підсумки трагічного нищення цивільного населення в роки війни, різного роду насильницьких депортацій, людських втрат на фронтах війни підвів Всесоюзний перепис населення 1959 р., за яким через 15 років після війни населення Галичини далеко не досягло довоєнного рівня і становило всього

82,19% кількості 1939 р. При цьому частка українців серед усього населення у 1959 р. підвищилася до 90,63%.

Другою за кількістю національністю краю стали росіяни (244 930 осіб – 5,7%). Чисельність поляків зменшилася до 93 074 осіб (2,17%). В офіційному виданні матеріалів перепису євреї обліковувалися лише у Львівській області, в якій вони становили 1,42% (30 030 осіб). По тій же області подавалося ще 8 968 осіб (0,43%) білорусів.

Період 1959–1989 рр. відзначався повільною еволюцією національного складу населення Галичини в напрямі зростання у ньому частки українців і скорочення частки росіян та євреїв. Національна відпірна сила українського народу в Галичині в умовах радянської влади всупереч усім ідеологічним заходам комуністичної партії, спрямованим на формування так званої “загальнорадянської спільності людей”, об’єктивно виявилася сильнішою від офіційної політики.

Перепис 2001 р., на жаль, відбив значне зменшення кількості населення Галичини, в чому виявили себе демографічні тенденції, властиві майже для всіх сучасних націй Європи. Водночас частка українців серед усього населення Галичини за період між переписами 1989–2001 рр. збільшилася досить помітно.

Олег ДУДЯК

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСУ 1931 р.

Галичина у міжвоєнному двадцятилітті в етноконфесійному відношенні не була однорідним регіоном. Окрім українців греко-католиків, які становили близько 60% населення краю, галицькі землі населяли поляки, євреї, німці, чехи та представники інших національностей, які сповідували католицизм, протестантизм, іудаїзм та інші віросповідання. З них найглибший слід в історії галицького краю залишили поляки, які через історичні обставини впродовж кількох століть відігравали важливу політичну, культурну та економічну роль в його житті. Особливо сильним був вплив поляків у 20–30-х роках ХХ ст., коли керівництво відновленої Польської держави намагалось змінити національну структуру населення Галичини, підняти питому вагу поляків в тому числі і адміністративними методами.

Польське населення Галичини 20–30-х років ХХ ст. вивчали українські та польські дослідники, які нагромадили із досліджуваного питання багатий фактичний та теоретичний матеріал і виробили оригінальні підходи щодо опрацювання переписів 1921 і 1931 рр.¹ Тим не менше ще недостатньо вивченою залишається соціальна структура польських мешканців Галичини у зазначений період та чинники, що впливали на її зміну.

Базовим джерелом для дослідження соціально-економічних процесів у II Речі Посполитій є матеріали державного перепису населення 1931 р. Завдяки досконалішим методологічним засадам цей перепис подав значно більше соціально-економічної інформації про досліджувану спільноту, ніж перепис 1921 р. Його дані покладено в основу цієї розвідки.

© Дудяк О., 2008

¹ *Садовський В.* Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р. // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1927. – Т. 4; *Кордуба М.* Простір і населення України. – Львів, 1921; *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.01.1939. – Вісбаден, 1983; *Огоновський В.* Територія і етнічний склад населення // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968; *Наулко В.* Етнічний склад населення УРСР. – К., 1965; *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; *Krysiński A.* Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce // Sprawy Narodowościowe (SN). – 1928. – № 6; *Krysiński A.* Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r. // SN. – 1932. – № 4–5; *Wasilewski L.* Istotna liczba Ukraińców w Polsce // Sprawy Narodowościowy. – 1927. – № 3; *Landau Z., Tomaszewski J.* Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczny. – 1970. – № 2; *Mędrzecki W.* Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.) // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1–2; *Siudut G.* Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. // Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998; *Eberhardt P.* Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994.

Зазначимо, що у міжвоєнній польській статистиці було прийнято подавати дані про фах та соціальний статус населення у комбінації з його конфесійною, а не національною приналежністю. Це, зокрема, стосується і матеріалів перепису 1931 р. Щоправда, враховуючи реальну ситуацію в Галичині 30-х років, як правило, її мешканці римо-католицької конфесії належали до поляків. Ця ідентичність римо-католиків з поляками у Галичині в загальних рисах визнана як польською, так і українською історіографією.

Окремо варто звернути увагу на територіальні межі об'єкта нашої розвідки. Після розпаду Австро-Угорської імперії та поразки Західноукраїнської Народної Республіки в українсько-польській війні 1918–1919 рр. колишня провінція “Королівство Галиції та Лодомерії” була включена до складу відновленої Польської держави і зазнала кардинальних адміністративно-територіальних змін. Відповідно до постанови від 3 грудня 1920 р. її територія поділялася на чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станіславське і Тернопільське². При цьому у Львівське воєводство з політичною метою, окрім традиційних східногалицьких повітів, було включено дев'ять повітів з переважно польським населенням³.

Отже, у міжвоєнний період Галичина в адміністративно-територіальному відношенні складалася з трьох воєводств – Львівського, Станіславського та Тернопільського. У статті ми не виокремлюємо дев'яти повітів Львівського воєводства, заселених здебільшого поляками. Таблиця 34 перепису 1931 р., котра містить відомості про фах, соціальний статус та віросповідання облікованих осіб, складена загалом по Львівському воєводству, інформації окремо за повітами не подає, що унеможливило аналіз соціальної структури етнічних спільнот Львівського воєводства окремо на історико-етнічній українській його частині, і окремо – на польській. Це, однак, не може внести суттєвих коректив у соціальні параметри власне польського населення трьох південно-східних воєводств.

Перепис 1931 р. зафіксував відношення облікованого населення до засобів виробництва та характер виконуваної поляками праці (розумова, фізична), а також ставлення власників засобів виробництва до використання найманої робочої сили, диференціював землевласників відповідно до величини їхніх володінь. Відповідно до цих критеріїв ми групуємо польське населення краю на такі чотири соціальні групи: **власників засобів виробництва** (за термінологією польської статистики – самостійних), **розумових працівників** (інтелігенція), **робітників та осіб з невизначеним суспільним статусом** (див. табл. 1).

Як свідчать матеріали перепису, більше 65% становили власники засобів виробництва, наймані працівники – більше третини. Таку велику питому вагу власників серед польського самодіяльного населення пояснюють пануванням

² Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – № 1. – S. 17.

³ Zamorski J. Zmiana granic wojewódzkich // Słowo Polskie. – 1924. – 14 sierpnia.

дрібнотоварного виробництва. Переважну більшість цих власників становили малоземельні селяни, ремісники, дрібні купці. Четверть працюючого польського населення трьох воєводств становили робітники, а розумові працівники – лише близько 5%.

Таблиця 1

Соціальна структура римо-католиків Львівського (з м. Львовом), Станіславського та Тернопільського воєводств у 30-х роках XX ст. в категоріях перепису 1931 р. *

Соціальні категорії	Перепис 1931 р.	
	Загальна кількість	%
Власники	1 491 143	65,4
Розумові працівники	119 308	5,2
Робітництво	567 119	24,9
Особи з невизначеним суспільним статусом	103 803	4,5
Разом	2 281 373	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96–97; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296–299; Województwo Lwowskie. Warszawa, – 1938. – Z. 68. – S. 412–418; Województwo Tamopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269–273.

Оскільки найчисельнішу і найскладнішу з соціологічного погляду групу у соціальній структурі польського населення на галицьких землях становили власники засобів виробництва, то наш аналіз продовжимо окремо розглядом їхньої структури зайнятості (див. табл. 2).

Таблиця 2

Структура зайнятості власників – римо-католиків Львівського (з м. Львовом), Станіславського і Тернопільського воєводств за даними перепису 1931 р.

Галузь	Перепис 1931 р.	
	Загальна кількість	%
Сільське господарство	1 350 554	90,6
Промисловість	112 056	7,5
Торгівля	21 582	1,4
Комунікація	2 667	0,2
Інші галузі	4 284	0,3
Разом	1 491 143	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z.58. – S. 96–97; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296–299; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412–418; Województwo Tamopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269–273.

Переважна більшість власників римо-католиків так званих південно-східних воєводств була зосереджена у сільському господарстві. Їхнім головним засобом виробництва була земля. Лише трохи більше 9% володіли капіталами в інших галузях. Абсолютну перевагу землевласників серед власників загалом поясню-

* Представників вільних професій (вільнопрактикуючих лікарів, адвокатів тощо) зачислено до розумових працівників.

ють аграрним характером економіки краю, слабким розвитком промисловості та інших господарських сфер. У галузях поза сільським господарством власниками засобів виробництва були 140 589 поляків, з них близько 80% у промисловості, гірництві, ремеслі; близько 15% у торгівлі та близько 5% у транспорті, зв'язку та інших сферах.

Відомості перепису 1931 р. дають змогу виділити з категорії власників засобів виробництва такі соціальні групи: поміщиків, буржуазію, дрібноміщанство, селянство. Наш розгляд розпочнемо з аналізу найчисельнішої і найдиференційованішої групи власників – **землевласників**.

Категорія землевласників була неоднорідною, містила в собі осіб, які відрізнялися способом ведення господарства, величиною прибутків і, що важливо, освітою, стилем життя. За цими ознаками в середовищі польських землевласників виділяли дві традиційні соціальні групи – земельну аристократію, нащадків середньовічних магнатських родів та шляхти і селян. У міжвоєнній польській статистиці за підставу розмежування цих двох, у багатьох відношеннях протилежних соціальних категорій, брали величину землеволодіння. Власників земельних наділів до 50 га вважали селянами, більше 50 га – поміщиками⁴. Безумовно, такий підхід не враховував всієї багатоманітності тогочасних суспільних реалій. Зокрема, скуповування земель заможними селянами, мастки яких перевищували 50 га, або занепад шляхетських родів, які через нераціональне ведення господарства та значну заборгованість розпродували свої володіння. Проте вищезгадані випадки у західноукраїнських землях не набули масовості. Парцеляція поміщицьких земель відбувалася повільно, а більшість селянських господарств володіла земельними наділами від 2 до 20 га⁵. Тому ми також вважаємо доцільним дотримуватись офіційного і прийнятого в науковій літературі поділу землевласників за критерієм величини їхньої земельної власності⁶.

Отже, у трьох галицьких воєводствах у першій половині 30-х років ХХ ст. було 1 350 554 землевласники римо-католики. З них 1 348 872 особи були задіяні в орному землеробстві, а 1 682 особи – у городництві, лісництві, рибальстві*. Серед осіб, задіяних в орному землеробстві, власники господарств площею до 50 га становили 1 346 212 осіб. Отож, разом з зайнятими у городництві, лісництві, рибальстві селяни римо-католики становили 1 347 894 особи, або 59,1% усієї римо-католицької спільноти досліджуваного регіону.

⁴ Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa, 1925. – Т. 5. – С. 7.

⁵ Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej. – Warszawa, 1960. – С. 171.

⁶ Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918-1939). – Warszawa, 1956. – С. 65.

* Тут і далі підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – З. 58. – С. 96–97; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – З. 65. – С. 296–299; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – З. 68. – С. 412–418; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – З. 78. – С. 269–273.

Селян незалежно від місця проживання та стану заможності об'єднувала в єдину соціальну групу низка специфічних рис їхнього побуту та світогляду. Спільним для землеробів було ставлення до землі, ритм життя, зумовлений сезонністю сільськогосподарського виробництва, спосіб організації праці. Хлібороб вважав землю єдиною підставою і сенсом свого існування. Тому кожен господар працював на своєму полі самостійно, використовуючи при потребі й можливостях працю найманих робітників і мріяв про збільшення свого земельного масиву. Не уявляючи себе без землі, селянин намагався зберегти зв'язок із нею навіть тоді, коли його господарство давало мінімальний прибуток. Разом з родиною він споживав значну або й більшу частину вироблених у власному господарстві продуктів⁷. Вищенаведені риси побуту та світогляду були властивими для селян незалежно від національності та віросповідання.

У середовищі власників господарств площею до 50 га були дві специфічні соціальні групи. Офіційна статистика окремо їх не фіксувала, хоча в їхньому побуті і суспільному становищі існували значні відмінності. Одну з таких груп становила так звана шляхта засьцянкова або загорова, другу – польські цивільні та військові колоністи.

Шляхта засьцянкова або загорова походила ще з дрібного боярства князівських часів, яке виконувало військову службу у князівських дружинах або адміністрації. З часом потреба у постійно готових до військових походів і озброєних власним коштом людей зростала, тому уряди держав, до складу яких увійшли українські землі в XIV–XVI ст., зокрема, Великого Князівства Литовського заохочували виконання військової повинності в обмін на земельні наділи⁸. У наступні століття, коли шляхетський стан набув закритого характеру, лише частині дрібного боярства вдалося зберегти свій майновий стан і вибороти шляхетський статус, велику ж частину повернуто в селянський стан. У Галичині та на Волині лави дрібного шляхетства формувалися здебільшого з місцевого українського населення. Н. Яковенко наводить як приклад низку прізвищ дрібної православної шляхти, яка заселяла карпатські підгір'я і через свою малозаможність не відіграла значної ролі у суспільному житті краю, проте “залишалася тим поживним середовищем, яке консервувало свою “руськість” на рівні, вищому за етнічний”⁹.

У той же час дрібна шляхта на українських землях поповнювалася і вихідцями з інших етнічних середовищ, зокрема поляками та татарами¹⁰. Впродовж століть етнічна приналежність не відіграла помітної ролі у взаємовідносинах між представниками дрібної шляхти. Їх об'єднувало в одну соціальну групу усвідомлення спільної приналежності до шляхетського стану і водночас вирізняло з селянської

⁷ Туган-Барановський М. І. Політична економія. – К., 1994. – С. 186.

⁸ Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Т. 5. – С. 43.

⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 118.

¹⁰ Horoszkiewicz R. Szlachta zaścianska na Ziemiach Wschodnich // Rocznik Ziemi Wschodnich i kalendarz na rok 1937. – Warszawa, 1936. – S. 172.

маси. Націотворчі процеси, які прокотилися Східною Європою в другій половині XIX ст. і особливо в перші десятиліття XX ст., заторкнули і цю соціальну групу. У міжвоєнний період діячі польського національного руху намагалися переконати громадськість і саму шляхту загородову, що вона є польського походження і повинна повернутися в лоно польської нації. З метою прилучення шляхти загородової до польської нації було створено “Зв’язок” шляхти загородової на чолі з ксьондзом – полковником Мйодовським¹¹. Філії цього союзу діяли в повітах, зокрема в Турківському повіті його філію очолював Ян Мартич Яворський, який у своїй відозві заявив, що вздовж цілого Підкарпаття серед українського населення мешкає польський люд шляхетського та селянського походження, який в минулому “зрушився”. Цього люду він нарахував аж на 100 тис. осіб і закликав польську владу з метою повернення його до польської нації будувати в місцях компактного проживання загородової шляхти костьоли і школи¹². Щодо кількості дрібної шляхти у 30-х роках XX ст. загалом, то польський публіцист Р. Горошкевич вважав, що у східних та південно-східних воєводствах Польської держави на 11 млн. осіб населення налічували близько 600 тис. осіб шляхти загородової¹³. Її, на думку згаданого публіциста, поділяли на чотири групи, кожна з яких мала свої особливості. Зокрема, шляхтичі віленської групи були польськомовні і належали до римо-католицької конфесії, натомість дрібна шляхта поліської групи не розмовляла польською мовою і в конфесійному відношенні належала до православної церкви. Була ще волино-подільська група, малочисельна, більші її скупчення фіксувалися в чортківському та заліщицькому повітах Тернопільського воєводства. Ця група у мовному та конфесійному відношенні належала до польської нації. Нарешті, підкарпатську групу становили представники сіл Станіславського та Львівського воєводств¹⁴. Український дослідник Т. Коструба чисельність останньої групи налічував до близько 250 тис. ос. Він виводив дрібну підкарпатську шляхту з дрібного галицького боярства, яке ревно берегло традицію свого походження від староруського боярства¹⁵. Бачимо, отже, що питання про кількість польської загородової шляхти трактується по-різному. З погляду офіційної статистики представники цієї групи не вирізнялися від селянської маси.

Військове та цивільне осадництво набуло значних масштабів у 20–30-х роках у східних та південно-східних воєводствах II Речі Посполитої завдяки зусиллям польської влади. Унаслідок переможних бойових дій та сприятливої міжнародної кон’юнктури до Польської держави були прилучені західноукраїнські та західнобілоруські землі. Проте політичні та економічні позиції польської влади у цих регіонах

¹¹ *Макарчук С.* Поляки південно-східних воєводств Польщі // *Polska – Europa – Świat XX wieku.* – Rzeszów, 2005. – S. 47.

¹² *Нова Зоря.* – 1937. – 11 лютого. – С. 3.

¹³ *Horoszkiewicz R.* Szlachta zaściankowa na Ziemiach Wschodnich... – S. 172.

¹⁴ *Horoszkiewicz R.* Szlachta zaściankowa na Ziemiach Wschodnich... – S. 173–175.

¹⁵ *Коструба Т.* Галицька шляхта: її початки та сучасний стан // *Нова Зоря.* – 1937. – 21 лютого. – С. 4–5.

були досить слабкими. Розуміючи це, польські правлячі кола взяли курс на якомога швидшу інтеграцію східних теренів у загальнодержавну політичну, економічну та культурну системи. Важливою складовою цього курсу було збільшення кількості польського етнічного елементу на проблемних територіях. У руслі цієї політики було прийнято аграрний закон від 15 липня 1920 р., яким передбачався розподіл великих землеволодінь між селянами. Під прикриттям проведення земельної реформи польські чиновники залучали землеробів із корінних польських воєводств до купівлі землі у Галичині та Західній Волині. Важливу роль у цьому відіграла позиція польських поміщиків, які, беручи участь в парцеляції власних маєтностей, суворо дотримувалися правила, що “польська земля повинна перейти у польські ж руки”¹⁶. Унаслідок дії цих чинників у трьох воєводствах Галичини вже до 1934 р. було створено 756 осадницьких поселень з 14 807 господарствами, у власність яких перейшли 81 936 га землі, в середньому по 5,5 га придатної площі на господарство¹⁷. Половина польських колоністів, які прибули в Галичину, осіла у Тернопільському воєводстві. На 1932 р. їх там налічувалося 10 490 осіб, і вони набули 55 620 га землі¹⁸.

Польський сейм 17 грудня 1920 р. ухвалив так звані “кресові закони”, зміст яких полягав у наділенні землею в східних воєводствах польських офіцерів та солдат¹⁹. Військові, які особливо відзначилися в українсько-польській та польсько-радянській війнах 1918–1920 рр., отримали право безкоштовно одержати до 45 га землі. Іншим солдатам польського війська передбачалися пільги на придбання землі та необхідних засобів для ведення господарства²⁰. Польські урядовці відводили важливу роль військовим осадникам у зміцненні польської влади на “східних кресах”. Для цього держава виділяла значні фінансові та матеріальні ресурси. На початку 20-х років військові колоністи отримали від влади кредитів на суму близько 2 млрд польських марок, по 80 м³ будівельного матеріалу на кожного, а також насіння, інвентар тощо.²¹ Окрім цього, колишнім офіцерам та солдатам польського війська надавали провідні посади в органах місцевого самоврядування та господарських закладах в місцях поселення. За підрахунками українського дослідника С. Макарчука, починаючи з липня 1919 р. (першої постанови сейму про земельну реформу) і до кінця 1935 р. на території Волинського, Тернопільського, Станіславського і Львівського воєводств було створено майже 41 тис. осадницьких господарств, в тому числі 3 569 військових осад на Волині. Отже, на 1935 р. осадницьке населення мало б налічувати більше 226 тис. осіб, в тому числі близько 154 тис. римо-католиків²².

¹⁶ *Васюта І. К.* Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939). – Львів, 1978. – С. 29.

¹⁷ Там само. – С. 30.

¹⁸ *Смолей В.* Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920–1939 рр. // *Україна в минулому*. – К.; Львів, – 1996. – Вип. 9. – С. 169.

¹⁹ *Васюта І. К.* Соціально-економічні відносини на селі... – С. 27.

²⁰ *Смолей В.* Польське сільськогосподарське осадництво... – С. 163.

²¹ *Madajczyk Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). – S. 174.

²² *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения... – С. 134.

Матеріальне становище більшості колоністів не дуже різнилося від становища місцевих польських селян. Дослідники підкреслюють, що серед цивільних осадників української Галичини переважали господарства дрібних власників. Незаможні польські селяни, які продали свої земельні наділи у Польщі і поселилися на українських землях, потрапляли у кабальні борги, їхнє матеріальне становище не завжди поліпшувалося. Про невисокий майновий рівень більшості цивільних осадників свідчить той факт, що в середньому на одне їхнє господарство припадало по 5,5 га землі²³. Матеріальне становище військових поселенців було кращим. Більшість із них безкоштовно отримувала землю, будівельний матеріал тощо. Польські власті виділяли їм найкращі землі, здебільшого по 20 га на двір²⁴.

Польське селянство на галицьких землях, як і в інших регіонах II Речі Посполитої, не творило однорідної соціальної маси. У його середовищі можна виділити низку верств, які різнилися заможністю та престижем. У сільському господарстві, де головним засобом виробництва була земля, величина прибутку та авторитет власника тісно пов'язувалися із її кількістю. Прибуток господарства щоразу залежав від інтенсивності ведення господарства, географічного розташування наділу (відстань до великих міст як важливих ринків збуту землеробської продукції), величини оподаткування та ін. Не завжди менше за площею сільськогосподарських угідь господарство приносило менший дохід. Але у нашому розпорядженні для проведення стратифікації є лише дві ознаки – площа земельного наділу та використання найманої робочої сили, тому саме їх ми покладемо в основу групування польського селянства на окремі верстви.

Диференціацію польських землеробів трьох південно-східних воєводств тут подаємо за площею сільськогосподарських угідь та застосуванням праці найманих трудівників, що відображено у таблиці 3. При цьому робимо застереження, що у таблиці не враховано 9 050 так званих “довічників”, тобто тих, хто, займаючись домашнім господарством, передав свою орну землю у володіння іншим господарям за умови сплати їм пожиттєвої ренти²⁵.

У польській та українській історіографіях післявоєнного періоду в процесі аналізу селянства як соціального явища його поділяли на три групи: малоземельне – площа наділу до 5 га; середньоземельне – від 5 до 10 га і великоземельне – 10–50 га. Застосовуючи цей підхід у статті, доходимо висновку, що серед польських селян досліджуваного регіону II Речі Посполитої близько 75% становили малоземельні хлібороби; майже 11% – середньоземельні, і менше 2% землеробів-римокатоликів були власниками великоземельних господарств. Звичайно, ці дані потребують корекції з огляду на те, що у майже 12% хліборобів не зафіксовано розмірів землеволодінь.

²³ Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво... – С. 170.

²⁴ Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі... – С. 28.

²⁵ *Struktura społeczna wsi polskiej*. – Warszawa, 1937. – S. 189.

Таблиця 3

Розподіл селян римо-католиків Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств відповідно до площі землеволодіння та використання праці найманих робітників за матеріалами перепису 1931 р. (лише власників орних земель)

Площа господарств	Загальна кількість селянського населення в господарствах		Кількість селян в господарствах, що використовують найманих робітників		Кількість селян в господарствах, які не використовують найманих робітників	
	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%
га						
0–2	473 107	35,4	12 781	2,7	460 326	97,3
2–5	528 277	39,5	34 823	6,6	493 454	93,4
5–10	144 984	10,8	23 658	16,3	121 326	83,7
10–15	18 974	1,4	5 877	31,0	13 097	69,0
15–50	5 658	0,4	2 840	50,2	2 818	49,8
Невідома площа	166 162	12,4	12 580	7,6	153 582	92,4
Разом	1 337 162	100,0	92 559	6,9	1 244 603	93,1

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269.

Із 1 337 162 селян-римо-католиків, власників орних земель, постійну найману робочу силу використовували близько 7%. Таку низьку питому вагу селян, які у своїх господарствах використовували працю наймитів, пояснюють соціально-економічним становищем західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Слабко індустріалізований регіон потерпав від аграрного перенаселення. Надлишок робочих рук у сільському господарстві не знаходив застосування у містах із кволою промисловістю. Зростання цін на землю та послаблення еміграційних потоків у країні Європи та Америки також не пом'якшували ситуації, що склалася²⁶. За таких умов більшість господарств базувалася на праці власника та його родини.

Аналізуючи ступінь застосування найманої праці у різних категоріях господарств, помічаємо його зв'язок із площею наділів. Із розширенням господарств зростає відсоток землевласників, які послуговуються працею сільськогосподарських робітників. Водночас обидві ознаки є яскравим показником капіталізації господарств. Власники значних за площею землеволодінь, використовуючи найману працю, намагалися інтенсифікувати своє виробництво, значною мірою орієнтоване на ринок. Тісний зв'язок із ринком давав змогу отримувати більші прибутки, які, своєю чергою, вкладати у розширення виробництва. Збували свою продукцію 1 682 польських селян-власників, зайнятих у городництві, лісництві та рибальстві. Із них лише 255 осіб (15,2%) використовували роботу наймитів, а 1 427 осіб (84,8%) працювали самостійно. Загалом у цих сільськогосподарських заняттях відсоток використання найманої праці був вищий, ніж в орному землеробстві, але і тут переважно більшість становили господарства, які базувалися на праці власників та членів їхніх сімей.

²⁶ *Mieszczankowski M.* Struktura agrarna Polski międzywojennej... – S. 15.

Загалом селянство становило близько 2/3 польського населення трьох галицьких воєводств і було зайнято переважно у рільництві. Майже з польського селянства регіону становили малоземельні господарі, що свідчило про його не вельми благополучний матеріальний стан. Такий стан зумовлений слабким зв'язком більшості цих господарств з ринком, що гальмувало їхню товарність і капіталізацію, фінансове оздоровлення.

Важливу роль в економічному та політичному житті польської спільноти краю відігравали поміщики. Поміщик – це землевласник, переважно шляхетського походження, основним джерелом доходу якого була приватна власність на землю²⁷. Перепис 1931 р. зареєстрував у трьох галицьких воєводствах 1 509 власників маєтків площею понад 50 га, яких ми ототожнюємо із поміщиками. Разом із сім'ями вони становили 4 964 особи.* Серед поміщиків римо-католики становили 893 особи (59,2%), а із сім'ями – 2 660 осіб (53,6%). Ідентифікація польських поміщиків лише з римо-католиками безумовно занижує їхню реальну кількість, оскільки багато землевласників інших віросповідань пов'язували себе із польською культурою. Проте ми послуговуємося офіційними даними, які містить перепис 1931 р.

Незважаючи на малочисельність, великі землевласники відігравали провідну роль в економічному, політичному та культурному житті польської спільноти на західноукраїнських землях. Матеріальна забезпеченість, добра освіта, тісні зв'язки з політичною та економічною елітою регіону та країни в цілому давали змогу польським поміщикам впливати на прийняття політичних рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях. Економічною базою могутності польської аграрної аристократії були її землеволодіння. На жаль, перепис 1931 р. не подав градації власників маєтків понад 50 га відповідно до площі їхніх володінь. Тому ми змушені у подальшому аналізі цієї соціальної групи звернутися до матеріалів перепису великої земельної власності, проведеного польською владою у 1921 р.

Стан власності польських поміщиків у структурі великого приватного землеволодіння в Галичині на початку 20-х років ХХ ст. показано в таблиці 4.

На початку 20-х років приватні володіння великих землевласників охоплювали більше третини (33,8%) усіх сільськогосподарських угідь на західноукраїнських землях²⁸. Більше 4/5 маєтків та земельних площ великих землевласників регіону у першій половині 20-х років були в польських руках. Найвища концентрація польського великого землеволодіння простежувалася у Тернопільському та Львівському воєводствах, на Станіславщині його відсоток був меншим. Гадаємо, що, незважаючи на тенденцію 20–30-х років до поступового зменшення відсотка великого земле-

²⁷ Словник української мови / Голова редкол. І. К. Білодід. – К., 1976. – Т. 7. – С. 130.

* Тут і далі підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269.

²⁸ *Васюта І. К.* Соціально-економічні відносини на селі... – С. 74.

лодіння у загальному масиві приватного землеволодіння II Речі Посполитої, воно до 1939 р. докорінно не зменшилося. Так само не меншою стала перевага польських поміщиків над землевласниками інших національностей.

Таблиця 4
Маєтки польських поміщиків у структурі великої земельної власності Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств на початку 20-х років XX ст.

Воєводства	Чисельність маєтків				Площа земель під маєтками			
	землевласників загалом		польських землевласників		Землевласників загалом		польських землевласників	
	Кількість	%	Кількість	%	Площа земель, га	%	Площа земель, га	%
Львівське	937	100,0	816	87,1	743 235	100,0	661 864	89,0
Станіславське	420	100,0	356	84,8	337 503	100,0	250 312	74,2
Тернопільське	587	100,0	533	90,8	479 116	100,0	457 608	95,5
Разом	1 944	100,0	1 705	87,7	1 559 854	100,0	1 369 784	87,8

Підраховано за: Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa, 1925. – Т. 5. – С. 7–8.

Соціальна група польських поміщиків на західноукраїнських землях за величиною прибутку, престижем, стилем життя розпадалася на кілька верств. В основу відмінностей між цими верствами було покладено величину маєтків землевласників. Перепис 1931 р. не подає диференціації поміщиків відповідно до площі землеволодіння. Натомість перепис великої земельної власності з 1921 р., фіксуючи величину маєтків та їхню належність господарю певної національності, не документує детальніше кількості власників та членів їхніх родин. Опираючись на запевнення організаторів перепису великого землеволодіння з 1921 р., що реєстрував велику власність в цілому, а не окремі фільварки²⁹, припускаємо, що кількість маєтків відповідала кількості їхніх власників. Отож, отримуємо приблизну уяву про поділ польських поміщиків на досліджуваній території відповідно до величини їхнього землеволодіння (див. табл. 5).

Таблиця 5
Розподіл маєтків польських великих землевласників Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств відповідно до земельної площі на початку 20-х років XX ст.

Воєводства	Кількість маєтків з площею землі, га									
	50–100		100–500		500–1000		Понад 1000		Разом	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Львівське	75	9,19	411	50,4	171	20,9	159	19,5	816	100,0
Станіславське	37	10,4	175	49,2	86	24,1	58	16,3	356	100,0
Тернопільське	40	7,50	220	41,3	145	27,2	128	24,0	533	100,0
Загалом	152	8,9	806	47,3	402	23,6	345	20,2	1 705	100,0

Підраховано за: Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa, 1925. – Т. 5. – С. 8.

²⁹ Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa, 1925. – Т. 5. – С. 7.

Отже, бачимо, що майже половина польських землевласників в Галичині володіла маєтками площею від 100 до 500 га. Найпоширенішими такі володіння були у Львівському та Станіславському воєводствах, на Тернопільщині їхній відсоток був нижчим. Серед польських землевласників краю доволі серйозні позиції займали і власники маєтків площею від 500 до 1000 га. Таких було близько чверті. Найвищий відсоток вони становили у Тернопільському та Станіславському воєводствах, нижчий – у Львівському. На думку дослідників, господарства площею від 100 до 1000 га становили певний тип поміщицьких маєтків. Орна земля у них сягала більше половини сільськогосподарських угідь, а саме господарство велося інтенсивно із застосуванням новітніх технологій³⁰. Спільність в організації праці та стилі життя, певний рівень прибутків – ці чинники дають підстави говорити про власників цих маєтків як представників однієї верстви – середніх за доходами та престижем поміщиків. У першій половині 20-х років в Галичині вони становили понад 70% польських власників земель площею понад 50 га.

Одну п'яту всіх польських маєтків становили латифундії величиною понад 1000 га. Найбільше таких було в Тернопільському та Львівському воєводствах, і найнижчий відсоток – у Станіславському. На думку дослідників, власники латифундій являли собою окремих соціально-економічний тип, який відрізнявся від середніх і дрібних поміщиків низкою особливостей у землеволодінні та системі господарювання. За своїм походженням ця група була монополюбно-шляхетською, здебільшого складалася з колишніх родовитих магнатів і титулованої шляхти³¹. Із 502 господарств у галицьких воєводствах площею сільськогосподарських угідь понад 1000 га близько 100 становили латифундії розмірами понад 5 тис. га. До найбільших власників належали Любомирські, Тарновські, Замойські, Потоцькі, Лянцкоронські, Сангушки, Сапеги, Голуховські, Дзедушицькі³². Як правило, більше половини поверхні латифундій займали ліси, на орні землі припадало лише 24,1% їхніх територій³³. На початок 20-х років більшість магнатів володіли підприємствами однієї або кількох галузей промисловості, що здебільшого працювали на власній сировині. Зокрема, на 1921 р. латифундистам належало 50,6% загальної кількості підприємств, що працювали у поміщицьких господарствах³⁴. Величезні прибутки давали змогу аграрній аристократії вести спосіб життя, який нагадував побут середньовічних магнатів. Беручи до уваги вищенаведені факти, виділяємо власників маєтків площею понад 1 000 га в окрему верству найзаможнішої земельної аристократії, яка серед великих польських землевласників у першій половині 20-х років становила трохи більше 20%.

Менше 9% серед польських поміщиків становили власники маєтків площею 50–100 га. До цієї групи входили збіднілі поміщики, заможні селяни та представ-

³⁰ Mieszczankowski M. *Struktura agrarna Polski międzywojennej...* – S. 21.

³¹ *Васюта І. К.* Соціально-економічні відносини на селі... – С. 75.

³² Mieszczankowski M. *Struktura agrarna Polski międzywojennej...* – S. 164.

³³ *Ibid.* – S. 21.

³⁴ *Васюта І. К.* Соціально-економічні відносини на селі... – С. 75.

ники інших соціальних груп, які вклали свої капітали в землю. Найбільше таких маєтків було у Станіславському та Львівському воєводствах, менше – на Тернопільщині. Системою ведення господарства дрібноземельні маєтки мало відрізнялися від великих селянських господарств площею 20–50 га³⁵. На підставі наведених міркувань дрібноземельних поміщиків відносимо до верстви найменш заможних власників у групі землеволодінь площею понад 50 га.

Отже, найзаможніша верства польської земельної аристократії української Галичини у групі великих землевласників на початку 20-х років становила 20,2%; середньозаможна – 70,9%, у групу землевласників, що посідали маєтки площею 50–100 га входило всього 9% поміщиків. Тому у Галичині, як і в цілому на західноукраїнських землях серед великих польських землевласників найбільше було поміщиків середньої руки.

Поляків-власників засобів виробництва у промисловості, торгівлі, комунікації та інших галузях поза землеробством у трьох галицьких воєводствах у 1931 р. нараховувалося 140 589 осіб або 9,4% від загалу самостійних римо-католиків цього регіону*. Ця статистична категорія об'єднувала дві соціальні групи, що різнилися між собою типом організації праці, величиною прибутку та побутом – дрібноміщанство і буржуазію.

Дрібноміщани – це дрібні товаровиробники, які вели своє господарство за допомогою власних засобів виробництва. Джерелом їхнього доходу була, головню, власна праця³⁶. Буржуа – це власники засобів виробництва, які використовували найману працю і присвоювали додаткову вартість³⁷.

Перепис 1931 р. подавав лише один критерій – застосування найманої робочої сили – який можна вжити для групування дрібноміщанства і буржуазії. Оскільки цей критерій є надто загальним і не враховує багатьох особливостей тогочасних суспільних відносин, в процесі опрацювання статистичних матеріалів ми враховували і деякі інші соціальні ознаки. До дрібноміщанства зачисляємо всіх власників засобів виробництва поза сільським господарством, які не використовували найманої робочої сили, а також самостійних з рубрики “промисловість і ремесло”, які були зайняті у “промислових закладах VIII та невідомої категорії”. Такі підприємства належали до “дрібної промисловості та ремесла”³⁸, насправді – най-

³⁵ Там само. – С. 79.

* Тут і далі підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 297; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 413; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 270.

³⁶ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К., 1986. – С. 153.

³⁷ Социологический энциклопедический словарь / Ред.-координатор Г. В. Осипов. – Москва, 1998. – С. 36.

³⁸ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone). – Warszawa, 1937. – Z. 62. – S. 15.

менші виробничі майстерні, що були у власності самих працівників. До буржуазії зачисляемо власників підприємств першої–сьомої категорій у промисловості та самостійних, котрі використовували найману працю в інших галузях. Відсутність фіксації у матеріалах перепису 1931 р. рангування підприємницьких закладів у торгівлі та комунікації на окремі категорії не дало змоги детальніше розмежувати дрібноміщанство і буржуазію у цих галузях. Тому чисельність буржуазії напевне є дещо завищеною за рахунок дрібноміщан, які у незначній кількості послуговувалися найманою працею.*

Отже, за нашими підрахунками, на початку 30-х років ХХ ст. у трьох південно-східних воєводствах Польщі проживало близько 134 429 польських дрібноміщан разом із сім'ями. Із них самодіяльні виробники становили 55 561 осіб. Їхня галузева структура зайнятості відображена у таблиці 6.

Таблиця 6
Галузева структура зайнятості польських дрібноміщан у Львівському (з м. Львовом), Станіславському та Тернопільському воєводствах за матеріалами перепису 1931 р.

Галузь	Польське дрібноміщанство			
	Самодіяльне із сім'ями		Лише самодіяльні	
	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%
Ремесло	109 721	81,6	43 885	79
Торгівля	18 616	13,8	8 765	15,8
Комунікація	2 494	1,8	965	1,7
Інші галузі	3 598	2,7	1 946	3,5
Разом	134 429	100	55 561	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 97; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 298; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 413; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 270.

Менше 1/5 польських дрібноміщан утримувалися з праці у торгівлі, комунікації та інших галузях. Переважна ж їх більшість була зайнята у ремеслі. Така галузева структура польського дрібноміщанства Галичини великою мірою була зумовлена специфічністю суспільного поділу праці між окремими етнічними групами краю. Поляки та українці були переважно зайняті у сільському господарстві, промисловості, державних установах, у той час як торгівля, дрібне перевізництво знаходилося зазвичай у руках євреїв.

Ремісничє виробництво, в якому була зайнята більшість польських дрібноміщан, за організацією праці, підготовкою учнів зберігало низку рис з попередніх століть. Одним із таких реліктів попередніх епох була цехова організація ремесла, що існувала у невеликих містечках, наприклад, у Новому Яричеві, Щирці, Винни-

* Аналіз різних методів підрахунку чисельності польської буржуазії у міжвоєнний період зробив З. Ландау у статті *Oligarchia finansowa Drugiej Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczny.* – 1971. – Т. LXII. – Z. 1. – S. 75–92.

ках, але також і у більших, як, наприклад, у Дрогобичі. У Щирці до ремісничого цеху належало 144 майстри, 104 помічники та 141 учень³⁹. У Винниках діяли кілька об'єднань ремісників. В одне із них входили майстри різних фахів: бляхар, коваль, кравець, пекар, швець тощо. Всього 118 майстрів та 67 учнів. Діяв і вузькопрофесійний цех столярів. До нього входили 165 майстрів, 30 помічників та 80 учнів⁴⁰.

У соціальному відношенні польське міщанство не було однорідним. У його внутрішній структурі виділяли заможніші верстви, які за величиною прибутку, освітою, побутом наближалися до буржуазії, але були й такі, які за рівнем життя нагадували низькооплачуваних робітників. З огляду на це потрібно зупинитися на проблемі так званих “перехідних категорій”, яку обмірковували організатори перепису 1931 р. Йшлося про дрібних працівників, зокрема посланців, носильників, медсестер, прачок, кравців, котрі шили по будинках замовників тощо. Визначення їхнього соціального статусу дослідниками залежало від вибору певного методологічного підходу⁴¹. Польські статистики включали представників “перехідних категорій” до статистичної групи самостійних і, отже, вважали їх дрібноміщанами. Зрозуміло, що існувала відмінність у величині доходу, престижі кваліфікованого ремісника, купця, власника крамниці і носильника, прачки чи навіть кравця, який змушений працювати на умовах клієнта. На жаль, джерела не дають змоги ці загальні зауваження підкріпити конкретними фактами. Принаймні, дані перепису 1931 р. їх не подають.

Щодо буржуазії, то, за нашими підрахунками, на території трьох галицьких воєводств проживало 6 160 польських буржуа із сім'ями, з них самодіяльні становили 2 402 особи. Уявлення про зайнятість підприємців латинського обряду за окремими галузями суспільного життя отримуємо з таблиці 7.

Переважно польська буржуазія зосереджувалася у двох галузях – промисловості та торгівлі, причому кількість їх у торгівлі переважала. Це пояснювалося двома причинами: по-перше, слабким розвитком промисловості; по-друге, зарахуванням до торгової буржуазії частини дрібноміщан, які послуговувалися працею найманих робітників.

У внутрішній структурі польської буржуазії в Галичині домінували дрібні та середні підприємці, тоді як великі капіталісти становили мізерний відсоток. За даними перепису 1931 р., із 834 польських буржуа власниками промислових підприємств I–III категорій (велика промисловість) було лише 8 римо-католиків, а власниками підприємств IV–VII категорій (середня і дрібна промисловість) – 826 римо-католиків (99%)*. На жаль, дані перепису 1931 р. не містили детальнішого поділу підприємців

³⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 903. – Арк. 16–17.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone). – Warszawa, 1937. – Z. 62. – S. 18.

* Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 98; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 299; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 415; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 272.

на середніх і дрібних, що обмежує можливості висвітлення становища промислової буржуазії. Про соціальну диференціацію категорії самостійних, зайнятих у торгівлі, комунікації та інших сферах наявні джерела подають ще менше інформації. Можна лише припускати, що співвідношення у цих господарських сферах між різними категоріями власників було близьким до промисловості.

Таблиця 7

Галузева структура зайнятості польської буржуазії у Львівському (з м. Львовом), Станіславському та Тернопільському воєводствах за матеріалами перепису 1931 р.

Галузь	Польська буржуазія			
	Самодіяльні з членами родин		Лише самодіяльні	
	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%
Промисловість	2 335	38	834	34,7
Торгівля	2 966	48,1	1 253	52,2
Комунікація	173	2,8	64	2,7
Інші галузі	686	11,1	251	10,4
Разом	6 160	100	2 402	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 297; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 270.

Загалом польська буржуазія краю була малочисленною, слабосильною економічно та фінансово. Її вплив на перебіг політичних та суспільних процесів був незначним, як і у всій Польщі. На думку польського дослідника З. Ландау, незначна роль приватного капіталу змушувала державні сфери брати на себе полагодження багатьох питань господарського життя, значно підвищила шанси військових на успішне проведення у 1926 р. державного перевороту і дала їм можливість нав'язати свою владу усьому суспільству⁴².

Вагому частину польської спільноти на галицьких землях становили зафіксовані переписом 1931 р. наймані працівники – інтелігенція та робітники.

Поняття інтелігенція, незважаючи на поширеність, не має єдиного загальноприйнятого трактування. Соціологічний словник містить кілька тлумачень цього терміна: 1) сукупність людей, зайнятих розумовою працею; 2) соціальна верства людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею, котрі мають необхідну для цього освіту; 3) сукупність людей із вищою освітою⁴³. Міжвоєнні польські статистики для означення осіб розумової діяльності вживали термін “розумові працівники”⁴⁴. На практиці ця статистична категорія зовсім не обмежувалася працівни-

⁴² Landau Z. Oligarchia finansowa Drugiej Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczny. – 1971. – T. LXII. – Z. 1. – S. 86–87.

⁴³ Социологический энциклопедический словарь / Ред.-координатор Г. В. Осипов. – С. 107.

⁴⁴ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone). – Warszawa, 1937. – Z. 62. – S. 19.

ками з вищою освітою. Дослідник польської інтелектуальної еліти Я. Жарновський наводить такі факти: на початку 20-х років ХХ ст. близько 40% вчителів початкових шкіл та близько 50% держслужбовців II Речі Посполитої не мали навіть закінченої середньої освіти⁴⁵. За формальними статистичними критеріями вони належали до категорії розумових працівників, хоча за освітнім цензом – ніби не відповідали тому змістові, який вкладається у дефініцію інтелігенції. Щоб подолати невідповідність між статистичними і соціологічними підходами до реєстрування осіб, зайнятих розумовою діяльністю, Я. Жарновський запропонував вживати термін інтелігенція в широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні інтелігенцію він ототожнює із статистичною групою розумових працівників, у вузькому – з інтелектуалами, які здійснюють важливі суспільні функції управління, навчання, виховання, творення нових ідей і діяльність яких вимагає складної теоретичної підготовки. Іншими словами Я. Жарновський називає цю групу категорією керівників та експертів⁴⁶.

За формальними ознаками у переписах 1921 і 1931 рр. до власників засобів виробництва було включено специфічну групу розумових працівників – представників вільних професій⁴⁷. До цієї категорії зачисляли працівників інтелектуальних фахів, котрі вели власну справу і отримували прибуток зі своєї праці, а не з капіталу⁴⁸. Такими були адвокати, лікарі, котрі мали власну практику, приватні вчителі тощо. Звісно, що в широкому розумінні такі працівники належали до інтелігенції.

Чисельність інтелігенції римо-католицького віросповідання та її галузева зайнятість у взятих нами під увагу трьох воєводствах відображаємо у таблиці 8. Як бачимо, більше 2/3 польської інтелігенції було зосереджено у невиробничих сферах – органах державної влади та місцевого самоврядування, освіті, пошті, залізниці, охороні здоров'я. Натомість у виробничій сфері та торгівлі було зосереджено трохи більше 1/5 польської інтелігенції краю. Простежено високий відсоток розумових працівників, які не зазначили сфери зайнятості. На нашу думку, це може бути пов'язано із економічною кризою початку 30-х років, яка вразила низку європейських країн, у тому числі й Польщу та США, і одним з наслідків якої стало масове безробіття.

Отож, польська інтелігенція досліджуваного регіону зосереджувалася головню у державних установах – органах влади, освіті та установах зв'язку. Всепольський перепис державних службовців II Речі Посполитої від 1923 р. зареєстрував у державних установах Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств 24 738 працівників, із них поляки становили 19 884 особи (80,4%)⁴⁹. Найвищий

⁴⁵ *Żarnowski J.* Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1964. – S. 153.

⁴⁶ *Ibid.* – S. 305–318.

⁴⁷ *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone).* – Warszawa, 1937. – Z. 62. – S. 18.

⁴⁸ *Żarnowski J.* Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939. – S. 125.

⁴⁹ *Statystyka Polski. Funkcjonariusze państwowej służby cywilnej. Wyniki spisu ze stycznia 1923 r.* – Warszawa, 1925. – T. 6. – S. 26.

відсоток польських службовців зафіксовано в органах влади. На 1923 р. у воєводських та повітових адміністраціях Галичини було зайнято 1 168 чиновників, із них поляки склали 1 094 особи (94%), а вищий офіцерський корпус поліції був повністю польським⁵⁰.

Таблиця 8

Кількість і структура зайнятості розумових працівників римо-католиків у Львівському (з м. Львовом), Станіславському та Тернопільському воєводствах за даними перепису 1931 р.

Галузь	Самодіяльні із членами сімей		Самодіяльні	
	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%
Сільське господарство	7 153	6	3 012	5,2
Промисловість	11 477	9,6	4 720	8,2
Торгівля	7 229	6,1	3 811	6,6
Комунікація	19 244	16,1	7 859	13,6
Адміністрація і громадські організації	36 395	30,5	17 445	30,2
Освіта, культура	22 349	18,7	13 842	24,0
Охорона здоров'я	3 334	2,8	2 173	3,8
Інтелігенція вільних професій	3 306	2,8	596	1
Галузі зайнятості не вказано	8 821	7,4	4 287	7,4
Разом	119 308	100	57 745	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269.

Абсолютну більшість польська інтелігенція становила серед вчителів державних початкових та середніх шкіл Галичини. Згідно з даними Всепольського перепису державних службовців від 1923 р. із 14 294 вчителів та шкільних інспекторів, які працювали у цьому краї, представники польської національності склали 10 843 особи (76%). Що ж до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів регіону, то він майже повністю був полонізований. У Львівському університеті на 1923 р. налічувалося 253 викладачі, з яких до польської національності належало 248 осіб; із 203 викладачів Львівської Політехніки – 201 особа пов'язувала себе з польською національністю, а з 38 викладачів Львівської ветеринарної академії поляками були 37 осіб⁵¹.

До польської інтелігенції, яка мала власну справу, належали адвокати та вільнопрактикуючі лікарі. У досліджуваних воєводствах перепис 1931 р. зафіксував 364 адвокатів римо-католиків*. З них – 223 особи залучали допоміжний персонал у своїй роботі, а 141 особа працювала самостійно. Значно нижчий відсоток вико-

⁵⁰ Statystyka Polski. Funkcjonariusze państwowej służby cywilnej. – S. 27, 32.

⁵¹ Ibid. – S. 65.

* Тут і далі підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 98; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 299; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 415; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 272.

ристання найманої робочої сили зафіксовано у вільнопрактикуючих лікарів. З 232 лікарів допоміжний персонал використовували 30 осіб, а 202 особи обходилися без нього.

Отже, польська інтелігенція, що становила близько 5% польського населення трьох воєводств, зосереджувалася головно у невиробничій сфері, контрольованій державою – в освіті, органах влади, пошті, залізниці. У виробничій сфері був зайнятий лише кожен п'ятий польський інтелігент. Така структура зайнятості польської інтелігенції була зумовлена слабким розвитком у регіоні науковомістких виробничих галузей, які б потребували масового залучення розумових працівників, а також наявністю значної верстви польських розумових працівників, які пройшли добрий вишкіл у державних установах та органах самоуправління “Королівства Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським та Заторським” періоду автономії у складі Австрії. Важливим суб’єктивним чинником була політика польської влади, що намагалася закріпити за польським етнічним елементом ключові позиції у політичному, соціально-економічному та культурному житті досліджуваного регіону.

Близько чверті польського населення трьох воєводств становили робітники. У міжвоєнній Польщі під терміном “робітник” розуміли найманого трудівника з освітою нижче середньої, зайнятого фізичною працею на фабриці, заводі або в інших закладах⁵². Він був безпосереднім виробником матеріальних благ або виконував послуги за наймом. Чисельність та структуру зайнятості римо-католицького робітництва регіону відображено у таблиці 9.

Таблиця 9
Кількість та структура зайнятості робітників римо-католиків у Львівському (з м. Львовом), Станіславському та Тернопільському воєводствах за даними перепису 1931 р.

Галузь	Самодіяльні з членами сімей		Самодіяльні робітники	
	Загальна кількість	%	Загальна кількість	%
Сільське господарство	213 439	37,6	109 113	40,3
Промисловість	159 761	28,2	70 650	26,1
Торгівля	14 690	2,6	7 886	2,9
Комунікація	78 720	13,9	21 935	8,1
Державна адміністрація і громадські установи	35 695	6,3	13 302	4,9
Освіта, культура	4 703	0,8	2 041	0,75
Охорона здоров'я	6 526	1,1	4 254	1,6
Домашня служба	37 428	6,6	35 346	13,1
Інші галузі	16 157	2,8	6 062	2,2
Разом	567 119	100	270 589	100

Підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. – Warszawa, 1937. – Z. 58. – S. 96; Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – S. 296; Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 412; Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – S. 269.

⁵² Drozdowski M. Klasa robotnicza Warszawy 1918–1939. – Warszawa, 1968. – S. 61.

Аналіз даних таблиці свідчить, що левову частку польського робітництва досліджуваного регіону становили сільськогосподарські робітники, що і не дивно, якщо врахувати аграрний характер його економіки. Серед галузей поза сільським господарством польське робітництво зосереджувалося головно у промисловості та ремеслі, установах транспорту і зв'язку та домашній прислузі. Питома вага робітників, зайнятих в інших галузях, була незначною. Хоч численною групою були робітники, які працювали як обслуговувальний персонал в органах державної влади та місцевого самоуправління.

Робітництво не було однорідною соціальною групою. У його середовищі існували окремі верстви, що різнилися рівнем доходу, культурними запитами та престижем. Значний внесок у групування цих верств зробив польський дослідник Януш Жарновський, який довгий час досліджував соціальну структуру суспільства міжвоєнної Польщі. За критерії поділу робітничого класу II Речі Посполитої на окремі верстви він обрав рівень кваліфікації фізичних працівників та характер підприємства чи закладу, де вони працювали⁵³. До вищої верстви він зачислив кваліфікованих робітників великої промисловості та високоспеціалізованих заводів і більшість фізичних працівників державної адміністрації та інших громадських інститутів. У другу категорію він зачислив кваліфікованих робітників середньої і дрібної промисловості, ремесла, торгівлі. У найнижчу групу зачислив некваліфікованих та сезонних робітників. Поза цією класифікацією залишилася домашня прислуга. Соціальне та матеріальне становище прислуги було у прямій залежності від соціального статусу, розміру прибутків та гуманності сімей, у яких вона служила. Тому приналежність домашніх робітників як єдиної соціальної групи до однієї із вищенаведених груп, на думку Я. Жарновського, не може мати під собою серйозних підстав⁵⁴.

Найчисленнішими були друга і третя верстви робітників, оскільки в умовах слабого розвитку великої індустрії та аграрного характеру економіки регіону переважна більшість робітників працювала саме на дрібних та середніх промислових підприємствах та у сільському господарстві.

Відносно найбільшу частину робітників-поляків становили сільськогосподарські трудівники, що було зумовлене аграрним характером економіки краю. З галузей поза сільським господарством польське робітництво зосереджувалося у промисловості та ремеслі, установах транспорту (залізниця) та зв'язку, а також серед домашньої прислуги. В інших сферах його питома вага була невисокою.

Соціальна структура польського населення трьох південно-східних воєводств II Речі Посполитої перебувала у стані переходу від соціальної структури, властивої для традиційних суспільств, до соціальної структури індустріальних суспільств. Проте цей процес лише починався. Багато ознак традиційного суспільства виявляли себе, зокрема, у тому, що близько 2/3 польського населення були власниками засобів

⁵³ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973. – S. 57.

⁵⁴ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej... – S. 57.

виробництва, причому абсолютна більшість з них власниками невеликих за площею земельних наділів та маленьких ремісничих майстерень або дрібних закладів в торгівлі та інших сферах. Наймані працівники становили лише близько третини польської спільноти регіону. Загалом з 2 281 373 римо-католиків* трьох воєводств **селяни** становили 1 347 894 особи, або 59,1%; **поміщики** – 2 660 осіб (0,1%); **дрібноміщани** – 134 429 осіб (5,9%); **буржуазія** – 6 160 осіб (0,3%); **інтелігенція** – 119 308 осіб (5,2%); **робітництво** – 567 119 осіб (24,9%). При цьому потрібно врахувати, що майже 103 803 особи (4,5%) не подали чітко свого суспільного становища і були зараховані до осіб, суспільне становище яких не визначалося.

---

* Тут взято населення з сім'ями.

Борис ВОЛ, Роман ШУСТ

СУЧАСНЕ ГАЛИЦЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Любов до рідної землі, до малої батьківщини – одне з найсвятіших почуттів, яке кожна людина проносить крізь усе своє життя. Витоки патріотизму починаються там, де вона вперше усвідомила себе особистістю, де взяла в руки буквар, де відчула красу і безмежність рідної природи. Тому й користуються такою популярністю і любов'ю в народі музеї, які бережуть в собі інформацію про минуле, сучасне й майбутнє, допомагають пізнавати нові сторінки минувшини рідного краю, бачити крізь століття реальних людей – творців історії. Саме музейні установи сприяють відродженню історичної пам'яті, духовності й національної гідності українського народу.

Музейництво в Галичині має давні традиції, пов'язані з іменами багатьох учених, колекціонерів, меценатів, шанувальників минувшини, які зберегли для нащадків цінні за своїм змістом збірки та колекції, що стали основою для діяльності багатьох музейних установ. Досить сказати, що тільки у Львові до початку Другої світової війни діяло 8 архівів, понад 60 бібліотек, більш як 70 приватних колекційних збірок, 25 музеїв, різноманітних за своїм змістом, що різнилися між собою політичним та національним спрямуванням, були різними за формами власності та юридичним статусом¹. На формування сучасної музейної мережі Галичини вплинула низка чинників, зокрема відновлення національної державності, подальший розвиток науки і мистецтва, зростання рівня національно-культурної свідомості народу. Засади сучасної національної музейної політики були викладені в Законі “Про музеї та музейну справу”², що визначив правові, економічні, соціальні і наукові засади діяльності музейних закладів в Україні.

Галичина справедливо пишається своїми музеями. Близько 700 державних, комунальних, приватних і громадських музейних установ, які щодня відкривають двері для відвідувачів, – це незгасне культурно-просвітницьке вогнище, джерело формування української національної ідеї. Сучасна галицька музейна мережа охоплює: природничі, історичні, краєзнавчі, літературні, художні, архітектурні, музичні, театральні і меморіальні музеї, музеї науки і техніки, музеї-пам'ятники і музеї заповідники.

© Вол Б., Шуст Р., 2008

¹ *Арсенич П.* З історії музеїв Галичини // Наук. зап. Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 143–149; *Вол Б.* Історико-краєзнавчі музеї Західної України: особливості становлення історіографії проблеми // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2003. – С. 22–26; *Заремба С.* Історіографія українського музеєзнавства // Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 390–395; *Арсенич П., Пелітейко І.* Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. Довідник. – Косів, 2002; *Крутоус А.* До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у ХІХ–першій третині ХХ ст. // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1998. – Вип. VII. – С. 7; *Вуйцик В., Липка В.* Зустріч зі Львовом. – Львів, 1987. – С. 92–93.

² Див.: *Голос України.* – К., – 1995. – 15 серп.

Великим різноманіттям профільних груп відзначаються музеї, котрі базуються на системі історичних наук. Серед них – загальноісторичні, історико-краєзнавчі, історії визвольних змагань, військово-історичні, археологічні, етнографічні, меморіальні та ін. У загальноісторичних музейних установах висвітлюють основні віхи історії регіону, його окремих населених пунктів³. Серед них відомі в Галичині і Україні – Львівський історичний музей, музеї історії Тустані в Уричі і м. Судова Вишня (Львівської області), музеї історії міст Коломиї і Болехова, с. Ценява, с. Нижнього Березова, с. Витвиці (Івано-Франківської області). Деякі з-поміж них мають окремі відділи. Наприклад, Борщівський історичний музей (Тернопільської області) складається з історико-краєзнавчого відділу, музею Т. Шевченка, картинної галереї, печери – музею Вертеба.

Провідне місце серед загальноісторичних музейних установ займає Львівський історичний музей. Він заснований 1893 р. за ініціативою відомого історика, краєзнавця, колекціонера, голови товариства “Шанувальників минувшини Львова”, директора міського архіву давніх актів Олександра Чоловського⁴. У травні 1908 р. Рада м. Львова ухвалила рішення про придбання стародавньої кам’яниці на площі Ринок, 6. Колись це був будинок львівського патриція-купця Костянтина Корнякта, побудований у 1580 р. відомими архітекторами Петром з Борбони і Павлом Римлянином. В одному із його залів у 1686 році велися переговори щодо укладення “Вічного миру” між шляхетською Річчю Посполитою та Московською державою. У королівських залах палацу Корнякта після 1908 р. було відкрито Національний музей імені короля Яна III. Сюди ж після Першої світової війни перемістили колекцію Музею м. Львова, яка довгий час зберігалася у приміщенні міської ратуші. У 1926 р. магістрат придбав для історичного музею окремих будинок – Чорну кам’яницю (1588–1589 рр.) на площі Ринок, 4. Дослідники стверджують, що цей будинок побудував львівський архітектор Петро Красівський. Фасад кам’яниці з часом почорнів, від чого вона й отримала таку назву. З 1929 р. в кам’яниці розпочала діяти експозиція історичного музею, яку розмістили у 18 залах.

Історичний музей м. Львова та Національний музей імені короля Яна III 8 травня 1940 р. було об’єднано в єдину установу – Львівський історичний музей. Сьогодні він – один з найбільших музеїв України. Його основний фонд становить майже 330-тисячну збірку історико-мистецьких пам’яток національного та світового значення, які всебічно висвітлюють історію міста Львова та всієї Галичини від найдавніших часів до сьогодні⁵. Серед раритетів давньоукраїнської

³ Див.: Музееведение. Музеи исторического профиля. – Москва, 1988. – С. 50; Федорова Л. Становлення і розвиток музеїв історії міст України (XIX–XX ст.): Автореф... канд. дис. – К., 1994.

⁴ Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1997. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 3–13; Крутоус А. З минулого львівського історичного музею // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1996. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 3–19.

⁵ Грабовецький В. Ілюстровані нариси історії Львова. Слідами пам’яток історії та культури. Вид 2-е, доп. Наукові записки Прикарпатської історичної школи. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 35–37; Макарчук С. Музеї в системі історико-культурних закладів України // Історичні неписемні джерела. – Львів, 2002. – С. 160.

матеріальної і духовної культур – знахідки з літописних міст Белза, Галича, Пліснеська, Звенигорода, книга львівського “магдебурзького права” (1581 р.), ключі та печатки Львова, символіка і вироби львівських цехів, збірки срібних та мідних монет XIV–XV ст., виготовлених на львівському монетному дворі, унікальні зразки українського книжкового мистецтва XII–XVII ст. – “Христінопольський Апостол” (XII ст.), знаменита “Острозька Біблія”, видрукувана Іваном Федоровим, кращі зразки львівського живопису. Вперше в історії українського музейництва тут у 1995 р. створені експозиції, котрі висвітлюють історію національно-визвольного руху українського народу за свою державну незалежність, діяльність ОУН, збройну боротьбу УПА, геноцид проти української нації в часи сталінізму. У складі музею працюють відділи: “Історії стародавнього світу і середніх віків”, “Нової і новітньої історії”, “Історії української діаспори”, “Военно-історичних пам’яток”, “Історичних коштовностей”, “Літературний Львів першої половини ХХ ст.”, відділ зброї “Музей Арсенал”, Бродівський і Перемишлянський історико-краєзнавчі музеї, музей історії давньоруського міста Звенигорода, музеї П. Сагайдачного в с. Кульчиці на Самбірщині і Є. Коновальця в с. Зашкові на Жовківщині, історико-культурний заповідник “Тустань” на Сколівщині.

Дуже близькими до загально-історичних за тематичним профілем є краєзнавчі музеї. Специфіка цих музеїв полягає в тому, що вони поєднують риси музеїв історичного і природничо-наукового профілів, іноді мають художні, етнографічні, літературні та меморіальні відділи, тому їх зачисляють до групи музеїв комплексного профілю⁶. В нових умовах історико-краєзнавчі музеї є свого роду паспортами краю. Експозиції цих музеїв за допомогою “мови речей” (музейних предметів) створюють узагальнені моделі певних процесів і періодів історії та культури, є “своєрідними народними кафедрами пропаганди і популяризації рідного краю”⁷.

Краєзнавчі музеї – найчисельніша група в музейній мережі Галичини і водночас невід’ємна частина галицького краєзнавства. Саме на хвилі розвитку краєзнавства, виникнення краєзнавчих товариств у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) створювали місцеві музеї, які поступово ставали центрами національно-культурного життя Галичини⁸. Визнаним науковим і культурним осередком Тернопільського краю, справжньою скарбницею духовності, що дбайливо зберігає й активно популяризує пам’ятки минулого, є Тернопільський краєзнавчий музей – найдавніший в області. Він був створений у 1912 р. як регіональний музей Подільського товариства “На-

⁶ Див.: Маньковська Р. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. XVII. – С. 9.

⁷ Тронько П. Краєзнавство у відродженні історичної пам’яті багатовікових традицій українського народу // З любов’ю до України. – К., 1995. – С. 194.

⁸ Див.: Козицький А. Український краєзнавчий рух Східної Галичини у міжвоєнний період // Краєзнавство і туристика. – Львів, 1995. – № 1; Козицький А. Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 467–477; Хведась А. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці XIX – першій половині 40-х рр. ХХ ст.: Автореф. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997.

родна школа” на кошти і пожертви громадськості⁹. На підставі наказу Народного комісаріату освіти УРСР 26 грудня 1939 року цей музей було реорганізовано і на його базі створено обласний історико-краєзнавчий музей¹⁰. Сучасна експозиція була відкрита у 1982 р. в новому, спеціально побудованому приміщенні за проектом тернопільського архітектора О. Головчака.

Сьогодні у фондах музею зберігається майже 120 тис. експонатів¹¹. Особливо великими є збірки українського народного одягу з різних районів Тернопільщини, зразки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматики, філателії, документів і світлин, речей побуту різних верств населення, ремесел і промислів тощо.

У складі музею працюють також 20 філій, створених, головню, протягом 1980–1990-х років. Бережанський, Борщівський, Бучацький, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Гусятинський, Чортківський, Шумський та Денивуський (Козівського району) краєзнавчі музеї, меморіальні музеї Богдана Лепкого (м. Бережани), Соломії Крушельницької (с. Біла під Тернополем), Уласа Самчука (с. Тилявка на Шумщині), Олександра Неприцького-Грановського (с. Бережиці на Крем’яниччині), меморіальний музей-садиба Леся Курбаса (с. Старий Скалат Підволочиського району), музей книги (м. Бережани), музей “Молотківська трагедія” (с. Молотків на Лановеччині), музей театрального мистецтва (с. Копичинці Гусятинського району), історико-меморіальний музей політичних в’язнів (м. Тернопіль)¹².

Найдавнішим у цьому переліку є етнографічно-меморіальний музей академіка В. Гнатюка у с. Велесневі Монастирського району, створений у 1969 р. У його фондах зберігається понад 7 тис. експонатів¹³. Усього у фондах районних музеїв Тернопільщини налічують понад 200 тис. експонатів¹⁴. В області діють ще близько 200 громадських музеїв, що охоплюють найвіддаленіші населені пункти Тернопільщини.

Одинадцять державних музеїв, 7 їхніх філій, 8 муніципальних, понад 80 громадських музеїв, більшість з яких історико-краєзнавчі, діють в музейній мережі Івано-Франківщини. Лише на Гуцульщині почали діяти 30 музеїв різного профілю, серед них низка приватних, створених ентузіастами-краєзнавцями. Найвідоміші з них – М. Корнелюка, І. Павлика, М. Струтинського в Косові, М. Борука в Рожнові, М. Дідишина в Космачі, Р. Кумлика у Верховині, І. Дроняка в Яблуниці та інші¹⁵.

⁹ Гайдукевич Я., Зелена І., Лавренюк В. Музеї Тернопільщини. Путівник. – Львів, 1989. – С. 118.

¹⁰ Лавренюк В., Гайдукевич Я. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Нарис-путівник. – Тернопіль, 1998. – С. 14.

¹¹ Гайдукевич Я., Зелена І., Лавренюк В. Музеї Тернопільщини... – С. 58.

¹² Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. – С. 107, 177, 208, 234, 369, 438, 609.

¹³ Герета І., Черемшинський О. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі. Нарис-путівник. – Львів, 1991. – С. 14.

¹⁴ Гайдукевич Я., Зелена І., Лавренюк В. Музеї Тернопільщини... – С. 5.

¹⁵ Арсенич П., Пеліпейко І. Музеї на Гуцульщині // Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. Довідник. – Косів, 2002. – С. 11, 270; Бандрівський М., Мацкевий Л., Мацюк О., Сіреджук П. Старожитності Косівщини. Історичні нариси. – Івано-Франківськ, 1997.

У державних музеях зберігається понад 300 тис. експонатів – пам'яток історії, мистецтва та літератури¹⁶.

Провідним музейним закладом історичного типу Прикарпаття є Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей, який було відкрито у травні 1940 р. Його експозицію становили матеріали заснованого ще в 1928 р. Покутського музею, що містився у Станіславській міській ратуші, а також збірки Жаб'ївського музею “Гуцульщина” (1934–1938 рр.), Рогатинського історичного музею та окремі приватні колекції¹⁷. Сьогодні у фондах музею налічують близько 115 тис. експонатів. Серед них цінні колекції зброї, творів народно-прикладного мистецтва (9 тис.), нумізматики (13 тис.), важливих історичних документів (10 тис.), живопису (178 екз.)¹⁸. Колекції втілюють в собі досвід, життєві та естетичні ідеали різних поколінь, є справжньою енциклопедією пізнання минулого і сучасного Прикарпаття.

Краєзнавчі музеї функціонують і у більшості районів Львівської області¹⁹. Важливим осередком матеріальної і духовної культури Стрийщини є краєзнавчий музей “Верховина”, розміщений в колишній садибі визначного громадсько-політичного діяча доктора Євгена Олесницького²⁰. Музей був заснований у 1932 р. Починався він з 1,5 тис. експонатів, переважно етнографічного плану, нині їхня кількість перевищує 26,5 тис. Серед них: історичні документи (7,5 тис.), фотографії (7 тис.), нумізMATИКА (3,4 тис.)²¹. Дослідницько-пошукова, наукова, експозиційна робота колективу музею в сучасних умовах свідчить, що заклад повернувся до свого первинного призначення – відтворювати, зберігати і примножувати правдиву історію краю.

Створення та діяльність музею “Бойківщина” (1928 р.) в Самборі не було якоюсь винятковою подією, а одним із векторів галицького і навіть загальноукраїнського процесу національно-культурного відродження, що у другій половині 30-х років набрав широкого розмаху. Вже у 1938 р. збірка основних фондів музею становила понад 30 тис. експонатів. Особливо багатими були колекції археологічних, етнографічних матеріалів та стародавніх рукописів. На жаль, внаслідок руйнівної політики радянського тоталітарного режиму музей зазнав значних втрат і на початок 2000 р. загальна кількість його фондів збережень скоротилась до 13 399 одиниць²². Нині у музеї широко

¹⁶ Гаврилів Б., Гаврилів М. Пам'ятки історії та культури Івано-Франківщини. Історико-краєзнавчі дослідження. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 86.

¹⁷ Аронець М., Арсенич П., Зуб'як Л. Івано-Франківський краєзнавчий музей. Путівник. – Ужгород, 1979. – С. 3.

¹⁸ Паньків М. В Івано-Франківському краєзнавчому музеї // Наук. зап. Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 6.

¹⁹ Див.: Вол Б., Марискевич Т. Історичне краєзнавство в музеях західних областей України // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3 (січень–червень). – С. 60–62.

²⁰ Фур Б. Музей “Верховина” в Стрию // Краєзнавчий вісн. – 1992. – 18 травня.

²¹ Левицький М. Історична довідка про музей // Хвилі Стрия. – Стрий, 1995. – С. 101–106; Верес Г. До історії музею “Верховина” // Краєзнавчий вісн. Зб. наук. праць. – Стрий, 2002. – Вип. 1. – С. 6–7.

²² Скорик М. Десятиліття існування музею “Бойківщина” в Самборі // Літопис Бойківщини. – 1938. – № 10. – С. 17–18; Дем'ян Г. Історично-етнографічна діяльність першого бойківського музею // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 28–31; Поточний архів історико-краєзнавчого музею “Бойківщина”. Звіт за 2001–2003 рр.

представлені дерев'яні та гончарні предмети бойківського хатнього побуту, одяг та музичні інструменти, зберігається унікальний архівний матеріал, що розповідає про діяльність “великих бойків” В. Кобільника, А. Чайківського, В. Гуркевича, В. Глухого, Д. Бандрівського, родини Козакевичів та ін.²³

Яскраві сторінки історії свого краю активно пропагують історико-краєзнавчі музеї м. Яворова, Судової Вишні (Мостиського району), Сокаля, Дрогобича, Трускавця, Перемишля та ін. У Бродівському історико-краєзнавчому музеї зберігається своєрідна стрілецька енциклопедія (близько 1 тис. унікальних фотографій з історії УСС), яка висвітлює різні сторінки бойового шляху легіону. Ці матеріали були використані при підготовці наукового шеститомного збірника історичних фотографій “Українські січові стрільці” (Упорядники О. Панькевич і Я. Онищук), що вийшов друком “Галицької видавничої спілки” у Львові в 2003 р.²⁴

Характерним явищем для музейного будівництва в Галичині, як і для всієї України, став процес перепрофілювання музейної мережі шляхом відокремлення з відділів обласних краєзнавчих музеїв самостійних тематичних музейних закладів і створення нових, переважно меморіальних музеїв²⁵. Цей процес зумовлений необхідністю збереження і розвитку культурних, історичних традицій, активною участю громадськості у справі вивчення, порятунку, збереження і захисту історико-культурної і природної спадщини.

Звільнившись від тягаря тоталітарної системи і тиску ідеологічних диктатів, упорядкованого десятиріччя розпочала активно формуватись мережа музеїв історії національно-визвольної боротьби: Карпатський крайовий музей визвольних змагань в Яремчі, Надвірнянський і Косівський музеї визвольних змагань, меморіальний комплекс С. Бандери в Старому Угринові Калуського району на Івано-Франківщині, меморіальний музей ім. В. Стуса в Бучачі, єдиний в Україні історико-меморіальний музей політичних в'язнів у Тернополі, відділ “Історії визвольних змагань” Львівського історичного музею, музей-садиба О. Гасина у с. Конюхові на Стрийщині, меморіальний музей Є. Коновальця у батьківській хаті в с. Зашків на Жовківщині, музей С. Бандери в Дублянах, музей легендарного командира УПА, генерал-хорунжого Р. Шухевича на місці його загибелі в Білогірці, меморіальні музеї Олени Степанів і Ольги Бесараб у Львові, Л. Цегельського у Кам'янці-Бузькій, О. Бачинської в Стрию²⁶.

²³ Бойківщина: історія та сучасність. – Львів; Самбір. – 1995. – С. 17; Новини Самбора. – 2002. – № 46.

²⁴ Гузьо Г. Фотоісторія українських січових стрільців // Високий замок. – Львів. – 2004. – 24 січня.

²⁵ Вол Б., Марискевич Т. Історичне краєзнавство в музеях західних областей України. – С. 60; Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. – С. 177.

²⁶ Гайдюкевич О. Вшанування пам'яті ОУН-УПА на Прикарпатті. – Івано-Франківськ, 1997; Тижневик Галичини. – 1999. – 7 січня; Вісник УТОПК. – 2001. – № 1. – С. 100, 102; Яремче. Путівник. – Коломия. – 1996; Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Т. 1, С. 208–210; Левицька Л. В екскурсоводів тут є “свої” камери // Голос України. – 2005. – 23 серпня; Лавренюк В., Гайдюкевич Я. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – С. 59; Вол Б., Марискевич Т. Історичне краєзнавство в музеях західних областей України. – С. 60; Краєзнавчий вісник. – Стрий, 2002. – Вип. 1. – С. 18.

Експозиції музеїв історії національно-визвольної боротьби слугують не тільки розкриттю героїчних сторінок нашої історії, які тривалий час замовчувались, але й формувати у свідомості молоді ідеологію національної державності, виховувати її на історичних традиціях українського народу. Близькими до цих музеїв за цілями функціонування та методами роботи є історико-меморіальні музеї Олекси Довбуша в Івано-Франківську і Петра Сагайдачного в с. Кульчиці Самбірського району. За активної краєзнавчої діяльності М. Йосипчука з с. Космач вдалося не тільки розшукати хатину, де 24 серпня 1745 р. було смертельно поранено Олексу Довбуша, а й заснувати в ній домашній музей на честь ватажка руху опришків. Зібрані М. Йосипчуком матеріали про перебування Довбуша в цій місцевості й трагічні обставини його загибелі, а також меморіальні речі, що експонуються в музеї, зумовлюють значний інтерес як для відвідувачів, так і науковців. Це саме стосується і дзвіниці місцевої церкви, в будівництві якої, за переказами місцевих жителів, О. Довбуш брав безпосередню участь. Ці музейні заклади дають змогу по-новому осмислити події і факти минулих епох²⁷.

В найближчий час передбачається відкриття відновленого музею “Історії визвольних змагань України” у Львові, який діяв у 1937–1939 рр. як музей історико-воєнних пам’яток Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Після встановлення радянської влади в Галичині він був закритий “як націоналістичний”. Його архівна частина і багато експонатів потрапили до рук центрального архівного управління НКВС. Окремі речі частково були повернуті фундаторам музею і навіть вивезені за кордон²⁸. У 1940 р. закритий фонд історико-воєнних пам’яток було передано на збереження до Львівського історичного музею.

В умовах незалежності України у 1992 р. в історичному музеї був створений окремих відділ, що мав започаткувати відновлення музею “Історії визвольних змагань України”. Понад 10 років тривала важка, копітка робота з опрацювання фондів матеріалів і активна науково-пошукова діяльність в Галичині та поза її межами, в результаті чого було виявлено значну кількість важливих експонатів доби визвольних змагань часів Другої світової війни і Руху Опору у повоєнні роки. Загальний нововиявлений комплекс різного ідейного і жанрового спрямування становив 3 645 музейних предметів²⁹. За період роботи відділу, на основі опрацьованих матеріалів було організовано 8 тематичних виставок, що підвищили значний інтерес для відвідувачів. Основний фонд новостворюваного музею вже налічує близько 7 тис. одиниць зберігання унікальних документів і експонатів, які дають змогу у повному

²⁷ Вуяно М. Івано-Франківський історико-меморіальний музей О. Довбуша. – Івано-Франківськ, 1995; Гаврилів Б., Любінець І. Українське козацтво в пам’ятках історії. – Івано-Франківськ, 1993; Люк Р. Ходить Довбуш молоденький // Наука і суспільство. – 1990. – № 9. – С. 38–39.

²⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1. – С. 61; Бойко В. Пам’ятки українського війська: втрати і спадок // Наук. зап. Львів. іст. музею. 1998. – Вип. VII. – С. 28.

²⁹ Чайковський Б. Львівський історичний музей у реаліях нового часу // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 2000. – Вип. IX. – С. 27.

обсязі відтворити правдиву історію визвольної боротьби українського народу за свободу і державну незалежність.

Кожний народ, який прагне усвідомити своє місце у загальноісторичному процесі, мусить досконало знати самого себе, свою культуру, свої звичаї, свій традиційний і сучасний спосіб життя. Тому особливе місце серед музеїв історичного профілю Галичини займають етнографічні музеї, які відображають національну своєрідність культури і побуту українського народу, його етнічну єдність і сконсолідованість³⁰. Систематизація матеріалів в них відбувається, як правило, за географічним принципом, за групами культурних явищ (предметів побуту, житла, засобів праці, одягу і т. п.).

За рівнем насиченості й багатства фондів збірок провідне місце тут посідає Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові – єдиний спеціалізований етнографічний музей у державі³¹. Він постав у 1951 р. на ґрунті об'єднання Музею художнього промислу (колишній Міський Промисловий Музей, заснований у 1874 р.) і Державного етнографічного музею (колишній етнографічний музей НТШ, заснований у 1895 р.)³².

Нині фонди музею складають понад 100 тис. одиниць збереження³³. Умовно їх поділяють на дві великі групи: етнографічну та художніх промислів. Найчисленнішою у музейному зібранні є колекція української народної вишивки, одягу, килимів і тканин. Вона нараховує понад 35 тис. експонатів з майже усіх регіонів України. В цьому музеї зосереджена найбільша і найповніша збірка українських писанок – 12 тис. експонатів, знярядь праць та творів домашніх ремесел – понад 2 тис. зразків, які датуються кінцем ХІХ – початком ХХ ст. і походять з різних куточків Галичини, понад 10 тис. експонатів народної та сучасної кераміки. Надзвичайно цікаві матеріали зібрано у фонді народної іграшки – понад 1 тис. одиниць збереження не лише із Західної України, а й з усього світу. В музеї зберігається найбільша і найцінніша в Україні колекція годинників, що нараховує понад 400 експонатів. Багатою і різноманітною є музейна колекція порцеляни, майоліки, художнього скла – близько 18 тис. одиниць збереження³⁴.

Сьогодні Львівський музей етнографії та художнього промислу – важливий науково-мистецький центр України. Підтвердженням цього є проведення на його базі

³⁰ Див.: *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України. – К., 1989.

³¹ Етнографічне музейництво в Україні: становлення, проблеми, перспективи // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 3; *Гошко Ю.* Шлях від музею до інституту // Там само. – С. 142.

³² Акт від 11 грудня 1951 р. // Архів ІН НАН України: Ф. МХП. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4; *Сілецька Л.* З історії експозиції музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1895–1939) // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 148–151.

³³ Этнологические музеи СССР. – Л., 1988. – С. 35; Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Путівник. – Львів, 1996. – С. 9; *Курчів Р.* Роль музейних колекцій в активізації сучасних етнографічних досліджень України // Народознавчі зошити. – 1995. – № 4. – С. 198.

³⁴ *Чмелик Р.* Сучасний стан і перспективи розвитку музею етнографії та художнього промислу ІН НАН України // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 138–139.

численних науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів і зустрічей за участю українських і зарубіжних митців та вчених, організація широкомасштабної міжнародної експозиційної діяльності³⁵.

На сьогодні практично в усіх куточках Галичини діють місцеві етнографічні музеї. Велику цінність становлять експозиції і фонди Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й. Кобринського (20 тис. одиниць збереження), Яблуницького музею “Гуцульщина”, Косівського музею гуцульського мистецтва, історико-етнографічних музеїв “Веселка” І. Павлика, Г. Малявського. Приватний етнографічний музей родини Корнелюків у Косові налічує понад 2 тис. експонатів. Музей брав участь у більш ніж 50 всеукраїнських і міжнародних виставках. У книзі відгуків музею є запис Президента України Віктора Ющенка, який засвідчує високу повагу та підтримку праці народних майстрів задля збереження й розвитку українського мистецтва: “Вражений Вашим духом, гуманізмом, турботою про майбутнє України, родини і людини. Завдячую за глибоку християнську мораль”. Унікальні експонати представлені в музеї Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва, де зібрано значний матеріал щодо виникнення і становлення різьбярських шкіл на терені Гуцульського краю, про їх засновників та їх життєву і творчу діяльність та ін.³⁶

Сьогодні помітною є тенденція до зростання ролі етнографічних музеїв у системі поширення етнокультурної інформації та популяризації культурної спадщини³⁷. Музейні етнографічні колекції набувають статусу історико-культурних документів і залишаються одними із найголовніших джерел ретроспективних етнологічних студій. Особливе місце в охороні пам’яток культури українського народу належить меморіальним музеям-садибам.

Наукова і творча інтелігенція Галичини доклала чимало зусиль для музеєфікації меморіальних об’єктів.³⁸ Найвідомішими є музеї-садиби І. Франка, М. Грушевського у Криворівні і Львові, Марка Черемшини у Снятині, В. Стефаніка в Русові, Леся Мартовича у Торговиці, І. Павлика в Косові, Ю. Кміта у Старому Самборі, М. Устияновича у с. Вовків на Пустомитівщині, М. Шашкевича в с. Підлісся на Золочівщині, В. Гнатюка у Велесневі, Леся Курбаса в Старому Скалаті та ін. Внутрішнє предметно-культурне середовище цих музеїв є виявом власне українського менталітету. Окрім предметного споглядання, в музеях-садибах існує ще й відчут-

³⁵ *Кутельмах К.* Інститут народознавства НАН України у 1995 р. // Народознавчі зошити. – 1996. – № 1. – С. 3–6; *Павлюк С.* Наукові аспекти діяльності МХП Інституту народознавства НАН України // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 133–135; Звіт про наукову діяльність МХП ІН НАН України за 2002–2004 рр.

³⁶ *Історія Гуцульщини.* – Львів, 2001. – Т. VI. – С. 410, 494–496, 504–513; *Бойчук М.* Планета на ім’я Майстер Микола Корнелюк // Вісник Національного банку країни. – 1997. – № 12. – 7.

³⁷ Див.: *Булгакова Л., Горбань І.* Етнографічні музеї Центральної та Східної Європи: проблеми та перспективи розвитку // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 36–38.

³⁸ Див.: *Арсенич П., Пелипейко І.* Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. Довідник. – Косів, 2002; ЦДАВО України. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 214. – Арк. 3; *Вол Б.* Галицьке краєзнавство в іменах // Історичні пам’ятки Галичини. – Львів, 2002. – С. 104–110.

ніший, створений вченим, письменником, громадським діячем – громадянином України світ. Концепція цих музеїв зумовила створення музейних осередків з багатопільовими функціями.

Новими напрямками в галузі музейного будівництва Галичини стали етнографічні музеї під відкритим небом – скансени, створені на основі пам'яток народної та сакральної архітектури, етнографічних колекцій селянського побуту і ремесла. Один з найбільших і найцінніших скансенів, добре знаний в Україні і Європі, – Музей народної архітектури та побуту у Львові, який займає площу у 50 га в мальовничому Шевченківському гаю, неподалік від центру міста. За створення такого музею у Львові свого часу виступали Ірина Вільде, О. Кульчицька, Ф. Колесса, академік М. Возняк, професори І. Свенціцький, І. Крип'якевич та інші діячі української науки і культури³⁹.

Його формування розпочалось у 1966 р. На початку створення основний фонд становив 11 тис. експонатів, сьогодні цей унікальний музей має понад 20 тис. експозиційних матеріалів⁴⁰. Десять розділів музею представляють усі регіони Галичини. У діючій експозиції можна оглянути 125 пам'яток народної архітектури. Світове мистецьке та історичне значення мають такі шедеври українського народного будівництва, як церква св. Миколая із села Кривки (1763 р.), перевезена до Львова ще у довоєнний період, хата із села Либохори Турківського району, садиба із села Орявчик і обійстя із села Тухолька Сколівського району, маленька гірська фортеця-гражда з Гуцульщини. Представлені тут також пасіка, водяний млин, криниця, вітряк, кузня, олійня та ін.⁴¹.

Музеї-скансени – найраціональніша і дієва форма комплексного показу пам'яток народної архітектури, ужиткових предметів і знарядь праці у природному середовищі. Тільки в Європі таких музеїв понад 2 тис. Тому цілком слушною є пропозиція А. Данилюка і П. Тронька щодо створення скансенів в усіх регіонах. Вони мали б бути як продовження основних експозицій обласних краєзнавчих музеїв.

Упродовж останнього десятиріччя у низці сіл Галичини музеєфіковано окремі селянські садиби, які зберігаються у природному історично формованому середовищі, ряд житлових споруд ХІХ–початку ХХ ст., пам'ятки народного виробництва та техніки, зокрема водяні млини, кузні, лісопилки. Тут представлені архаїчні риси народної архітектури, зокрема, у влаштуванні гуцульської гражди – замкненого двору, бойківського однорядного житла – так званої довгої хати. Бойківські традиційні церкви з багатозаломовими верхами, гуцульські хрещаті

³⁹ Данилюк А. До історії виникнення і розвитку Львівського музею просто неба // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 207.

⁴⁰ Этнографические музеи СССР. – Л., 1988. – С. 36; Данилюк А. Народна архітектура України і проблеми збереження її кращих зразків // Республіканець. – Львів. – 1993. – № 8. – С. 83–87; Високий замок. – 2002. – 7 серпня.

⁴¹ Див.: Данилюк А. Оповіді про експонати Львівського скансену. – Львів, 2001; Шевчук Л. Стан і використання культових споруда // Сакральна географія. – Львів, 1999. – С. 115.

церкви, високі дахи надвірної забудови – створених саме за карпатських природних умов⁴².

Використання скансенів з широким залученням в їхньому створенні та діяльності місцевого населення зумовило появу нової форми музейних закладів – екомузеїв. Це яскраво простежуємо на прикладі етнеокомузею “Криворівня”, де регулярно відбуваються літературно-мистецькі, міжнародні гуцульські свята, виставки виробів прикладного мистецтва і народного ремесла⁴³.

У міжнародному музеєзнавстві, за рекомендацією комісії ЮНЕСКО, певна ідеальна модель етнеокомузею полягає у реалізації триади: музей часу; музей простору; музей діяльності⁴⁴. Перші два аспекти передбачають створення етнографічних експозицій на ґрунті пам’яток народної архітектури і побуту, що зберігаються у природному середовищі. Одним із засобів активізації сприйняття експозиції таких комплексів є створення в них нових діючих структур: майстерень, клубів, магазинів, центрів навчання певним ремеслам тощо. Етнеокомузей можна вважати новою синтетичною формою засвоєння культурної спадщини конкретного регіону з активною участю місцевого населення. На відміну від етнеокомузею, традиційний скансен менш звернений до актуальних проблем суспільного розвитку, менше уваги приділяє у своїй діяльності екологічним питанням.

Іноді музеями під відкритим небом називають цілі міста – Львів, Галич, Жовкву. Ще у далекому 1618 р. в німецькому місті Кельні вийшов друком шостий том видання “Опис міст світу”, в якому було подано опис і графічну панораму Львова з його архітектурною унікальністю, неповторним силуетом бань церков, веж та дзвіниць⁴⁵. Так місто Лева здобуло міжнародне визнання. Через 380 років Львів, у якому зосереджено три чверті пам’ятників середньовіччя всієї України, удруге дістав світове визнання, коли в грудні 1998 р. у японському місті Кіото його було внесено до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом і з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра загальною площею понад 120 га значиться тепер у цьому Списку під реєстраційним № 865.

Національний заповідник “Давній Галич” (с. Кринос Галицького району Івано-Франківської області), де знаходилася столиця могутньої Галицько-Волинської держави, охоплює близько 30 кам’яних архітектурних пам’яток, які збереглися донині. Серед них – церква Пантелеймона (1200 р.), церква Різдва, на території

⁴² Див.: Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. – Львів, 2003; Походжук Д. Космач – унікальне українське село на Гуцульщині // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2. – С. 92–95.

⁴³ Зеленчук І. Етнеокомузей “Криворівня”. – Верховина, 2000; Арсенич П. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 138–143; Високий замок. – 2001. – 17 вересня.

⁴⁴ Див.: MUSEUM. – 1985. – № 148. – С. 6–10, 26.

⁴⁵ Бевз М. Львів – у списку всесвітньої культурної спадщини // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2001. – № 1–2. – С. 3.

с. Крилос є залишки фундаменту Успенського собору та місце поховання галицького князя Ярослава Осмомисла, які були знайдені у 1936 р. видатним українським археологом Я. Пастернаком. На основі вивчення письмових джерел і археологічних розкопок у Галичі та його околицях виявлено 248 пам'яток історії та культури переважно періоду Галицького та Галицько-Волинського князівств. Значна їхня частина представлена в експозиції історико-краєзнавчого музею, який діє в реставрованих митрополичих палатах⁴⁶.

За кількістю пам'яток історії, архітектури і культури містечко Жовква в області поступається лише Львову. До нашого часу тут зберігся чи не єдиний в Україні ренесансний містобудівний комплекс з унікальними архітектурними спорудами: замок із залишками оборонних мурів і баштами, парафіяльний костюл св. Лаврентія, квартал кам'яниць з відкритими аркадовими галереями на ринковій площі, ансамбль Василіянського монастиря з церквою, дзвіницею і друкарнею, ансамбль Домініканського монастиря з костелом, а також старовинна синагога, дерев'яні церкви початку XVIII ст. – Різдва Богородиці і Святої Трійці з іконостасом, що є шедеврами малярського мистецтва і різьби⁴⁷. Особлива ментальність міста-музею викликає значний інтерес у відвідувачів. Місто Жовква є постійним об'єктом досліджень науковців – істориків, мистецтвознавців, архітекторів.

Зазначимо, що головна роль в обличчі цих міст, що історично склалися, належить не лише видатним архітектурним спорудам, але й їхній рядовій забудові, що створює своєрідне тло, на якому цілісно сприймаються пам'ятки архітектури. Тому ці міста розглядаються як комплексні пам'ятки містобудування, а також археології, архітектури, історії та монументального мистецтва.

На особливу увагу заслуговує історико-архітектурний музей-заповідник у м. Бережани Тернопільської області. Він репрезентує не лише українську чи польську, але й загальноєвропейську естетичну традицію XVI ст.⁴⁸. Художньо-образною виразністю і неповторністю вирізняється Рогатинський музей дерев'яної архітектури і живопису XVI–XVIII ст., який розташований у колишній Святодухівській церкві. Ця архітектурна пам'ятка XVI ст. є тридільним храмом, складеним з товстих дубових брусів. Центральний зруб перекритий наметовим дахом з трьома залами і завершується ліхтариком. Бічні пірамідальні бані дуже схожі на оборонні вежі. У дворі розміщена триярусна дзвіниця, вкрита, як і церква,

⁴⁶ Гаврилів Б., Деркач І., Кафарський В. Давній Галич в пам'ятках історії та культури. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 70; Томин Ю. Історико-архітектурні пам'ятки стародавнього Галича XII–XIV століть // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 22; Галич та його довкілля. Довідник-путівник. – Галич, 1997. – С. 31; Томенчук Б. Некрополі княжого, літописного Галича // Наук. зап. Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1996. – Вип. 3. – С. 8–27; Володін Б. Наукові здобутки Національного заповідника // Галицьке слово. – 1998. – 19 вересня; Міщенко Н. Віщі дзвони Парфенону (про національний заповідник “Давній Галич”) // Урядовий кур'єр. – 1998. – 16 травня.

⁴⁷ Костенко Т. Королівське місто Жовква // Високий Замок. – 1999. – 7 серпня.

⁴⁸ Парацій В. Історико-архітектурний заповідник у м. Бережани. – Тернопіль, 2004.

дерев'яним гонтом. У церкві зберігся іконостас, створений невідомими митцями в період національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Він відзначається художньою довершеністю і втілює в собі високі ідеали гуманізму. Про високу мистецьку цінність іконостасу свідчить і той факт, що його бічні врата з іконами “Архангел Михаїл” та “Мельхіседек” в 20-х роках XIX ст. експонувалися у Відні на міжнародній виставці. Окрім іконостасу, в музеї експонується церковний живопис XVI ст. Представлені тут також твори декоративної різьби та скульптури, виконані народними майстрами.

Значний інтерес становлять експонати державного історико-культурного заповідника епохи Київської Русі “Тустань”, що на Сколівщині⁴⁹. У ньому розміщена не тільки знаменита фортеця-замок, а й не менш унікальне святилище початку першого тисячоліття до н. е., одне з найдавніших вогнищ цивілізації на українській землі. На його скелях виявлено понад 270 петрогліфів (наскельних рисунків) – символів божеств епохи бронзової культури: силуети людей, тварин, людини, що танцює, людей з піднятими руками, вершників на конях, спіралеподібні завитки, ріг достатку. Вигравіровані контури зображення п'яти сокир символізують обереги будівничих та воїв Тустані.

Цікавою є природна пам'ятка – печера-музей Вертеба на Борщівщині. За кількістю і науковою цінністю знахідок вона не має собі рівних на Поділлі. Її називають “Наддністрянськими Помпеями”. Значна частина археологічних матеріалів періоду трипільської культури з території печери, одержаних під час розкопок, була свого часу передана до музею НТШ⁵⁰.

Унікальними музеями-пам'ятниками є Збарзький історико-архітектурний заповідник⁵¹, історико-архітектурний музей Скит Манявський⁵², музей-заповідник “Олеський замок” та історико-культурний заповідник “Личаківський цвинтар”. Останній налічує близько 3 тис. пам'ятників, надгробків і представляє некрополь видатних діячів суспільства, культури, науки і релігії різних народів: українського, польського, австрійського, російського, німецького, вірменського та інших⁵³. Ці музеї створені та функціонують безпосередньо на основі нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, переважно архітектурних та скульптурних. Вони не тільки містять у собі найцінніші джерела з історії місцевостей, але й самі виконують роль своєрідних центрів з їхнього вивчення.

⁴⁹ Шур Р. Тустань. Довідник. – Львів, 2004; Рожко М. Тустань давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996; Бандрівський М. Сварожі лики. – Львів, 1992.

⁵⁰ Дудар О. Пам'ятки природи Бортківщини // Літопис Бортківщини. – 1996. – Вип. 6; Сохацький М. З історії дослідження печери “Вертеба” // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 99–101.

⁵¹ Тернопільський енциклопедичний словник. – С. 632.

⁵² Скрипник І. Скит Манявський: Історико-архітектурний музей. – Івано-Франківськ, 1989; Гаврилів Б. Скит у Маняві. – Івано-Франківськ, 2003.

⁵³ Возницький Б. Олеський замок. – Львів, 1977; Овсійчук В. Музей, якого чекали // Галицька брама. – 2000. – № 12. – С. 9; Луній Г. Львівський історико-культурний музей-заповідник “Личаківський цвинтар”. – Львів, 1996.

До музеїв, котрі базуються на системі історичних наук, належать археологічні музеї. Серед них помітне місце займає археологічний музей Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові⁵⁴. Він розташований в історичному будинку Наукового товариства імені Шевченка, де містився музей НТШ, що мав великі збірки археологічних матеріалів. Станом на 1939 р. вони склалися з 15 236 експонатів із 88 різних міст Галичини. Серед них – пам'ятки епохи неоліту, культури розписної кераміки, бронзової доби, ранньої залізної доби, а також давньослов'янські, римські та ін. Сучасна музейна експозиція побудована за історико-хронологічним і художньо-реконструктивним методами, налічує близько 3 тис. експонатів і розміщена в 6 залах.

Багатою і добре оформленою є експозиція археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка, що почав діяти в 1967 р. У чотирьох залах в хронологічно-проблемному плані експонуються матеріали від доби давнього кам'яного віку до епохи ранніх слов'ян та давньоруського часу⁵⁵. Оригінальна археологічна збірка представлена і в музеї археології Прикарпаття на історичному факультеті Івано-Франківського університету ім. В. Стефаника⁵⁶.

Археологічні експонати посідають помітне місце практично в усіх історичних та краєзнавчих музеях. Зокрема, у фондах Львівського історичного музею вони налічують колекцію близько 100 тис. одиниць збереження⁵⁷. Археологічні знахідки, які відтворюють найдавніший період в історії Львова, експонуються в Музеї “Найдавніших пам'яток Львова”, що розмістився в приміщенні храму св. Івана Хрестителя – пам'ятки XIII–XV ст.

Важливим і цінним джерелом, особливо незамінним, під час дослідження віддалених від нас часів є монети, медалі, печатки⁵⁸. Вони свідчать про заснування міст і зникнення держав, про царювання одних володарів і смерть інших, про битви і мирні угоди, про близькі й далекі подорожі купців, діяльність видатних людей, урядів. Оригінальний бонно-нумізматичний музей діє у Тернопільській академії народно-го господарства⁵⁹. Унікальна нумізматична колекція, що налічує близько 12 тис. монет та медалей різних країн світу, зберігається у створеному в 1996 р. кабінеті

---

⁵⁴ Див.: *Курило О.* Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати. – К., 2002; *Петегурич В.* З історії археологічної збірки музею НТШ // Історичне краєзнавство і національне виховання. – Львів, 1994. – С. 74–76; *Петегурич В.* Доля археологічної колекції музею НТШ // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка: книги і люди. – Львів, 1996. – С. 64; *Кушнір В.* Збірка Львівського музею НТШ у 1920–1939 рр.: структура та розвиток // Волинський музей: історія та сучасність. – 2004. – № 3. – С. 23–27.

⁵⁵ *Чайка Р.* Музей археології та кабінет спеціальних історичних дисциплін // Історичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 62–63.

⁵⁶ Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997–2003 роки. Довідник. – К., 2003. – С. 55.

⁵⁷ *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела. – С. 168.

⁵⁸ Див.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 3.

⁵⁹ Тернопіль. Фотопутівник. Що? Де? Як? – Тернопіль, 1989. – С. 171.

спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету імені Івана Франка⁶⁰.

Значні нумізматичні колекції представлені в інших музеях Галичини. У Львівському історичному музеї фонд нумізматики налічує 73 тис. одиниць збереження⁶¹. У Буцацькому історико-краєзнавчому музеї експонуються грошові знаки, що були в обігу в Галичині під час перебування цих земель в складі Австро-Угорщини, Польщі, в роки німецької окупації. Привертають увагу грошові знаки УПА⁶². Наявність великих фондів колекцій, зосереджених у музеях і приватних збірках, ставить питання про доцільність створення Музею нумізматики і сфрагістики в Галичині.

Єдина установа культури в Україні, в якій за допомогою зібраних унікальних матеріалів висвітлюється історія світових і національних релігій, життя та діяльність церковних організацій – Львівський музей історії релігії. У фондах музею є понад 50 тис. одиниць збереження та експонати, що мають унікальну культурну та історичну вартість. Значним інтересом у відвідувачів користується створена науковцями виставка “Скарби музею”, на якій вперше представлено 180 унікальних експонатів. Від Міністерства культури і туризму України музей має статус методичного центру надання допомоги музеям історичного, історико-краєзнавчого профілю з висвітлення релігієзнавчих питань музейними засобами. Традиційною для музею стала організація міжнародних круглих столів, на яких обговорюються і актуальні проблеми краєзнавчого характеру. У 1997 р. музей прийнято у члени Західнорегіональної Асоціації клубів ЮНЕСКО⁶³.

Значна частина унікальних знахідок, насамперед сакрального мистецтва, з’являються як результат довготривалої систематичної праці, експонується в Червоноградській філії Львівського музею історії релігії. В ньому знаходиться 3 836 одиниць основного і 2 391 одиниць науково-допоміжного фонду⁶⁴. Чимало оригінальних документів і експонатів представлено в музеї патріарха Й. Сліпого, що діє в Українському Католицькому університеті. Громадський музей сакрального та ужиткового мистецтва створено в с. Ясениці Замковій на Старосамбірщині у старій дзвіниці поряд з церквою – пам’ятником архітектури 1790 р.⁶⁵.

З давніх часів в український храм увійшло народне мистецтво, яке стало невід’ємною частиною побуту, свят та обрядів. Традиції церковної вишивки відродив і розвинув доктор теології та історії о. Д. Блажейовський. Його мистецький доробок, передусім ікони, “мальовані ниткою”, зберігає й популяризує створе-

⁶⁰ Чайка Р. Музей археології... – С. 63.

⁶¹ Макаруч С. Історичні неписемні джерела... – С. 168.

⁶² Тернопільський енциклопедичний словник... – С. 212.

⁶³ Гаюк В. Розмова перед ювілеєм // Музей. – 1998. – Ч. 1. – С. 2–3; Вол Б. Міжнародні круглі столи // Музей. – 2000. – Ч. 111. – С. 26.

⁶⁴ Шовкова О. Червоноградська збірка // Пам’ятки України: історія та культура. – 2004. – № 1. – С. 82–85.

⁶⁵ Іванчук Р. Стара дзвіниця стала сільським музеєм // Високий замок. – 2000. – 23 жовтня.

ний кілька років тому у Львові музей “Вишиваних ікон”⁶⁶. Жоден музей не може похвалитись такою кількістю ікон на склі, яка є у збірці І. Гречка – голови клубу Української греко-католицької інтелігенції, знаного краєзнавця і дослідника карпатського краю⁶⁷. Збірка є унікальною, найбільшою колекцією ікон на склі в Україні, а, можливо, і в усьому світі.

До музейних закладів історичного типу належить музей освіти Прикарпаття в Івано-Франківську⁶⁸. Цікаві матеріали про історію української книги, монастирські друкарні Києво-Печерської і Почаївської лавр, а також про мандрівні друкарні розміщені в експозиції музею книги в Бережанах. У фондах музею давньої української книги у Львові є чимало давніх раритетних видань, серед яких і перші шкільні підручники. Музей однієї книги “Русалка Дністрова” діє у пам’ятці архітектури XVIII ст. – Святодухівській вежі у Львові. Неповторну атмосферу літературного, а ширше культурного життя Галичини першої половини XX ст. відтворюють експонати львівського літературного музею⁶⁹.

Кожне явище, яким би яскравим і неповторним воно не було, по-справжньому пізнається тільки в загальному контексті літературного і культурного розвитку на тлі епохи. Тому це стосується літературного музею Прикарпаття в Івано-Франківську й меморіальних музеїв видатних культурних діячів, письменників, діячів науки. У Галичині їх налічують багато – близько 30, у тім числі установи, що працюють на правах філіалів або відділів. У них зберігаються цілісні комплекси музейних предметів, котрі розповідають про життєвий шлях і діяльність видатних галичан: М. Шашкевича, В. Стефаника, Леся Мартовича, І. Франка, М. Павлика, І. Филипчак та ін. Значна частина музеїв такого типу, як ми вже зазначали, розміщується в меморіальних садибах, будинках, квартирах, тобто, безпосередньо в нерухомих пам’ятках історії та культури.

Досить тісно пов’язані з нерухомими об’єктами історико-культурної спадщини і музеї, присвячені історії театрального і музичного мистецтва. Це музей театрального мистецтва в Копичинцях Гусятинського району, меморіальні музеї Леся Курбаса в Старому Скалаті Підволочиського району, С. Крушельницької у Львові, в селах Біла під Тернополем і Білявинці Бучацького району, М. Менцинського у Новосілках та Б.-І. Антонича у с. Борятин Мостиського району, М. Заньковецької

⁶⁶ Ковальчук І. Вишиті ікони Дмитра Блажейовського // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2. – С. 39–41; Ковальчук І. Музей вишиваних ікон та образів отця-доктора Дмитра Блажейовського // Пам’ятки України: історія та культура. – 2004. – № 1. – С. 78–81.

⁶⁷ Вол Б. Галицьке краєзнавство в іменах // Історичні пам’ятки Галичини. – Львів, 2002. – С. 109; Ратушний Р. Рідкісна колекція гуцульських ікон на склі // Пам’ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3–6. – С. 12–13.

⁶⁸ Гаврилів Б., Угорчак Ю., Цепенда І. Музей освіти Прикарпаття. Путівник. – Івано-Франківськ, –1995.

⁶⁹ Волинець М. Храм книги. – Бережани, 1994; Бережанське віче. – 1999. – 14 серпня; Козловський Б. Коротка екскурсія виставкою давнього шкільного підручника // Високий замок. – 2003. – 5 грудня; Ярмолюк О. Літературний музей у Львові // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1994. – Вип. II–III. – С. 281–288.

у Львові, музей гуцульського театру Г. Хоткевича в с. Красноїлові, оселя-музей “Тіні забутих предків” у смт. Верховина в будинку М. Німчак⁷⁰. Особливістю меморіального музею С. Людкевича, який розміщений у власному будинку видатного композитора, музикознавця, педагога є те, що в ньому повністю збережений інтер’єр помешкання композитора⁷¹.

Важливу мережу в Галичині становлять музеї образотворчого мистецтва. Національний музей у Львові, розташований в приміщенні колишнього Промислового Музею, – один з найзначніших музеїв України. Його фонди налічують понад 130 тис. одиниць збереження. Колекція була закладена ще у 1905 р. митрополитом А. Шептицьким як Церковний Музей. У 1913 р. він урочистим актом передав музей в дар українській громаді⁷². Хоча Національний музей за роки радянської влади і зазнав значних втрат, музейна колекція давнього українського мистецтва – іконопису, скульптури, різьби, ужиткового мистецтва, за своєю цілісністю та чисельністю є унікальною⁷³. Зокрема збірка творів сакрального мистецтва XIV–XVIII ст. налічує 4 тис. екземплярів, а в експозиції їх від сили 200.⁷⁴ Широка картина розвитку сучасного українського образотворчого та народного мистецтва представлена в експозиції музею, розміщеній в будинку на вул. Драгоманова у Львові, побудованому архітектором В. Раушем у 1896 р. і придбаному А. Шептицьким для Національного музею в 1911 р.

Львів традиційно протягом століть вбирав в свою культуру кращі духовні цінності країн Заходу і Сходу. Ще з XVI ст. у місті почали формуватись приватні мистецькі колекції, а у XIX ст. їх налічували близько 40. До створення загальнодоступної міської галереї мистецтв закликав ще у 1861 р. художник К. Шлегель. Рішення про створення музею було прийнято міською радою у 1897 р. Перші картини були закуплені для неї у 1902–1904 рр. На початку 1907 р. магістрат придбав велику колекцію подільського цукрового магната Я. Яковича (близько 400 картин). Вона була виставлена у Львові 14 лютого 1907 р. і цю дату вважають днем заснування міської галереї мистецтв⁷⁵.

Із встановленням радянської влади у 1940 р. галереї були передані твори із музейної збірки Оссолінеуму, музею Любомирських, бібліотеки Баворовських та

⁷⁰ Лавренюк В., Гайдюкевич Я. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – С. 59; Арсенич П., Пелітейко І. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. – С. 271; Покликання – минуле зберегти. – Тернопіль, 2000. – С. 47; Тернопільський енциклопедичний словник. – С. 210; Пам’яті видатного співака М. Менцинського // Молода Галичина. – 1995. – 13 травня; Музично-меморіальний музей С. Крушельницької. – Львів, 1999; Галабудська Г. Увійди в мій дім (про музей М. Заньковецької) // Дивослово. – 1994. – № 12.

⁷¹ Львів. Туристичний каталог-довідник. – 2003. – С. 39.

⁷² Національний музей у Львові. – Львів, 1995. – С. 3-5.

⁷³ Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1. – С. 5–12; Откович В. Про збереження унікальної збірки давньоукраїнського мистецтва // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1. – С. 51–57.

⁷⁴ Високий замок. – 2001. – 18 травня.

⁷⁵ Бірюльов Ю. Львівська галерея мистецтв. Путівник. – Львів, 2003. – С. 2.

приватних колекцій Дідушицьких, Голуховських, Сапетів та ін. Львівська галерея мистецтв сьогодні – це великий художній музей України із загальною кількістю експонатів понад 55 тис., з кількома філіалами у Львові та на Львівщині.

Львівська галерея мистецтв має найбільшу серед всіх музеїв світу збірку барокової скульптури – 2 тис. експонатів. Справжньою перлиною є музей сакральної барокової скульптури, відкритий в 1996 р. у колишньому костелі кларисок, збудованому в 1605–1607 рр., фрескові розписи виконано в 1670 р. Серед експонатів запропоновано ознайомитися з творчістю відомого скульптора XVIII ст. Іоанна Георга Пінзеля, автора ансамблю скульптур на соборі св. Юра. Він заснував львівську школу барокової скульптури (близько 40 майстрів).

Унікальні експонати Львівської галереї мистецтв зберігаються у деяких філіалах: каплиці Боїмів, музеї “Найдавніших пам’яток Львова”, першому в Україні музеї модерної скульптури М. Дзиндри, палаці Потоцьких у Львові, Олеському, Підгорецькому і Золочівському (музей східних культур) замках⁷⁶.

Цінні колекції образотворчого мистецтва експонуються в Івано-Франківському художньому музеї та художньо-літературному музеї “Гуцульська старовина і сучасність” у Рожнові. Понад 400 творів живопису, графіки, скульптури зарубіжних авторів XVI–початку XX ст. представлені в Тернопільській картинній галереї, що діє в колишньому Домініканському костьолі – пам’ятці архітектури XVIII ст.⁷⁷ Про діяльність видатних українських митців – художників, скульпторів свідчать експонати художньо-меморіальних музеїв І. Хворостецького у Почаєві, О. Новаківського, О. Кульчицької, Л. Левицького, І. Труша у Львові, які є філіями Львівського Національного музею.

Львівська галерея мистецтв має найбільшу в Європі колекцію місцевого портрета XVI–XVIII ст. – 1 тис. одиниць. Порівняймо, у Наддніпрянській Україні після революції збереглися лише 4–5 портретів XVII ст. і стільки ж у Росії. У львівській збірці 400 портретних зображень єпископів, священників, галицьких шляхтичів XV–XVII ст. Усі вони написані місцевими майстрами, які створили унікальну школу “львівського портрета”. Дуже цінна збірка портретів XVIII–першої половини XIX ст. зберігається у фондах Національного музею у Львові⁷⁸. Засновник Лондонської національної портретної галереї шотландський історик Томас Карлайль (1795–1881) писав, що “будь-який портрет за своєю природою переважає півдюрини “біографій” у тому сенсі, в якому вони пишуться”. Цей вислів Т. Карлайля містить

⁷⁶ Див.: *Пишк В.* Музейний комплекс Львівської картинної галереї // Галицька брама. – 1997. – № 2. – С. 6; *Високий замок.* – 1999. – 3 липня; 2000. – 27 травня; 2001. – 5, 16 листопада; 2005. – 5, 16 травня; *Голос України.* – 2005. – 11 червня.

⁷⁷ *Арсенич П., Пеліпейко І.* Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. – С. 271; *Литвин М.* Скарбниця духовності: до 20-річчя художнього музею в Тернополі // Свобода. – 1998. – № 44; *Музеї Тернопільщини...* – Львів, 1989. – С. 123–124.

⁷⁸ *Свенціцька В., Сидор О.* Спадщина віків: українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990; *Левицька Н.* Постаті галицького духовенства у творчості львівських малярів кінця XVIII–першої половини XIX століть // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. – С. 222–227; *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела... – С. 83–84.

ідею, філософію створення Національної Галицької портретної галереї, яку можна реалізувати у Львові. Цю ідею підтримав і добре знаний в світі американський вчений, економіст М. Лобанов, який є консультантом аукціонів “Крісті” і “Сотбі” в Лондоні, членом Ради директорів “Міжнародного фонду мистецтв і просвіти” у Вашингтоні⁷⁹. Значні мистецькі колекції є і в окремих приватних колекціонерів, тому дуже слушною є пропозиція відомого львівського колекціонера, краєзнавця, дослідника І. Гречка про створення у Львові музею приватних колекцій⁸⁰.

У Галичині діє низка природничих музеїв. Один з найстаріших і найбагатших науковими природничими колекціями в Європі є Державний природознавчий музей НАН України у Львові. В його основних фондах зберігається більш ніж 500 тис. експонатів. Наукова бібліотека цього закладу налічує близько 70 тис. томів.

Добре знані в Україні і Європі музеї Львівського національного університету імені Івана Франка⁸¹. Палеонтологічний музей був заснований у 1905 р. з ініціативи професора Р. Зубера, першого завідувача кафедри геології. Чільне місце в музеї займають збірки зразків гірських порід і органічних решток. У музейному фонді експонати, зібрані декількома поколіннями австрійських, польських та вітчизняних геологів. У фондах музею близько 25 тис. геологічних зразків з різних країн світу. Експозиція музею представлена чотирма відділами: історичної геології, регіональної геології, палеонтологічним та монографічним. У музеї розміщена унікальна експозиція залишків мамонтів, знайдених на території західної України, колекції зразків флори з кам'яновугільних відкладів Чехії й Англії, риб з відкладів різних країн світу, серед яких кладовище девонських панцирних риб з Волино-Поділля, слідів парнокопитних і хижаків з моласових відкладів неогену Передкарпаття, гірських порід, які дають цілковите уявлення про стратиграфію Карпатських гір.

Серед представлених в музеї геології корисних копалин, заснованому у 1983 р. з ініціативи професора Є. Лазька, є понад 1200 зразків (понад 3 тис. у фондах) різних типів руд, генетично класифікованих через кам'яний, текстовий та графічний матеріали. Заснований ще у ХІХ ст. зоологічний музей сьогодні входить в число десяти кращих університетських музеїв Європи. В його експозиції і фондах представлена фауна всіх континентів – 35 тис. одиниць збереження: близько 24 тис. комах, 10 тис. хребетних, 1 тис. молосків.

Мінералогічний музей є одним з найцікавіших і найбагатших музеїв такого профілю у вузах України. Він був заснований професором ботаніки Г. Лобажевським у 1852–1853 рр. Сьогодні в музеї, якому в 1992 р. присвоєно ім'я академіка Є. Лазаренка – видатного українського вченого-мінералога, зберігається близько

⁷⁹ Високий замок. – 2002. – 1 жовтня.

⁸⁰ Гречко І. Приватний музей // Пам'ятки України. – 1994. – № 3. – С. 12–13; Чмелик Р. Пам'ятки української культури у приватних колекціях Львова // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. – С. 336–338; Чмелик Р. Непересічні діяння скромного мирянина // Львівщина у 2004 р.: Знаменні пам'ятні події краю. – Львів, 2004. – С. 22–27; Високий замок. – 2004. – 22 січня; 2005. – 10 серпня.

⁸¹ Львів. Туристичний каталог-довідник... – С. 42–43.

14 тис. зразків мінералів з усіх куточків світу. Окрасою музею є унікальні зразки, серед яких кристал-гігант апатиту (масою понад 160 кг), крупні кристали кварцу, топазу і берилу із Волині та ін. Оригінальний музей екології гір та історії природокористування діє в м. Рахові Івано-Франківської області.

Близькими за своїм спрямуванням до природничих є музеї “Хліба”. Народний музей “Хліба Покрови Пресвятої Богородиці” діє в автомобільно-шляховому технікумі м. Львова, де розгорнуто понад півтора десятка тематичних експозицій. Багаті на експонати музеї хліба в Збаражі, при обласній станції юних натуралістів у Тернополі.

Надзвичайно цінні, оригінальні експонати представлені у вузькопрофільних музеях науки і техніки. Головним критерієм відбору музейних предметів до їх експозицій є здатність відображати найбільш суттєве і важливе у розвитку галузі. Для цього широко використовується монографічний показ, що дає змогу повною мірою відтворити процес становлення і розвитку конкретної галузі.

Аптека-музей “Під чорним орлом” у Львові розміщена в приміщенні найдавнішої з наявних у місті аптек (1735 р.). Перших відвідувачів музей історії фармації прийняв у 1966 р. У 1972 р. йому було присвоєно звання народного. Вражає старовинний інтер’єр торгового залу аптеки. В експозиції представлена унікальна колекція аптечного посуду, зразки перших ручних таблеткових машин, різноманітні преси для відтискання соку з лікарської рослинної сировини, сушильні шафи, колекція вимірювальних приладів, рідкісні рецептурні журнали. Фонди музею налічують 8 тис. експонатів, понад 1 тис. екземплярів старовинних медичних книг та періодичної фармацевтичної літератури⁸².

Про традиції, особливості розвитку медицини в Прикарпатті свідчать чисельні матеріали та експонати музею історії медицини в Івано-Франківську⁸³. У приміщенні Українського лікарського товариства у Львові працює музей історії медицини Галичини. У ньому налічують близько 5 тис. експонатів, серед яких матеріали з історії Львівського медичного університету, лікарський інструментарій та посуд. Значний інтерес становить меморіальна кімната відомого лікаря М. Панчишина. У музеї національної академії ім. С. Гжицького представлено розвиток ветеринарної медицини. В ньому є також і оригінальна колекція понад 300 підков з різних країн світу.

У приміщенні колишнього міського арсеналу м. Львова діє “Музей-Арсенал”, в якому експонуються: старовинна холодна і вогнепальна зброя, панцирі, кольчуги, кіраси, шоломи, щити і військове спорядження майже із сорока країн світу⁸⁴. Експозиція, побудована за хронологічно-тематичним принципом, дає змогу повною мірою відтворити загальну історію виробництва зброї за її видами та місцем виготовлення.

⁸² Козак Б. Аптека-музей у Львові // Україна. Наука і культура. – 1986. – Вип. 20. – С. 458–459; Високий замок. – 2002. – 31 липня.

⁸³ Кольцова Н. Музей історії медицини Прикарпаття // Aranim. – 1996/1997. – № 5–6.

⁸⁴ Косів М., Коссов В., Мельник Б., Чайковський Б. Музей “Арсенал” у Львові. – Москва, 1990. – С. 15; Рудницький А. Музеї Львова. – Львів, 1995. – С. 48; Синяк Д. Секрети зброї із Львівського “Арсеналу” // Високий замок. – 2001. – 6, 13, 20 липня.

Громадський музей метрології та вимірювальної техніки створений при Львівському центрі стандартизації і метрології в 1985 р. В ньому представлені вимірювальні прилади, якими користувалися метрологічні служби в різні періоди. У фондах музею зібрано понад 500 переважно рідкісних експонатів, які відображають історичний розвиток засобів вимірювальної техніки з кінця XIX ст. до наших днів.

У музеї-майстерні давніх графічних технік у Львові виставлені діючі літографічні верстати XIX ст., прес для високого друку, офсетний станок початку XX ст. та інше поліграфічне обладнання. На окрему увагу заслуговують 500 одиниць єдиної в Україні колекції оригінальних альпійських літографічних каменів – учасників і свідків 200-річної історії літографії. Цікаві й оригінальні експонати представлені в музеї історії Львівської залізниці. Перших своїх відвідувачів прийняв музей історії техніки у Львові⁸⁵.

Запланована ще низка новаторських проектів – організація музею пошти у палаці Бандінеллі на площі Ринок у Львові, музеї “Борці за волю України” в Стрию і депортації українців із Закарпаття у Винниках, історії національно-визвольних змагань України у Львові, музей скла, музей Львівського магістрату, меморіальний музей І. Білозіра. Під час роботи XV міжнародного гуцульського фестивалю у Рахові професор інституту екології Карпат С. Стойко запропонував проект створення етнекозаказників у Кобилецькій Полянці, Косові і Вишніці. Ідею відкриття музею комунізму за зразком типових музеїв у Латвії, Польщі й Чехії всіляко обстоює директор Львівської галереї мистецтв Б. Возницький⁸⁶.

Нових якісних змін зазнало музейництво на громадських засадах. За роки незалежності невиразні “ленінські” кімнати, куточки “трудової і бойової слави” – звичайний для тодішньої радянської доби “культурний сурогат”, поступилися місцем етнографічним та літературним музейним закладам, музеям природи, хліба, матері, змістовним музеям історії міст і сіл⁸⁷. Сьогодні в Галичині налічують близько 500 недержавних музеїв та музейних кімнат. У майбутньому кожне місто, район і навіть село повинні мати свій музей, а на виробництві, у школах музейні кімнати як центри відродження традицій та історичної пам’яті, стати опорою для розгортання красназвачої роботи на місцях⁸⁸.

На жаль, музейницький рух галицького краю значно потерпає від матеріальної та фінансової скрути і потребує посиленої уваги не лише від обласних красназвачих музеїв, але, насамперед, з боку Міністерства культури і туризму України, місцевої виконавчої влади, творчих спілок. Реальні можливості допомоги – це не тільки

⁸⁵ Крутоус А. Обереги таїн минулого // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1995. – Вип. IV. – Ч. 1. – С. 10; Високий замок. – 1999. – 5 жовтня.

⁸⁶ Високий замок. – 2001. – 16 листопада; 2002. – 4 січня; 2004. – 10 червня, 21 серпня, 11 листопада; 2005. – 26, 31 березня, 5 травня, 9 червня, 10 вересня.

⁸⁷ Високий замок. – 2003. – 23 жовтня; Історичне красназвачство і національне виховання. – Львів, 1994. – С. 42; Крутоус А. Обереги таїн минулого. – С. 43; Тронько П. Історичне красназвачство: крок у нове тисячоліття. – К., 2000. – С. 99.

⁸⁸ Тронько П. Красназвачий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 90.

доброчинна діяльність окремих меценатів, але й місцевих громад та церкви, яка сьогодні відродилась і в стані відновити ту роль, яку відігравала для західноукраїнського музейництва у 20–30-ті рр. ХХ ст.⁸⁹

Характерною особливістю роботи галицьких музеїв за нових умов стало переважання пошукових та науково-дослідних напрямів діяльності. Після проголошення незалежності української держави перед працівниками музеїв постало завдання неупереджено, відкинувши ідеологічні табу, висвітлити доступними їм музейними засобами історію свого краю, особливо в переломні періоди його життя. Складність підготовки нових експозицій як стаціонарного, так і виставкового плану полягала в тому, що музейна наука не формувалась як самостійна галузь, а ґрунтувалась на висновках “офіційної історіографії”. Це вимагало не лише переосмислення загальних цінностей нашої історії і буття з його болями і трагедіями, а й об’єктивного ретроспективного аналізу тенденцій нашого розвитку, всього накопиченого потенціалу як в негативному, так і позитивному планах. Щоб не впасти у другу крайність – замовчування тих чи інших подій, або створення новітніх штучних “білих плям”.

Труднощі адекватної реконструкції подій минулого в експозиції були спричинені не стільки відсутністю історичних джерел, скільки необхідністю критичного аналізу суперечливих і неоднозначних матеріалів, що були під впливом тоталітарної ідеології. З відкриттям закритих фондів у провідних архівах України розширилась можливість не тільки для їхнього дослідження, а й для копіювання і введення цих матеріалів в експозиції⁹⁰. Зокрема, в експозицію Львівського історичного музею було додатково вміщено понад 100 нових архівних документів, фотоілюстрацій.

Щодо експозиційної роботи, то в нових умовах музей звільнявся від вимог рахуватися з будь-якими керівними настановами. Але необхідно було виробити чіткі критерії відбору експозиційних матеріалів, органічно пов’язати їх між собою, підпорядкувати розкриттю актуальної й значимої проблематики. Експозиція мала не просто доносити певну суму знань, а в чомусь переконувати музейного глядача, апелювати до його активної, творчої співучасті в процесі музейної комунікації, до діалогу й роздумів. Це значною мірою вдалося втілити в життя на прикладі Львівського історичного та обласних краєзнавчих музеїв⁹¹. Зокрема, в Івано-Франківському краєзнавчому музеї такий діалог налагоджується через ефект присутності, який досягається з допомогою відкритого показу експонатів (керамічних виробів, посуду, залізних знарядь праці тощо) в поєднанні з фотографіями, діорамами, які

⁸⁹ Див.: *Червінський В.* Добродійність – феномен української ментальності // *Істор. журн.* – 2003. – № 1. – С. 47–51; *Гнот С.* Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. – Львів, 2003.

⁹⁰ *Маркітан Л.* Інформаційний потенціал кінофотодокументів // *Український історичний журнал.* – 2002. – № 5. – С. 35–36.

⁹¹ *Чайковський Б.* Львівський історичний музей у реаліях нового часу. – С. 28; *Баміг М.* Білі сторінки Національного музею у Львові // *Літопис національного музею.* – 2000. – № 1. – С. 5; *Кучерук В.* Деякі концептуальні проблеми побудови експозиції історії новітнього часу // *Наук. зап. Львів. іст. музею.* – Вип. IX. – С. 34; *Культура. Історія. Традиції.* – К., 2004. – Вип. № 4.

створюють відчуття духу давньої епохи. Складніше, з огляду на відомі причини, ці питання вирішуються на рівні філіалів та громадських музеїв.

Експозиційній роботі музейників передусє досить копітка і глибока науково-дослідницька діяльність. Проникнення у глибинний зміст музейного предмета, розкодування матеріалізованої у ньому соціальної інформації (атрибуція) – одне з основних завдань наукової роботи музеїв. Без сумніву, робота над новими експонатами потребує багато часу і зусиль, адже вони майже зовсім не були атрибутованими. Це потребувало серйозної джерелознавчої критики, створення експозиційних комплексів з органічним поєднанням чинних і нововиявлених матеріалів. Питання полягало у тому, щоб не підганяти експонати під вимоги поточних і ювілейних завдань, а використовувати експозицію в її реальному змісті для вирішення пізнавальних і виховних функцій. Більш оперативно ці питання вирішувались на прикладі організації тематичних стаціонарних і пересувних виставок.

Зміна політики комплектування фондів колекцій та різке збільшення реставраційних робіт визначили характер і зміст виставкової діяльності музеїв. За 1991–2005 рр. було організовано понад 2 тис. тематичних виставок. Значний науковий і пізнавальний інтерес становлять тематичні виставки і експозиції, присвячені історії музею, зокрема, фотовиставка в Національному музеї у Львові. Здобуття Україною незалежності дало змогу поживити міжнародну діяльність музеїв. Більш як 30 виїздів виставок або комплектів окремих експонатів, об'єднаних тематично, організував колектив Львівського історичного музею в різні міста Європи⁹². Кращі колекції Музею історії релігії демонструвалися в музеях Нью-Йорка, Риму, Гданська, Оломоуца, Вільнюса⁹³.

Плідною є співпраця Музею етнографії і художнього промислу з музеями Української культурної спадщини в м. Едмонтоні, національного музею в м. Чикаго, музеями Відня, Варшави, Кракова, Гданська, Вроцлава та ін.⁹⁴ Науковці Тернопільського краєзнавчого музею надали допомогу фахівцям Берлінського історичного музею для облаштування експозиції до 90-річчя Першої світової війни. Відомо, що одна з найбільших битв першого періоду війни відбулася у межиріччі Серету і Стрипи. Німецьким колегам було надано численні документи і матеріали про ці події із фондів музею⁹⁵.

Докорінні зміни у принципах побудови стаціонарних експозицій, комплектуванні фондів, виставковій роботі визначили нову сутність і зміст наукових музейних конференцій. За роки незалежності України справжнім науково-методичним центром історико-краєзнавчої роботи став Львівський історичний музей, заслужено відзначений премією ім. Д. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців. Музей організовує науково-практичні конференції, присвячені актуальним проблемам

⁹² Наукові записки Львів. істор. музею. – Вип. IX. – С. 32.

⁹³ Музей. – 1998. – Ч. 1. – С. 24.

⁹⁴ Звіт про наукову діяльність МХП ІН НАН України за 2003 р. – С. 4–5.

⁹⁵ Андрійшин В. Німецькі історики просять допомоги у тернополян // Високий замок. – 2002. – 29 липня.

краєзнавства, фондової роботи, каталогізації музейних збірок, експозиційно-виставкової діяльності. Найбільш вагомою, етапною стала науково-практична конференція “Музеї в розбудові української державності”, яка відбулася 13–16 вересня 1993 р. Конференція визначила курс музеїв України на їхню інтеграцію в європейське музейництво і шляхи їхньої адаптації в умовах ринкових відносин⁹⁶. У 1996, 1998, 2002, 2004 рр. Львівський історичний музей провів науково-практичні семінари директорів провідних музеїв західного регіону України на тему: “Проблеми діяльності державних музеїв в сучасних умовах”. Були розроблені практичні рекомендації щодо роботи музеїв Галичини в нових умовах.

Помітне місце серед доробку з музейної проблематики займають матеріали наукових конференцій і підготовлені на їхній основі збірники статей⁹⁷. Хоч вони не позбавлені неточностей і стереотипів, але переважають в них свіжі, сміливі підходи до трактування актуальних проблем музейництва. Завдяки реалізації всеукраїнської програми музейної справи та збереження культурної спадщини “Музеї України” вийшов четвертий випуск журналу “Культура. Історія. Традиції”, присвячений музеям Львівщини⁹⁸.

Свідченням ґрунтовних змін у роботі музеїв стала організація наукових досліджень і публікація їхніх результатів у спеціалізованих виданнях. Наприклад, Національний музей у Львові видає “Літопис Національного музею”, Львівський історичний, Івано-Франківський і Тернопільський краєзнавчі музеї – “Наукові записки”, Музей історії релігії журнал “Музей”, музей Івана Франка у Львові – “Науковий вісник”, Стрийський краєзнавчий музей “Верховина” – “Краєзнавчий вісник”, “Народознавчі зошити” публікують матеріали музею Етнографії і художнього промислу Інституту народознавства АН України. У цих виданнях розглянено актуальні питання історії галицького музейництва, простежується процес комплектування окремих збірок, подано аналіз цінних експонатів, розглянено діяльність фундаторів музеїв, провідних музезнавців, визначено роль і місце музеїв у культурному та суспільному житті держави.

Водночас помітною вадою музейних публікацій є недостатня увага до краєзнавчих проблем, які пов’язані з дослідженням локальної специфіки краю, науковим аналізом пам’яток музейного фонду. Викликає подив відсутність у переважній більшості робіт сучасних підходів до питань музейної педагогіки, соціологічних досліджень, проблем специфіки музейної діяльності. Одна з причин такого стану є те, що значна

⁹⁶ Наукові записки Львів. істор. музею. – Львів, 2000. – Вип. ІХ. – С. 34.

⁹⁷ Див.: Історичне краєзнавство і національне виховання. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 1994; Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція. – Харків, 1997; Музейна справа та музейна політика в Україні у ХХ ст. Науково-практична конференція. – К., 2002; Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали II наукової краєзнавчої конференції. – Львів, 2003; ХХІ століття. Збереження культурного надбання в музеях і заповідниках України. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 2004; Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали III наукової краєзнавчої конференції. – Львів, 2005.

⁹⁸ Культура. Історія. Традиції. – К., 2004. – Вип. № 4.

частина співробітників музеїв не має спеціальної освіти, а підготовка музеєзнавців за спеціалізацією відбувається повільно. У вирішенні цього питання заслуговує уваги європейський досвід підготовки музейних працівників⁹⁹.

На часі створення західноукраїнського науково-дослідного центру музеєзнавства. Для цього є потужний науковий потенціал: директор Львівської галереї мистецтв, Герой України Б. Возницький, удостоєний цього звання за “визначний внесок у національне відродження України та особисті заслуги у розвитку музейної справи”¹⁰⁰, керівники і організатори музейної справи: член-кореспондент НАН України С. Павлюк, Р. Чмелик, Р. Горак, М. Паньків, Я. Гайдукевич, заслужені діячі науки і техніки України В. Грабовецький, С. Макарчук, провідні музеєзнавці і краєзнавці П. Арсенич, А. Данилюк, Б. Гаврилів, Г. Дем’ян, В. Полек, В. Бурдуланюк, В. Лавренюк, Б. Яневич, О. Шовкова, Г. Верес, М. Батіг, В. Парацій, С. Терський та ін. У музеях зберігаються практично всі основні види історичних джерел – писемні, образотворчі, речові, фонічні, а також матеріали, що фіксують результати їхньої наукової обробки. Документальне багатство музейних фондів і архівів, наявна література дають підстави ставити питання про доцільність створення узагальнюючої праці з історії музейництва в Галичині.

Наш музейний регіон – Європа. Свідчення тому – перша європейська музейна нарада 1993 р. в Парижі і участь у ній галицьких музеєзнавців. Якщо ми хочемо, щоб Україна увійшла в XXI ст. як інтелектуальна країна, слід домагатися створення музеїв міжнародного рівня¹⁰¹. Це потребує впровадження новітніх, відповідно до світових стандартів форм і методів музейної роботи – організаційної, наукової, фондової, експозиційної і екскурсійної, розробки спеціальної програми. У структурі кадрів музею повинні бути соціолог, психолог, музеолог, педагог з метою вивчення широкого кола питань зі щоденної практики конкретного музею¹⁰².

Вкрай необхідні системні соціологічні дослідження: хто відвідує музей? Який має інтерес і мету; яка думка стосовно змісту експозицій, тематики екскурсій. Залежно від цього визначається вибір експозиційного рішення стаціонарного і виставкового плану, розробляється проблематика і методика підготовки і проведення екскурсій та лекцій.

Статистичні дані на сьогодні свідчать, що в музейних експозиціях представлено менше 10% від загальної кількості музейних предметів, що зберігаються у фондах¹⁰³. Природно, що ставити завдання показати в експозиціях усі 100% фондових колекцій було б дивним, але для підвищення ефективності всіх видів музейної діяльності важливо доносити відвідувачам і громадськості взагалі інформацію

⁹⁹ Див.: *Бедіо Д.* Подготовка к другой профессии // MUSEUM. – 1995. – № 185. – С. 29–33; Вимоги до музейного персоналу. Кодекс професійної етики ІКОМ // Пам’ятки України: історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 154–155.

¹⁰⁰ Високий замок. – 2005. – 18 травня; Голос України. – 2005. – 11 червня.

¹⁰¹ Див.: *Петрякова Ф.* Музей XX ст. // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3. – С. 208.

¹⁰² Див.: *Белофастова Т.* Про педагогічні засади діяльності музею як соціально-культурного центру: Автореф... канд. дис. – К., 2003. – С. 3.

¹⁰³ Музееведение. На пути к музею XXI века. – Москва, 1989. – С. 112.

про наявні музейні предмети. Така інформація особливо потрібна для дослідників, викладачів навчальних закладів, студентів, школярів, колекціонерів і краєзнавців, яких цікавлять пам'ятки історії та культури, що зібрані в музеях.

Для цього важливо оперативно готувати наукові каталоги й альбоми. Вони виконують дві функції: рекомендаційну (пропаганду пам'яток) для екскурсантів та інформаційну – для науковців. Бажано опрацювати і прийняти загальну структуру путівників, методику опису експонатів, подачу матеріалів, уникати деталізації загальновідомих фактів. Актуальним на сьогодні є створення на базі сучасних технологій інформаційного Банку даних про історико-культурну спадщину в музеях Галичини, який має стати складовою частиною Державного реєстру¹⁰⁴, що дасть змогу удосконалити не лише систему обліку, але й вдосконалити процес виявлення, вивчення, охорони, реставрації і консервації музейних експонатів. Значні перспективи для створення відповідних інформаційних та аналітичних баз відкриває, прийнятий від 3 березня 2005 р. Закон України “Про концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки”¹⁰⁵.

В умовах ринкових відносин на особливу увагу заслуговує маркетинг, опрацювання і планування ефективних заходів в організації музейної справи. У цьому контексті доцільним є вивчення і запозичення досвіду зарубіжних країн з розвинутою економікою¹⁰⁶. Створення належних умов для розвитку галицького і всього українського музейництва залежить не лише від розв'язання завдань внутрішнього (національного), але й зовнішнього (міжнародного) характеру. Насамперед потрібно подолати відставання вітчизняного законодавства, унормувати його відповідно до міжнародних стандартів. Це має неабияке значення для вирішення питання щодо повернення культурних цінностей, унікальних музейних експонатів, насильно перевезених на територію іноземних держав. Національною комісією з питань повернення культурних цінностей вже виявлено понад 43 тис. предметів, у різний час незаконно вивезених з України. Під час німецької окупації на території України було пошкоджено і пограбовано 151 музей різного профілю. Чимало унікальних експонатів, архівних документів було вивезено окупантами з Галичини¹⁰⁷. Ще в роки війни в листі до Голови РНК УРСР Л. Корнійця видатний український письменник і кінорежисер О. Довженко писав: “Тяжкий, але великий і гордий талан присудила історія нашому поколінню. Так і увійде воно в історію як покоління мучеників, воїнів і переможців. Та ні один народ у світі не поніс таких важких втрат, як наш

¹⁰⁴ *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття... – С. 98.

¹⁰⁵ Голос України. – 2005. – 2 квітня.

¹⁰⁶ *Амброза Т.* Руководство по управлению музеями // MUSEUM. – 1995. – № 185. – С. 61–62; *Гнедовский М.* Что такое музей-маркетинг // Мир музея. – 1995. – № 4. – С. 18–20.

¹⁰⁷ Див.: *Крук О.* Українські музеї у 1940–1970-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2003. – Вип. 20–21. – С. 47; *Грімстед П., Боряк Г.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3–6. – С. 99; *Крушельницька Л.* Правдиво про Оссолінеум // Там само. – С. 85–86; *Лозенко Л.* Архівні втрати України : вивезення до Росії // Там само. – С. 88.

український народ. Ми втратили силу людей і множество пам'ятників історії нашої культури цілих століть. Тому гріх буде великий нам, коли ми не подбаємо про нащадків наших"¹⁰⁸.

В липні 1993 р. у Львові було проведено регіональну нараду з питань повернення в Україну культурних цінностей. Її учасники прийняли "Заяву" з засудженням вже радянських геростратів, що грабували і знищували музейні колекції. Лише у 50-ті роки під приводом боротьби з українським націоналізмом у Львові було вилучено до спецфондів 2 155 творів мистецтва, інших експонатів, архівних документів¹⁰⁹. Не зважаючи на три спроби повернення культурних цінностей з Росії, наявність укладених угод і перших реституцій, проблема залишається відкритою. Так, у 1992 р. з Москви була повернута тільки частина пам'яток УГА, переважно з Празької збірки, а найцінніші реліквії визвольних змагань поки що знаходяться в російській столиці¹¹⁰. З тих галицьких етнокультурних цінностей, які неможливо повернути з Росії, бо вони були цілком правомірно придбані у місцевого населення в другій половині XIX–на початку XX ст. шляхом купівлі, потрібно виготовити високоякісні копії.

З липня до жовтня 2004 р. Регіональним туристично-інформаційним центром спільно з Асоціацією економічного розвитку Івано-Франківщини та Радою з туризму Карпатського регіону при підтримці Фонду Євразія за рахунок коштів, наданих Агентством Міжнародного розвитку США, було досліджено проблеми та перспективи розвитку музеїв у західних областях України¹¹¹. Дослідженням було взято до уваги близько 110 музейних установ та закладів культури. Івано-Франківську область представляли – 24, Львівську – 30, Тернопільську – 24 музеї різного профілю. Серед обстежених музейних і культурних закладів майже половину склали державні, близько 36% – комунальні, понад 10% – приватні.

За результатами дослідження основні проблеми полягали передусім у недостатньому фінансуванні музейних закладів. На це вказали 89,7% респондентів. Зокрема, 37,4% респондентів переконані, що незадовільний стан розвитку музейної справи в Україні спричинений недосконалістю законодавства. Серед вагомих причин існування проблем – недостатній доступ до інформації, на що вказали 35,5% респондентів. Наприклад, 29% опитаних вважають, що проблеми в їхній діяльності

¹⁰⁸ ЦДАВО. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 2.

¹⁰⁹ *Заремба С.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 434–435; Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. – К., 1993. – С. 41; *Дашкевич Я.* Руїна. Як нищили незнищенне // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 114–119; *Горбань І.* Політика радянської влади 1940–1960-х років щодо збереження пам'яток християнської культури (колекції музею НТШ та МХП) // Народознавчі зошити. – 2003. – С. 376–378.

¹¹⁰ Культурні цінності. Три спроби повернення з Росії // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 63–66; *Акуленко В.* Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України // Державотворення і правотворення в Україні. – К., 2001. – С. 641; *Бойко В.* Пам'ятки українського війська: втрати і спадок // Наук. зап. Львів. іст. музею. – 1998. – Вип. VII. – С. 128.

¹¹¹ Див.: Розширення бізнес-можливостей розвитку музейної справи в Західній Україні. – Івано-Франківськ, 2004. – 12 листопада.

спричинені браком спеціалізованого навчання для музейних працівників та 27,1% – недостатнім промоціюванням їх діяльності, 15% відзначали відсутність кваліфікованих кадрів та 11,2% недосконалість системи управління.

Незважаючи на наявні проблеми в діяльності музейних установ, реальні перспективи подальшого розвитку і вдосконалення музейної справи в Галичині пов'язані з розширенням юридичної і фінансово-економічної самостійності музеїв. Це, на нашу думку, дасть змогу ефективно вирішувати проблеми музеєфікації історичних пам'яток, реалізовувати сучасні нетрадиційні підходи у вирішенні важливих питань музейного проектування, створення і функціонування нових музейних експозицій, комплексів “живих музеїв”¹¹² – музеїв-салонів, музеїв-кафедр, музеїв-готелів і зробити рішучий крок на шляху до реалізації програми “Музей третього тисячоліття”.

Можемо, отже, стверджувати, що музейна мережа в Галичині зазнає досить складної еволюції, презентуючи суттєве реформування в умовах становлення незалежності української державності. Сьогодні принципово важливо, щоб подальша діяльність музеїв Галичини не тільки орієнтувалась на відображення історичних, етнічних, побутових особливостей регіону, але й тісно інтегрувалась із сучасними тенденціями розвитку музейництва в Європі.

---

¹¹² *Паньків М.* Проблеми музеєфікації пам'яток історії, культури та побуту Галицької землі // *Галицька земля: історія та сучасність.* – Івано-Франківськ, 1999; *Дюбе Ф.* Експозиція як інструмент знання и інструмент показа // *MUSEUM.* – 1995. – № 185. – С. 4–5; *Велика Л.* Музейне експозиційне мистецтво. – Харків, 2000; *Поляков Т.* Мифология музейного проектирования или “Как делать музей?”. – Москва, 2003.

Зміст

Степан Макарчук. Етнічна історія як складова народознавчих знань.....	3
Ярослав Онищук. Етнічна віднесеність археологічних культур І тис. н. е. на території Галичини.....	13
Ольга Щодра, Андрій Копитко. Торговельні зв'язки Галицької і Волинської земель з Візантією та Північним Причорномор'ям у X–першій половині XIV ст.: історія дослідження та історіографія.....	33
Михайло Глушко. Етнографічне районування української Галичини (за матеріалами наукових досліджень XIX–початку XXI ст.).....	46
Роман Сілецький. Традиційне селянське житло українців Галичини XIX–початку XX ст.	81
Костянтин Кондратюк. Українське професійне мистецтво Галичини початку XX ст.....	104
Степан Качараба. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування.....	116
Степан Макарчук. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст.....	130
Олег Дудяк. Соціальна структура польського населення Галичини за даними перепису 1931 р.....	165
Борис Вол, Роман Шуст. Сучасне галицьке музейництво: стан і перспективи.....	186

Збірник наукових праць

ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ

Тематичний збірник статей

Редактор *Анна Габрук*
Технічний редактор *Світлана Сенік*
Комп'ютерне верстання *Наталії Буряк*
Коректори *Ірина Василяйко, Віталія Станкевич-Іванова*

Підп. до друку _____ 2008. Формат 70x100/16. Гарнітура Times New Roman.
Офсет. друк. Умовн. друк. арк. 17,4. Обл.-вид. арк. 18,4.
Тираж ___ прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007.

На обкладинці репродукція акварелі Олени Кульчицької "Чорна хмара...", серпень 1914

Г 15   ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ: Тематичний збірник статей. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, – 2008. – 216 с.

Збірник містить статті і матеріали про етнічну історію на галицьких землях з дописемних часів, етнодемографічний розвиток Галичини з кінця XVII до початку XXI ст., проблеми етнографічного районування Галичини, традиційну професійну культуру краю.

УДК [94+903.2"63"+39(091)](477.83/.86)"18/19"(082)
ББК ТЗ(4УКР31)52я43+Т4(4УКР31)2я43+Т51(4УКР31)415я43